

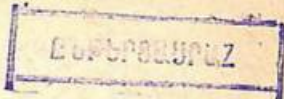

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АРМЕНИИ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

К. М. МУРАДЯН

ГРИГОРИЙ НИССКИЙ
В ДРЕВНЕАРМЯНСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО НАН АРМЕНИИ
ЕРЕВАН 1993

Կ. Մ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՆՅՈՒՍԱՑԻՆ ՀԱՅ
ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

A II
83456

Տպագրվում է Հայաստանի ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ բանասիրական գիտությունների ղեկավար է.մ. Ա. Պիվազյան

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝ բանասիրական գիտությունների ղեկավար Պ. Հ. Հակոբյանը և պատմական գիտությունների բեկնածու Ա. Ա. Բոզոյանը

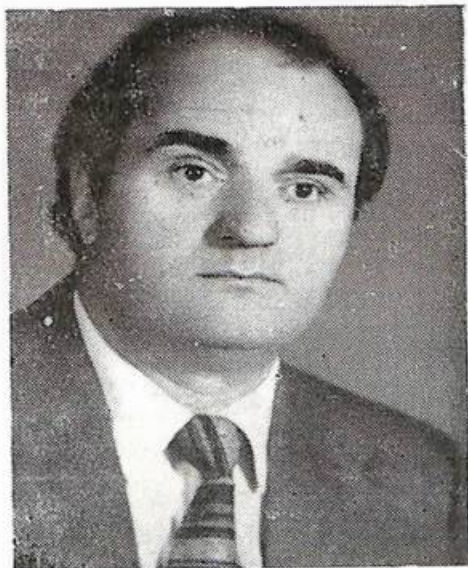
Մուտքայան Կ. Մ.

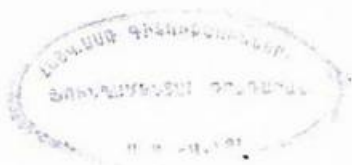
Ն 825մ Գրիգոր Նյուտացին հայ մատենագրության մեջ /Պատ. խմբ.՝ է.մ. Ա. Պիվազյան, Եր.: Հայաստանի ԳԱԱ հրատ., 1993. 256 էջ:

Գրիգոր Նյուտացու (335—394) գրական վաստակի զգալի մասը (ներ-բողիներ, ճառեր, թղթեր, մեկնություններ և այլն) հայերենի է թարգմանվել V—VIII դարերում: Աշխատության մեջ առաջին անգամ ուսումնասիրվում են այդ թարգմանությունների հայերեն ընդօրինակությունները, անհրաժեշտու-թյան պարագայում գրանք համեմատվում են հունարեն նախօրինակների հետ և արվում համապատասխան հետևություններ: Գնահատվում են Նյուտացու մասին եղած հայ մատենագիրների հիմնական վկայությունները, առաջադրվում է բյուզանդական մատենագրի գործերի հայերեն թարգմանու-թյունների լրակատար մատենագիտություն: Էական տեղ է հատկացվում այդ թարգմանությունների բառազանձի քննությանը և V—XIII դդ. հայոց գրա-կանության հետ ունեցած ստույակցությունների խնդիրներին:

Մենագրությունը հասցենազրվում է բանասերներին, ազրյուրագետներին, ինչպես նաև հայոց ինքնուրույն և թարգմանական մատենագրությամբ զբաղվողներին առհասարակ:

4603020100
Մ 703(02)—93 2հայտ.

ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԿՈՂՄԻՑ

Հայ թարգմանական գրականության անխոնջ հետազոտող, անվանի տեքստարան-բնագրագետ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր Կիմ Մամբրեի Մուրադյանը ծնվել է 1938 թվականի դեկտեմբերի 3-ին, Վրաստանի հանրապետության Ախալքալաքի շրջանի Ղազուար գյուղում: 1965 թ. Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի ավարտելուց հետո, 1966—1968 թվականներին սովորել է ՀԳԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի ասպիրանտուրայում: Պրոֆ. Խորեն Սարգսյանի ղեկավարությամբ ասպիրանտական ուսումնառության տարիներին նա մասնագիտացել է հայ միջնադարյան թարգմանական գրականության բնագավառում: Այդ տարիներից էլ անմնացորդ նվիրվել է վաղ բյուզանդական մատենագրության կարկառուն դեմքերից «Երեք մեծ կապաղովկացիների»՝ Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նազիանզացու և Գրիգոր Նյուսացու երկերի հայերեն թարգմանությունների համակողմանի հետազոտությանը:

1970 թ. Կ. Մուրադյանը թեկնածուական դիսերտացիա է պաշտպանել՝ «Բարսեղ Կեսարացին և նրա «Վեցարեան» հայ մատենագրության մեջ» թեմայով: Բարսեղ Կեսարացու կյանքին, գործունեությանը և մատենագրական ժառանգությանը գիտնականը անդրադարձել է նաև հետազոտում: 1976 թ. լույս տեսավ Կ. Մուրադյանի «Բարսեղ Կեսարացին և նրա «Վեցարեան» հայ մատենագրության մեջ» ուսումնասիրությունը, իսկ 1984 թ. նրա աշխատասիրությամբ հրատարակվեց «Վեցարեանի» հայերեն թարգմանության գիտական բնագիրը:

1970—1978 թվականներին Կ. Մուրադյանը աշխատել է ՀԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» ամսագրում: 1973—1978 թվականներին նա այդ ամսագրի պատասխանատու քարտուղարն էր:

1978 թ. սրպես ավագ գիտաշխատող աշխատանքի է անցել ՀԳԱ արևելագիտության ինստիտուտում: 1985 թ. «Գրիգոր Նազիանզացին հայ մատենագրության մեջ» դիսերտացիոն աշխատության համար (որ-

տակի հայերենն թարգմանությունները գիտական շրջանառության մեջ մտցնելու առումով Կ. Մուրադյանը եզակի դեմք է հայագիտության մեջ:

Հանդուցյալ հայագետը հոգածությամբ էր վերաբերում իր հրատարակած ամեն մի տողին ու տառին: «Վեցարեայի» բնագիրը կազմելիս նա նկատի է առել ոչ միայն հայերեն ձևագրերի տարբերությունները, այլև մանրակրկիտ աշխատանքով պարզել բազմազան սխալների ու խաթարումների պատճառները, պրպտել ու վերականգնել սկզբնագիր տարբերակները: Հարկ եղած դեպքերում նա զիմել է նաև «Վեցարեայի» թարգմանությունից օգտված մատենագիրների այն երկերին, որոնք «Վեցարեայի» անաղավադ հատվածներ են պարունակում: Բնագիրը որքան հնարավոր է կատարյալ տեսնելու մտահոգությամբ նա «Վեցարեայի» հայերեն թարգմանությունը համեմատել է հունարեն բնագրի, ինչպես նաև ռուսերեն ու վրացերեն ղույզ թարգմանությունների հետ: Բնագրագիտական այդ քննախույզ աշխատանքը հնարավորություն է ընձեռել նաև լեզվական ուշագրավ գիտարկումներ կատարել, նկատառելի իրողություններ արձանագրել, գրաբարի բառարաններում բացակա ղույզ բառերի գոյությունը հավաստել, ճշգրտել ու ընդարձակել հանրահայտ բառերի իմաստները:

Վաղ բյուզանդական հեղինակների գործերի հայերեն թարգմանությունները հաճախ ձեռնարկի դեր են կատարել մեղանում: Այս առումով անգնահատելի է հատկապես Բարսեղ Կեսարացու «Վեցարեայ» և Գրիգոր Նյուսացու «Յաղագս բնութեան մարդոյ» երկերի նշանակությունը: Ուստի «Երեք մեծ կապաղովկացիների» մատենագրական վաստակի մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը նաև հայ մատենագրության կարևոր ուղղություններից մեկի՝ գիտական մտքի զարգացմանը հետևելու կարևորություն է ընձեռել: Կ. Մուրադյանի ջանքերին ենք պարտական հիշյալ բյուզանդական մատենագիրների երկերի մեծ մասի՝ հայոց միջավայրում կենցաղավարման ողջ ընթացքը պատկերացնելու բացառիկ բարեբախտության համար: Կ. Մուրադյանը բազմաթիվ սրբազրույթներ է կատարել այն հայ հեղինակների երկերի բնագրերում, որոնք տարբեր ժամանակներում ու զանազան եղանակներով զիմել են «Երեք մեծ կապաղովկացիների» գրական ու գիտական ժառանգությանը:

Հիբավի պատկառելի է Կ. Մուրադյանի անտիպ ժառանգությունը: Հայագիտության մեջ առաջին անգամ նա կազմել էր Բարսեղ Կեսարացու «Պահոց գրքի» քննական բնագիրը, այսօր հայտնի ձևագրերի հիման վրա պատրաստել էր նազիրանդացու և Նյուսացու ժառանգության հրատարակությունը, ավարտել էր Ղևոնդի Պատմության գրչագրերի համեմա-

տությունը, որը հիմք կարող էր դառնալ բնագրի ճշգրտված հրատարակության համար:

4. Մուրադյանի բացառիկ ինքնատիպ խառնվածքի համար բնութագրական էին անձնուրաց նվիրումը, բնատուր համեստությունը և անսահման աշխատասիրությունը: Այդ բարեմասնությունները բխում էին նրա էությունից և նրա առինքնող կերպարի բնութագրական գծերից էին: Այս կապակցությամբ ինչպե՞ս չհիշել գիտնականի կենսագրության եզրափակիչ և հիրավի իրեն արժանի դրվագը: Արհամարհելով օրհասական ցավը, նա մահվանից ընդամենը մի քանի օր առաջ ներկայացավ գիտությունների ակադեմիա՝ ընթերցելու իր վերջին գիտական ղեկուցումը Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ստեղծման 1500-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովում:

Այսպիսին էր անվանի հայագետը, արժանավոր քաղաքացին և պայծառ մտավորականը:

«Երեք մեծ կապագովկացիների» գրական ժառանգությանը նվիրված Կիմ Մուրադյանի եռագրության սույն վերջին հատորը լույս է տեսնում հայոց երից վարդապետաց՝ Հ. Հ. Գրիգոր Մազսուլյանի, Հայկազուն Նաչարյանի և Հ. Նուրհանի արդյունավոր հովանավորությամբ:

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Գրերի գյուտից հետո (405 թ.) Մեսրոպ Մաշտոցի, Սահակ Պարթևի և Երանց աշակերտների եռանդուն գործունեության շնորհիվ կարճ ժամանակահատվածում հարուստ թարգմանական գրականություն ըստեղծվեց մեզանում: Այդ թարգմանությունները, ընթերցող շրջանների հոգևոր պահանջմունքները բավարարելուց բացի, հիմնավոր հող էին նախապատրաստում ազգային ինքնուրույն մասենագրության սկզբնավորման համար: Վերջինիս ձևավորման ընթացքը, նրա տեղական աղուրները, գաղափարական ու գեղարվեստական հագեցվածության աստիճանն ու դարգացման միտումները ըստ ամենայնի ուսումնասիրելու և ճանաչելու համար անհրաժեշտ է պարզել թարգմանական երկերի հեղինակային պատկանելությունը, թարգմանությունը թելագրող պարագաները, թարգմանության տեղը, ժամանակը, հետապնդած նպատակը, ընկալող մատենագրության մեջ թարգմանական երկի գործնական կիրառությունն ու այդ կիրառության տեսակետները: Այս կարգի հետազոտության կարևորությունը հայագիտության վաղուց է հայտնի¹:

Ինչպես նկատել է հայագետ Ն. Ակիսյանը, Մաշտոցի թարգմանիչ աշակերտները թարգմանում էին գրականք (biblica), մեկնողականք (hermeneutica), հայրաբանականք (patristica), կանոնականք (canonica), նուիրագործականք և ծիսականք (liturgica), վկայաբանականք

¹ Այդ մասին տե՛ս *Н. Մ. Марр, К вопросу о задачах арменоведения, СПб., 1899, էջ 9*: Մրագրավորված թարգմանությունների մասին ուշադրավ դիտողություն ունի ահագ. Կ. Կեկելիձեն. «...Թարգմանական ստեղծագործությունները այս կամ այն գրականության մեջ պատահարար ու աննպատակ չեն հայտնվում. նրանք կոչված են այն սոցիալական ու մշակութային-պատմական պահանջմունքներով, որ առաջադրում է մարի տեղական հոսանքը. թարգմանվում է այն, ինչ պահանջում է կական, ամենօրյա անհրաժեշտությունը, թարգմանվում է օտար նյութը, իսկ քնարությունը կատարում է. թարգմանում ու յուրացնում է ազգային ասանձնահատկությունն ու դիտակցությունը, մի խոսքով՝ թարգմանվում է այն, ինչի հանդեպ անհրաժեշտ պահանջ կա...» (տե՛ս Գ. Մ. Մուրադյան, *Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները, Երևան, 1977, էջ 211*):

(martyrologica), պատմականը (historica)² կոչվող ամենատարբեր ժանրի ստեղծագործություններ: Հայտնի է, որ ավագ և կրտսեր թարգմանիչներ անվանումների տակ հայագիտությունը ծանոթ են երեք տասնչակ անուններ, որոնցից շատերը միաժամանակ ինքնուրույն գրականության երևելի դեմքեր են: Թարգմանական մատենագրության հենքի վրա ամենից առաջ ձևավորվում էին ազգային թարգմանիչ-մատենագիրների աշխարհայացքը, գրական-գեղարվեստական ըմբռնումները, որոնք և կանխորոշելու էին նոր-նոր ձևավորվող ինքնուրույն գրականության ընթացքը և էպոսն ազդելու էին բուն գրական պրոցեսի վրա: Թարգմանական երկերը ամենից առաջ օգնում էին ճանաչելու շրջապատող բնությունը, որոշակի պատկերացում էին տալիս բնական երևույթների, բուսականիցանական աշխարհի ու մարդկային փոխհարաբերությունների մասին, մի խոսքով՝ աշխարհայացք էին ձևավորում լայն իմաստով:

Սակայն ինքնուրույն գրականության առաջացումն ու հետագա բուռն զարգացումը հայ իրականության մեջ ամենեկին էլ թարգմանական մատենագրության ավարտ կամ ստանձնած դերի իսպառ վերացում չի նշանակում: Հայոց միջնադարյան գրականության տարբեր բնագավառներին վերաբերող երկերում (փիլիսոփայություն, բնագիտություն, բժշկություն, պատմություն, ճարտասանական արվեստ և բանաստեղծություն) պահպանված թարգմանական մատենագրության հաճախ բառացի, երբեմն էլ վերաշարադրված հետքերի առկայությունն ինքնին լավագույն ապացույցն է այդ գրականության ազդեցության տևականության, կենսագործունեության: Թարգմանական նյութն ընտարրվում էր ոչ սրատահականորեն՝ ելնելով մշակութային, կրթական ու դավանական անհրաժեշտությունից, հաճախ տեղայնացնելով օտար նյութը, ուստի պատահական չէ, որ գերմանացի հայագետ Ֆ. Ֆինկը առանձնակի կարևորություն է տալիս հայոց հնագույն թարգմանություններին՝ դրանք իրավացիորեն համարելով «գիտակցված ծրագրի» արդյունք³:

Միջնադարյան հարյուրավոր հայերեն ձեռագիր ժողովածուների օրինակը ցույց է տալիս, որ թարգմանական գրականությունը ինքնու-

² Ն. Ալիևան, Գասական հայերեն և Վիեննայի Մխիթարյան դպրոցը, Երևան, 1932, էջ 26—27:

³ Franz Nikolaus Finck, Die armenische Literatur, Die orientalischen Literaturen, Berlin und Leipzig, 1906, S. 285—286.

րույն գրական հուշարձաններից հատուկ առանձնացնելու, սահմանա-
դատելու խնդիր առհասարակ չի եղել միջնադարում: Ազգայինն ու
թարգմանականը բնօրինակվել են միաժամանակ, միևնույն գրչագրում,
զասղասվել մատենագիտական նույն սկզբունքով⁴ ու գնահատվել միջ-
նադարյան միևնույն շափանիշներով: Հայտնի է, որ հայերեն հնագույն
թարգմանությունները⁵ կատարվում էին ասորերենից⁶ և հունարենից⁷,
մի փոքր ավելի ուշ նաև լատիներենից, վրացերենից և այլ լեզուներից:

Թարգմանված մատենագիրների ու թարգմանությունների պահ-
պանված ցանկերը հնարավորություն են տալիս ասելու, որ միջնադար-
յան Հայաստանում կայուն ուշագրություն էր հատկացվում ժամանակի
գիտության ամենատարբեր բնագավառներին: Ասորական և վաղ բյու-
զանդական մատենագրական հուշարձանների պարբերաբար կատարվող
թարգմանությունները միաժամանակ ակնհայտ վկայությունն են թարգ-
մանող ժողովրդի նախասիրություններին:

Հայերեն հնագույն թարգմանությունները արդի հայագիտության⁸
համար կարևոր են մի շարք առումներով: Ամենից առաջ այդ թարգմա-
նությունները եղել են հայ մատենագրության ձևավորման անմիջական
սկզբնաղբյուր, իսկ զա նշանակում է, որ ինքնուրույն մատենագրական
հուշարձանների գաղափարական նպատակամղվածության բացահայտ-
ման, թարգմանիչ-մատենագիրների աշխարհայացքի գնահատման, ինչ-
պես նաև գրական-գեղարվեստական արժանիքների բնույթի ամենայնի

⁴ *Միջնադարյան գրադասակարգման սկզբունքների մասին տե՛ս Մ. Մ. Մյրաձյոն. Միջնադարյան գրադասակարգման սկզբունքների մասին տե՛ս Մ. Մ. Մյրաձյոն. «Русская и армянская средневековые литературы», Ленинград, 1982, стр. 164—172):*

⁵ *Այդ թարգմանությունների մասին տե՛ս Գ. Զարբանակյան, Մատենագրան հայ-կական թարգմանության (IV—XIII դդ.), Վենետիկ, 1889, էջ 1—783, ն. Ալինյան, նշվ. աշխ., էջ 13—54, J. Muyldermans, Répertoire de pièces patristiques d'après le catalogue arménien de Venise. «Le Muséon», t. XLVIII, Louvain, 1934, p. 265—292, Mesrop Djanachian, Les arménistes et les Mékhitaristes, «Armenica. Mélanges d'études arméniennes», Vinise, 1969, p. 383—445, Ս. Ս. Արևշատյան, Հնագույն հայկական թարգմանությունները և նրանց պատմաշակութային նշանակությունը («Պատմաբանասիրական հանդես», 1973, № 1, էջ 23—37), Լ. Տեր-Պետրոսյան, Հայ հին թարգմանական գրականություն, Երևան, 1984, էջ 1—58:*

⁶ *Ասորերենից կատարված թարգմանությունների մասին տե՛ս F. N. Finck, նշվ. աշխ., էջ 286:*

⁷ *Հունարենից կատարված հին հայերեն թարգմանությունների մասին տե՛ս Christ, Geschichte der griechischen Literatur, Band II, München, 1920, S. 428, հմտա. F. N. Finck, նշվ. աշխ., էջ 286—287:*

արժեքավորման գործում մեծ է այդ թարգմանությունների նշանակու-
թյունը: Թարգմանական մատենագրության կարևորությունն ակներև է
նաև զուտ արդյուրագիտական, բնագրագիտական առումով: Դժվար է
պատկերացնել սկզբնավորման և հետագա շրջանի հայ մատենագրու-
թյան մի շարք գործերի քննական-համեմատական հրատարակու-
թյուններ՝ առանց հայերեն հնագույն թարգմանություններով թելադրված
մեծ ու փոքր ճշգրտումների ու սրբագրությունների: Պակաս կարևոր չէ
նաև հայ մատենագիրների երկերով պայմանավորված փոխադարձ
սրբագրությունների հնարավորությունը: Նույնքան նշանակալի է այդ
թարգմանությունների դերը հին հայերենի պատմության, դասական և
հետդասական հայերենի բառագանձի, քերականական ինքնատիպու-
թյունների, նոր և նորորակ տերմինների, հայերենի վերածված հունա-
րեն բառերի ու արտահայտությունների ուսումնասիրության իմաստով:

Ի վերջո՝ մոտանալու չէ այն հանգամանքը, որ հայերեն հնագույն
թարգմանությունները երբեմն դուրս են գալիս ազգային մշակույթի սահ-
մաններից այն իմաստով, որ ընդհանուր արևելագիտական նշանակու-
թյուն ունեցող շատ զրական հուշարձաններ կան, որոնց բնագրերը չեն
պահպանվել, ուստի և հայերեն միջնադարյան թարգմանությունները
ստանում են կրկնակի արժեք⁸:

Սակայն հայոց հնագույն թարգմանությունների ճանաչողական
արժեքը շատ ավելի շոշափելի կարող էր լինել, եթե ունենայինք այդ
հուշարձանների արդի բնագրագիտական պահանջներին համապատաս-
խան, բանասիրական քննությունը օժտված քննական-համեմատական
հրատարակություններ: Մինչդեռ այս առումով փաստական վիճակը
հեռու է գոհացուցիչ լինելուց: Մեր հարուստ ու բազմաբովանդակ թարգ-
մանական զրականությունից առ այսօր հրատարակվել է քիչ բան,
եղածներն էլ, բացառությամբ առանձին մատենագիրների, հիմնակա-
նում կատարվել են XIX դարում, այն էլ մեկ-երկու ձեռագրի համեմա-
տությամբ և, բնականաբար, չեն կարող բավարարել այսօրվա պահանջ-

⁸ Նկատի ունենք Փիլոն Աղեքանդրացու, Իրենիոսի, Արիստիդես Աթենացու, Տիմո-
թեոս Կուլի, Աթանաս Աղեքանդրացու, Աղոդիմար Լավողիկեցու, Դիոնիսիոս Աղեր-
սանդրացու, Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նազիանզացու, Գրիգոր Նյուտացու, Հովհան
Բեկերերանի, Եվսեբիոս Կեսարացու և այլոց առանձին գործեր: Ի ղեկ, այդ նույն թարգ-
մանական մատենագրության մեջ պետք է փնտրել սկզբնավորման շրջանի հայոց հին
դասականության զարմանալի հզկիվածության ու լիզվական մշակվածության պատճանները
և ոչ թե նախամեթոդյան ենթադրվող գիր ու զրականության շրջանակներում:

ները, եթե շասներ, որ այդ հրատարակությունները վաղուց դարձել են մատենագիտական հազվագյուտ օրինակներ: Մինչդեռ պահպանված հայերեն ձեռագրերի պատկառելի քանակությունն ամփոփող հավաքածուները (Երևան, Երուսաղեմ, Վենետիկ, Անթիլիաս-Լիրանան) հնարավորություն են տալիս ձեռնարկելու նոր, առկա ձեռագրերի հնարավորություններն ամփոփող հրատարակություններ⁹:

Հայոց թարգմանական մատենագրության պատկառելի մասն են կազմում հայբարանականը (patristica) կոչված գրական ստեղծագործությունները: Այս ժանրի թարգմանությունների շարքում հնուլուսավոր, ձեռագրական հավաքածուների առատությունը ու հայոց հին գրականության վրա թողած ազդեցությամբ առանձնանում են «Երեք մեծ կապաղովկացիները»¹⁰ հայերեն թարգմանությունները: Պահպանված մատենագրական վիճակությունները հնարավորություն են տալիս պնդելու, որ հայոց ինքնուրույն մատենագրության սկզբնավորման արշալույսին որոշակի հիմքեր կային, Ս. Գրբից հետո, առաջին հերթին հոգալու «Երեք մեծ կապաղովկացիների» գործերի թարգմանության մասին: Այդ իրողությունը պայմանավորված էր ոչ միայն նրանց գրական վաստակի արարողական նշանակությամբ (Կեսարացու և Նազիանզացու գործերում գրանք բիշ շեն), այլև թարգմանող ժողովրդի համար այդ մատենագիրների, աչսպես կոչված, հոգեհարազատությունը: Հայտնի է,

⁹ Այդ ուղղությամբ որոշակի բաժն է կատարում Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, ուր ստեղծվել է հատուկ մատենաշար՝ «Հնյ Շեղագույն թարգմանական հուշարձաններ» վերտառությամբ: Այս շարքով լույս է տեսել երկու գիրք. ա) Գրբ ծննդոց, աշխատասիրությամբ Ա. Ս. Զեյրուկյանի, Երևան, 1985, բ) Բարսեղ Կեսարացի, Յաղագու Վեղարեայ արարչության, աշխատասիրությամբ Կիմ Մուրադյանի, Երևան, 1984:

¹⁰ Մատենագիտական գրականության մեջ աչսպես է կոչվում բյուզանդական մատենագրության նշանավոր եղյակը՝ Բարսեղ Կեսարացի (329—379), Գրիգոր Նազիանզացի (328—389), Գրիգոր Նյուսացի (335—394): «Երեք մեծ կապաղովկացիների» կյանքին ու գործունեությանը, նրանց գրական մատակարար վերաբերող զանազան հին ու նոր հրատարակություններ կան: Առավել ամբողջական ու բնագրիկ են հետևյալ հետազոտությունները. *Karl Krumbacher*, *Geschichte der Byzantinischen Literatur*, München, 1897, *Otto Bardenhewer*, *Geschichte der altkirchlichen Literatur*, B. 2, Freiburg im Breisgau, 1914, B. 3, 1912, B. 4, 1924, *Hans-Georg Beck*, *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München, 1959, *La prédication des pères Cappadociens, la prédicateur et son auditoire...* par *Sean Bernardi*, agrégé des Lettres Chargé d'Enseignement à la faculté des Lettres et Sciences humaines de Montpellier 1968, *T. A. Миллер*, *Образы моря в письмах каппадокийцев и Иоанна Златоуста (текст «Античность и современность»*, М., 1972, էջ 360—369).

որ Կապադովկյան Կեսարիայի թեմի (արքեպիսկոպոս՝ Բարսեղ Կեսարացի) ենթակառուցված տակ էր գտնվում նաև Փոքր Հայքը: Սերաստիան, Սատաղը, Նիկոպոլիսը և Գաղթականություն կամ Գաղուսթ հայոցը հնում հայտնի էին Չորեքբաղաբջան Հայք (Τετραπολις Ἀρμενία) անվամբ¹¹: Այս քաղաքների եպիսկոպոսները հունական դպրոցներում կրթված հայեր էին՝ զանազան հունական անուններով¹²: Բարսեղ Կեսարացին ոչ միայն չէր ընդդիմանում, այլև ամեն կերպ սատարում էր ազգային լեզվով հաղորդակցվելու միտքը: Ինչպես նկատել են Հ. Մարկվարտը¹³, Հ. Տաշյանը¹⁴ և այլք, Բարսեղ Կեսարացին ջանում էր հայախոս շրջանների համար գտնել հայերեն իմացող եպիսկոպոս: 372 թ. գրած նրա թղթերից մեկում այդ մասին խոսվում է շատ որոշակի ու ամենայն հստակությամբ¹⁵:

Հայաստանին և հայերին վերաբերող Բարսեղ Կեսարացու թղթերն ու թղթակցությունները ցույց են տալիս, որ Կեսարիայի թեմի արքեպիսկոպոսին մշտապես զբաղեցրել են հայկական թեմի հետ կապված հոգսերն ու դավանական վեճերը, ուտի նա հաճախ հարկադրված է եղել չվստահել իր իսկ արտահայտություններ՝ «աստվածային մեծազույց պարզելին»՝ թղթին¹⁶, անձամբ կտրել-անցել է հայկական լեռնաշխարհը և հոգացել հայոց եկեղեցու հետ կապված այլապես խնդիրներ¹⁷:

Բարսեղ Կեսարացու զործունեությունը զգվար է պատկերացնել առանց նրա մերձավոր զործնկերների՝ Գրիգոր Նազիանզացու և Գրիգոր Նյուսացու անմիջական փոխօգնության ու աջակցության: Գրիգոր Նազիանզացու աջակցությունը հատկապես զգացվեց Վաղես կայսեր (364—378) հակաքրիստոնեական դաժան քաղաքականության շրջանում: Արևելյան եկեղեցու պատմության մեջ IV դարի 60—70-ական թվա-

11 Յ. Քոռոսյան, Արևն Սուրբի («Բազմավեպ», 1932, էջ 352), Կ. Մուրադյան, Բարսեղ Կեսարացի և նրա «Վեցարեան» հայ մատենագրության մեջ, Երևան, 1976, էջ 108—110:

12 Տե՛ս նույն տեղում:

13 Հ. Մարկվարտ, Հայոց այբուբենի ծագումը և Մ. Մաշտոցի կենսագրությանը («Մեհրոպ Մաշտոց», հոգվածների ժողովածու, Երևան, 1962, էջ 125):

14 Յ. Տաշյան, Հին Հայաստանի արևմտյան սահմանը. Փոքր Հայք և Կողովրդիկ (Սևրաստիա), Վիեննա, 1948, էջ 470:

15 Տե՛ս Saint Basile, Lettres, I, Paris, 1957, էջ 217 «Παροῦτόν προεδοῦσαν τοῦ ἐπιτηδεῖου ἀνδραε εὐρήσειν...» հատվածը:

16 Տե՛ս Saint Basile, Lettres, II, 1961, էջ 149 «μία δὲ τῶρῆστων ὄψεων...»:

17 Տե՛ս Saint Basile, Lettres, I, էջ 217—218:

կանները առավել բարդ շրջաններից են, երբ դավանական խնդիրների շուրջ ծագած հակասություններին ավելանում են նոր դադափարախոսությունների դեմ պաշտոնական անձանց անսքող հավածանքները:

Գրիգոր Նազիանզացու և Գրիգոր Նյուսացու միջամտությունը այս կամ այն խնդրի առիթով հաճախ վճռորոշ նշանակություն է ունեցել դրական ելքի իմաստով: Այս առումով հիշատակելի իրողություն է Եվսեբիոսի և Բարսեղի պաշտոնական հարաբերության կարգավորումը, որը վճռորոշ նշանակություն ունեցավ եկեղեցուն սպառնացող վտանգի պահին միացյալ պայքարը կազմակերպելու գործում¹⁸: Ճիշտ այդ նույն պայքարից հաջող ելք գտնելու թելադրանքով է, որ Բարսեղ Կեսարացին Գրիգոր Նազիանզացուն սահմանամերձ Սասիմաչի եպիսկոպոս է կարգում՝ ամենևին հաշվի չնստելով նրա անհամաձայնության հետ¹⁹: Բարսեղ Կեսարացու և Գրիգոր Նազիանզացու փոխհարաբերության իմաստով ուշագրավ է հետևյալ բնորոշումը. «Գրիգորը (= Նազիանզացին-Կ. Մ.) ողջ կյանքում Բարսեղ Կեսարացու մտերիմ ընկերն էր ու նրա խմբակի անդամը: Սակայն դժվար է պատկերացնել մեկին, որը առավել նվազ նման լիներ տիրական քաղաքական գործիչ Բարսեղին, քան նրբացյալ, դյուրագրգի, ինքնամփոփ Գրիգորը: Գավառական ու գործարար Բարսեղի մեջ նա տեսնում էր նեցուկին ու ղեկավարին, որին և ենթարկվում էր հիմնականում լռելյայն: Սակայն երբեմն, երբ ընկերոջ բռնությունը դառնում էր առավել անողորմ, նա անօգնական վշտանում էր, ընդգիմանում, բողոքում»²⁰:

Բարսեղ Կեսարացու գործունեությանը մշտապես հետևում էր նաև Գրիգոր Նյուսացին և, ինչպես ցույց են տալիս «երեք մեծ կապագովկացիների» համապատասխան թղթակցությունները, նա ջանացել է ամեն կերպ օգտակար լինել Բարսեղի գործունեությանը: Այդ իմաստով ուշագրավ է 371 թ. դրած Բարսեղ Կեսարացու մի թուղթը, ուր մասնավորապես խնդրվում է բազմազբաղ հոգսերի պայմաններում եկեղեցուն

¹⁸ S^h Saint Basile. Lettres, I, էջ 40.

¹⁹ Հին Հայերեն թարգմանությամբ պահպանված Բարսեղի մի թղթում (Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 822, էջ 182բ—188ա) հետաքրքիր տեղեկություններ կան հիշյալ պայքարի բնույթի և առհասարակ ժամանակի եկեղեցական-դավանական խնդիրների շուրջ:

²⁰ Памятники византийской литературы IV—IX веков. М., 1968, стр. 70. Փոխադարձ ուշադրության լավագույն գրսեորումն է այն իրողությունը, որ Բարսեղի մահվանից հետո Գրիգոր Նազիանզացին առաջինը ձեռնարկեց նրա թղթերը հավաքելու, մոզովածուր վերածելու գործը:

սպառնացող վտանգի պահին լինել իր կողքին, կիսել իր հոգսերը, հիմնավորապես ծառայել ընդհանուր պայքարի շահերին²¹: Այդ բնույթի խնդրանք-խորհուրդները հաճախադեպ են Բարսեղ Կեսարացու թղթերում, որոնք հասցեագրված են զանազան պաշտոնատար անձանց, հոգևոր բարձրաստիճան գործիչների, ընկերների, մտերիմների ու հարազատների: Սակայն այդ կարգի գրությունների նպատակը շատ որոշակի է ու հստակ՝ հնարավոր բոլոր միջոցներով ընդգրիմանալ Կապաղովկյան Կեսարիայի թեմին սպառնացող այլազան վտանգներին:

«Երևք մեծ կապաղովկացիների» այգօրինակ գործունեությունը համապատասխան արձագանք պիտի գտներ հայկական միջավայրում, է՛լ ավելի պիտի մեծացներ նրանց կյանքի ու զրահան վաստակի նկատմամբ եղած հետաքրքրությունը, խթան պիտի հանդիսանար նրանց գործերը ծրագրված եղանակով գիրք առ գիրք հայերեն թարգմանելու, մանավանդ որ, ասվեց, զրանց թվում կային ոչ միայն արարողական ժանրի առաջին անհրաժեշտություն գործեր, այլև դասագրքի համարում ունեցող ստեղծագործություններ: Այսպես օրինակ, Գավիթ Քորայրեցու վկայությունը «Վեցարեան», «Հարցողաց» և «Պահոց» գրքերը ասվել էր «ի հմտություն վարժողաց»²²: Ավելին, Գլաձորի և Տաթևի միջինադրյան համալսարանների ծրագրային հեղինակների ցուցակներում արտացոլված են «Երևք մեծ կապաղովկացիները», անուն առ անուն հիշատակվում են նրանց հայերեն թարգմանությունները: Համալսարանական ծրագրի «մեջ են մտնում նաև նուրբ գրքերից քաղված առասպելական, պատմական հատվածներ, որոնք կարելի էր «բերան առել» պատմել: Մասնավորապես այդ վերաբերում է Գրիգոր Աստվածարանի ճանրի մեջ օգտագործված առասպելներին»²³:

Հայոց թարգմանական մատենագրության մեջ «Երևք մեծ կապաղովկացիները» առանձնանում են նաև թարգմանությունների առատությունը: Պահպանված թարգմանական ձեռագիր գիրք-ժողովածուները հնարավորություն են տալիս ասելու, որ թարգմանվել են նրանց բոլոր կարևոր (հիմնական) ստեղծագործությունները (ճառ, թուղթ, բանաս-

²¹ Հմմտ. *Saint Basile, Lettres*, 1, էջ 145—147.

²² *Ձեռ. № 1879*, էջ 241 ր.

²³ Ս. Ս. Արեշտյան, Ա. Ս. Մարեալյան, Գլաձորի համալսարանը միջնադարյան Հայաստանի յուսավորության կենտրոն, Երևան, 1984, էջ 38: Գր. *Նագիանդացու ճանրում օգտագործված առասպելների մասին տե՛ս Nonnos. Die Scholien zu fünf Reden des Gregor von Nazianz*, Herausgegeben von Agob Manandian, Marburg, 1903, էջ 1—81:

տեղծութիւն, բարոզ, կանոն, պատարագ և այլն): Միջնադարյան Հայաստանում բնորոշված գրադասակարգման սկզբունքներով «ճուր գրքեր» անվան տակ գիրք առ գիրք հիշատակվում են այդ թարգմանությունները: Ընդ որում՝ մատենագիտական ցանկի հեղինակ Հովհաննես Սարկավազը և ցանկից օգտվող Մխիթար Մկրիվանեցին²⁴ լավածանոթ են թարգմանական աշխատանքների բովանդակությանը: Նշված մատենագիտական ցանկում Գրիգոր Նյուսացուց հիշատակվում է յոթ գիրք՝ Բնութիւն ԼԳ (Յաղագս բնութեան մարդոյ), Կազմութիւն ԼԲ (Տեսութիւն ի մարդոյ կազմութիւնն), Կուսութեանն Ի (Յաղագս կուսութեանն), Իողովողն Ը (Ժողովողին մեկնութիւնն), Երգ երգոցն ԺԳ (Թուղթ յաղագս երգոյ երգոցս), Թ Երանութիւնն Ը (Խաւար յինն երանութիւնսն), Հայր մեր, որ յերկինն Ջ (Բան ի հայր մեր, որ յերկինն)²⁵: Սույն տեղեկանքը հիմնականում ճիշտ է արտացոլում Գր. Նյուսացու գրական վաստակի հայերեն թարգմանությունների վիճակը, բացառությամբ «Յաղագս բնութեան մարդոյ» գործի, որի հեղինակը ոչ թե Նյուսացին է, այլ նեմեսիոսը²⁶:

Վերոբերյալ ցուցակում ներկայացված են Գր. Նազիանզացու հայերեն թարգմանությամբ հայտնի շորս գրքերը. «Քրիստոս ձեռայ» (ԺԲ ճառ), «Յաղբեցայ» (Ը ճառ), «Առ ուս» (ԺԵ ճառ), «Որք յեղիպոսէն են» (ԺԱ ճառ): Բարսեղ Կեսարացուց հիշատակվել են «Հարցողաց», «Վեցարեայ», «Պահոց» գրքերը և «Կուսութեան Ա» ճառը²⁷:

«Երեք մեծ կապաղովկացիներին» մատենագրական ժառանգության հայերեն թարգմանությունների բնույթի, ժամանակի, թարգմանիչների անձնավորությունների հետ կապված ձեռագրական ուղղակի վկայությունները, հիշատակարան-հիշատակությունները հասկանալի պատճառով շատ շին: Սակայն այդ թարգմանական բնագրերի և հայոց ինք-

²⁴ «Կարգադրութիւն զոց սրբոց, որք ստուգարանեցան ի Սարկավազ վարդապետէն և արեցան յինէն՝ ի Տէր Մխիթար վարդապետէս պատմագրէ, ի մին տօփ, յատուր ճճ» (ձեռ. № 582, էջ 39ա):

²⁵ ՏԵ՛ս ձեռ. № 582, էջ 40ա, ձեռ. № 8509, էջ 79ա, Հմմտ. Մխիթարայ Այրիանեցայ պատմութիւն ժամանակագրական, ի լոյս ընծայեաց Ք. Պ., ս. Պետերբուրգ, 1867, էջ 35, Հ. Ս. Անաչյան, Հայկական մատենագիտություն, Ե-ժԸ գլ. Ա, Երևան, 1959, էջ XLII:

²⁶ Նշանակում էր, թե XII—XIII դարերում այդ հեղինակային շիփք այնքան արմատավորված էր, որ նույնիսկ Հովհաննես Սարկավազը և Մխիթար Այրիվանեցին այն սրբագրելու փորձ չեն անում:

²⁷ Ձեռ. № 582, էջ 40ա, Հմմտ. ձեռ. № 8509, էջ 79ա-բ: «Պահոց գիրքը» № 582 գրչագրում բացակայում է, իսկ № 8509-ում չկան «Վեցարեան» և «Կուսութեան Ա» ճառը:

նուրույն մատենագրութեան ընձեռած նյութի լիզվական, բանասիրական, աղբյուրագիտական ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս ասելու, որ պահպանված թարգմանությունների հիմնական մասը կատարվել է վաղ միջնադարում՝ հայոց ինքնուրույն գրականության ըսկըզբնավորման շրջանում՝ գերազանցապես V—VIII դարերում: Բարսեղ Կեսարացու և Գրիգոր Նազիանզացու հայերեն թարգմանությունների առձևն օգտագործման անհրաժեշտության թևալրանքով է, որ տակավին միջնադարում նպատակահարմար է դիտվել որոշակի թեմատիկ իմբավորմամբ դրանք վերածել գիրք-ժողովածուների: Այսօր զովար է ստույգ սահմանել այդ ժողովածուների կազմության ժամանակը, սակայն մի բան պարզ է, որ գոյություն ունեցող մեղ ծանոթ հնագույն վկայություններից մեկի հեղինակը Սա. Ասողիկն է (X դ.): Գատկով այդ գրքերի բովանդակությունից, կարելի է ասել, որ ժողովածուների կազմողները հիմնավորապես իմացել են եղած նյութը, առաջնորդվել են որոշակի մատենագիտական սկզբունքով, գրքերն օժտել են անհրաժեշտ նախագիտելիքներով, պատկերացում մշակել առաջարկվող ժողովածուների, դրանց հեղինակների մասին, ըստ պատեհության անդրադառնալով նաև առաջարկվող թարգմանությունների գրական-գեղարվեստական արժեքին ու տեղական անհրաժեշտությանը, ընկալող միջավայրի առանձնահատկություններին ու մատուցվող նյութի զովարություններին: Բնականաբար, այդ թարգմանությունները ըստ ամենայնի իմասալու պարագայում միայն հնարավոր կլինեն գիրք-ժողովածուները այնպիսի թեմատիկ ընտրությամբ կազմել, որ ողջ միջնադարի ընթացքում որևէ ժողովածուի կառուցվածքը վերանայելու խնդիր չառաջանար:

V դարի հայ մատենագրության մեջ (և հետագայում), ուր ամփոփված են նաև մեր առաջին գրական-քննադատական գիտողությունները, իրավացիորեն բարձր են դնահատվել «երեք մեծ կապողովկացիներն» ու նրանց գործերի հայերեն թարգմանությունները²⁸: Հայոց գնահատմամբ՝ Բարսեղ Կեսարացին անվանի Եկեղեցական գործիչ լինելուց բացի, նաև նշանավոր մատենագիր է՝ «յոյժ գիտնական էր, հանճարեղ և

²⁸ Այսպես, օրինակ, V դարի մատենագիր Ղազար Փարպեցու «երեք մեծ կապողովկացիներին» տված գնահատությունը միանգամայն այժմեական հնչեղություն ունի (տե՛ս Ղազարայ Փարպեցու Պատմություն Հայոց և Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, աշխատասիրությամբ Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանի, Տիֆլիս, 1904, էջ 192, հմտ. «Их творчество—вершина усвоения античной словесно-мыслительной культуры христианской церковью» (տե՛ս «Культура Византии», Москва, 1984, стр. 298—299).

համեզարան»²⁹, հայկական միջավայրի բնորոշմամբ նա միաժամանակ հրաշարի ճարտասան էր ու գրական-մշակութային գործիչ՝ «հրեղէն լեզու խառնէր ի բերանն Բարսեղի»³⁰։

Գրիգոր Նյուսացին, որ խառնվածքով և գրական նախասիրությամբ փիլիսոփա էր, նույն միջավայրի ձևակերպմամբ համարվում էր «աղբիւր եկեղեցոյ»³¹, «աիեղեւրալոյս եպիսկոպոս»³², «սատուածիմաստ անձ»³³, նկատելու է, որ Նյուսացին նույնպես հոգևոր-պաշտոնական զբաղվածության պատճառով հնարավորություն չի ունեցել հիմնավորապես ծավալելու գրական գործունեություն։ Ինչ վերաբերում է Գրիգոր Նազիանզացուն, որը վաղ բյուզանդական գրականության մեջ «как поэт может быть назван отцом византийского «классицизма»³⁴, հայկական գրական միջավայրի գնահատությամբ՝ ամենից առաջ փառարանված ճարտասան է, «անպարտելի ախոյեան»³⁵, «չատազով ճշմարտութեան»³⁶, նոր միայն փիլիսոփա-բանաստեղծ։ Սակայն եթե Նազիանզացու բանաստեղծական վաստակի մասին դատելու լինենք առկա հայերեն թարգմանություններով, ապա մեր ազգավորությունը չի կարող ամբողջական լինել, որովհետև հսկայական բանաստեղծական վաստակից միայն մեկ-երկու գործ է պահպանվել, էլ շենք խոսում այն մասին, որ նրա ինքներգական բնույթի խոհափիլիսոփայական ստեղծագործությունները հայերեն են թարգմանվել արձակի ժանրով։ Այդ թարգմանություններն ընթերցելիս որոշակի նկատվում է, որ հեղինակի փիլիսոփայական խորհրդածությունն արտահայտվել է ոչ համապատասխան ձևի մեջ, և այդ իսկ պատճառով առաջացել է ծանր ոճ, ասելիքը դարձել է դժվար ընկալելի։ Գրիգոր Նազիանզացու ոճի ծանրությունը նկատվում է հայերեն թարգմանությամբ հայտնի նրա գրեթե բոլոր գործերի մեջ, ուստի պիտի մտածել, որ այդ երևույթը պայմանավորված է ոչ միայն նյութի, ասելիքի բարդությամբ, այլ նաև թարգմանության բնույթով։ Պատահական չէ, որ մեզանում ո՛չ Բարսեղ Կեսարացու, ո՛չ էլ Գրիգոր Նյուսացու հայերեն թարգմանությունների բարդությունները հատուկ ընդ-

²⁹ Չեռ. № 84, էջ 261 ր։

³⁰ Չեռ. № 948, էջ 156 ա։

³¹ Չեռ. № 4834, էջ 332։

³² Չեռ. № 466, էջ 182 ա։

³³ Գաեհգին Ա. Կարողիկոս, Ցիշտասկարանք ձեռագրաց, Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 953։

³⁴ «Культура Византии», стр. 304։

³⁵ Չեռ. № 571, էջ 65 ր։

³⁶ Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հ. Գ, էջ 250։

գծելու, դրանք անհասկանալի որակելու անհրաժեշտություն չի եղել հրբեկ, մինչդեռ Գրիգոր Նազիանզացու գործերի հայերեն ընդօրինակությունների առիթով բավական հաճախադեպ են այդ կարգի գրառումները: Այսպես, օրինակ, միջնադարյան մի գրիչ նրա գործը ի ուսումնասիրություն հանձնարարելիս ընթերցողին հատուկ զգուշացնում է. «Եթէ խիստ զիտնաւոր շես, եպերանս մի դնէր, զի Աստուածարան է»³⁷: Այլ առիթով շատ ավելի որոշակի է ասված. XVIII դարի ստաջին կեսի մատենագիր Մեսրոպ Գանձակեցին Նազիանզացու «Առ որս» ճառաշարքի մասին ուղղակի գրում է. «չընթեռնուլս ոչ կարէի իմանալ զօրութիւն սորա»³⁸:

Գրիգոր Նազիանզացու հայերեն թարգմանությունների բարգոյնության մասին են վկայում ոչ միայն ձեռագրական ուղղակի հիշատակությունները, այլ նաև այդ գործերի մասին գրված բազմաթիվ հայերեն մեկնությունները, մեկնիչների զանազան գրառումները, զնահատությունները ու բննադատական դիտողությունները: Այդ ամենի կարևորությունը ինքնին մեծանում է այն իմաստով, որ նշված մեկնությունների հեղինակները ոչ թե պատահական գրասերներ են, այլ հայոց միջնադարյան գրականության անվանի դեմքեր:

«Երեք մեծ կապաղովկացիների» մատենագրական ժառանգության հայերեն թարգմանությունները ինքնատիպ վիճակ են ներկայացնում նաև բնագիր-թարգմանություն հարաբերության առումով: Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ միօրինակ չեն նույնիսկ միևնույն տասնամյակում թարգմանված նրանց գործերը: Ինչպես նկատել ենք այլ առիթով, «Վեցարեան» հայերենի է թարգմանվել V դարի ստաջին կեսին, մինչև 443—450 թվականը³⁹: Գրեթե նույն ժամանակահատվածում են թարգմանվել նաև Գրիգոր Նազիանզացու «Ի Բասիլիոս Կեսարացի»⁴⁰ և Գրիգոր Նյուսացու «Ի Մելիտոս կայսկոպոս...»⁴¹ դամբանական ճառե-

³⁷ Յուզակ հայերեն ձեռագրաց Զմամոի վանքի Մատենադարանին, Բ, կազմեցին Ն. Խլիկեան, 2. Ոսկեան, Վիեննա, 1971, էջ 121 ր:

³⁸ Ձեռ. № 1466, էջ 1 ա:

³⁹ Զմամ. Բարսեղ Ասարացի, Յազգոս Վեցարեայ արարչագործության, Երևան, 1984, էջ 1—322, բնագիրը տե՛ս Bastille de Césarée, Homèles sur l'Hexaéméron, texte grec. Introduction et traduction de Stanislas Giet, professeur à l'Université de Strasbourg, Paris, 1968, էջ 5—564, հմմտ. Patrologiae cursus completus. Series graeca, t. 29 (այսուհետև՝ PG), էջ 4—204:

⁴⁰ Հայերեն թարգմանության հրատարակությունը տե՛ս «Кавказ и Византия», вып. 2, Ереван, 1980, էջ 161—217, բնագիրը տե՛ս PG, t. 36, էջ 493—605:

⁴¹ Ձեռ. № 823, էջ 9 Բ—18ա, հմմտ. ձեռ. № 1500, էջ 845 ր—847 ա, բնագիրը տե՛ս PG, t. 46, էջ 852—864:

բը: Մինչդեռ պիտի նկատել, որ այդ հուշարձանների հայերեն թարգմանությունները ընդգծված եզանակով տարբերվում են միմյանցից: Սակայն այդ թարգմանությունների տարբերույթ լինելու իրողությունը հիմք չի տալիս պնդելու, թե դրանք արդյունք են գրական-կրթական տարբեր միջավայրերի կամ Մաշտոցի գործունեության շրջանում գոյություն ունեցող մեկից ավելի թարգմանական դարոցների: Թվում է, երկու դեպքում էլ թարգմանիչները հետապնդել են որոշակի նպատակ՝ պատասխանել, զոհացում տալ այդ թարգմանություններն ընկալող տեղական հետաքրքրություններին, բավարարել թարգմանող միջավայրի պահանջմունքները: Եթե Բարսեղ Կեսարացու «Վեցարեհայի» հայերեն թարգմանությունը և մանավանդ ճառերը ունեն գրական-գեղարվեստական սակզագործությանը հատուկ տարրեր, կարելի է ասել՝ բանաստեղծական շնչով գրված բաղամթիվ մեծ ու փոքր հատվածներ⁴², ապա նույնը չի կարելի պահանջել վարքագրական-փիլիսոփայական ժանրի «Ի Բասիլիոս Կեսարացի»⁴³, «Ի Մելիտոս եպիսկոպոս...» դամբանական ճառերից, որոնցում կենսագրական տարրի փաստացի հավաստիությունը ունիկիորների համար տպավորության հիմնական պայման է ընկալվում: Եթե «Վեցարեհայի» բուն նպատակը հրաշք-աշխար-

⁴² Այդ մասին տե՛ս Բարսեղ Կեսարացի, Յազգա Վեցարեհայ արարչագործության, առաջարան, էջ Ժ:

⁴³ «Ի Բասիլիոս Կեսարացի» գտնարանական ճառի հին հայերեն թարգմանությունը ուշադրով երևույթ է ոչ միայն վաղադուրի թարգմանության իմաստով կամ, ասենք, հայոց ինքնուրույն մատենագրության վրա թողած հետքերով, այլև այդ հուշարձանի շուրջ ստեղծված մեկնողական գրականության առումով եւ: Չնայած դրան պահանջված այդ բնույթի աշխատանքները դասգասել ենք երեք հիմնական խմբագրությունների տակ. ա) «Պատեհաո նախին, գր արարեալ է Կրիզոստի Աստուածաբանի՝ վասն մահուանն Բարսղի Կեսարացայ՝ ուսումնակցի իւրոյ» (ձեռ. № 1879, ԺԳ դ., էջ 199ա—202ա, ձեռ. № 4150, ԺԳ դ., էջ 20բ—22բ, ձեռ. № 621, ԺԷ դ., էջ 238բ—240ա, ձեռ. № 4765, 1695 թ., էջ 56բ—58ա): բ) «Պատեհաո նախին, գր արարեալ է» (ձեռ. № 1897, ԺԲ դ., էջ 89բ—92բ, ձեռ. № 5254, 1150 թ., էջ 102բ—107բ): գ) «Ի Բասիլիոս Կեսարացի» (անանուն լուծմունք է. ձեռ. № 437, ԺԳ դ., էջ 107ա—109բ, ձեռ. № 59, ԺԳ—ԺԴ դդ., էջ 145բ—153ա, ձեռ. № 621, ԺԷ դ., էջ 320—328բ, ձեռ. № 1480, 1617 թ., էջ 217բ—222ա): Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այդ երկի նկատմամբ մեղանում եղել է հատուկ հետաքրքրություն: Առանձնապես հոգ է տարվել պարզելու դրա հարուստ ու ինքնատիպ բանահյուսական առաջըր, բացահայտելու և համադաստասիան մեկնությամբ օժտելու նրա բաղամթիվ առասպելապատմ գրվազները: Այդ մեկնողական աշխատանքները բառ խմբագրությունների հավաքել ենք մեկ հատորում, օժտել համադաստասիան հետադասությամբ ու ծախթագրություններով: Այն լույս կտեսնի առանձին գրքով:

հի, բնության դադանիքների բացահայտումն է իբրև արարչագործության արդյունք, ապա նշված դամբանական ճառերում նազիանզացին և Նյուսացին ձգտում են եկեղեցու նշանավոր հայրերի կենսապատումը արդյունավետ եղանակով ծառայեցնել բրիտաննություն հաստատմանը: Բուն սյուժեի իմաստով ևս հիշյալ հուշարձանները նման չեն: «Կեցարեալու:» բնությունն ու բնական երևույթների՝ Կեսարացու դուստրացատրությունները հայերեն թարգմանության մեջ հաճախ կենսասիրություն գովքի, բանաստեղծական կտորների են վերածվում, մինչդեռ նազիանզացու և Նյուսացու դամբանական ճառերում դերակշռողը վարքագրական-փաստագրական նյութից մակարեմելոզ դասադոկտրիններն են և կյանքի ու մահվան փրկիստփայական առեղծվածի շուրջ տարվող սառը խորհրդածություններ:

«Երևք մեծ կապագովկացիների» գործերի հայերեն թարգմանությունները հայոց թարգմանական մատենագրության մեջ առանձնանում են նաև համեմատաբար քիչ փոփոխություններ կրելու, միջնադարյան «խմբագրական» միջամտություններից հնարավորին չափ դերձ մնալու իմաստով: Պահպանված հարյուրավոր հայերեն հին ու նոր ձեռագրական ընդօրինակությունների համագրական հետադոտությունը հնարավորություն է տալիս ասելու, որ եղած փոփոխությունները մնում են գրչական տարբևթերցումների շրջանակներում: Քերևս բացառություն է կազմում «Հարցումն Բարսեղի և սուրբ Աստուածաբանին» խորագիրը կրող երկը, որը հայոց միջնադարյան գրականության մեջ հայտնի է նաև Հարցում կարճատոս անվամբ: Ութ տասնյակից ավելի ընդօրինակություններով հայտնի այդ ընագրի ձեռագրերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ առկա գրչագրերը դասգամում են երեք հիմնական խմբագրությունների շուրջ, մինչդեռ նախապես, ինչպես պարզվել է մեր ուսումնասիրությամբ, եղել է Հարցումի մեկ թարգմանություն-խմբագրություն՝ «Տեսութիւն յազադս հաւատոյ...» խորագրի տակ: Միջնադարյան Հայաստանում, զավանական բուն վեճերի շրջանում Բարսեղ Կեսարացու և Գրիգոր Նազիանզացու հիշյալ ընագրի հետ նման կերպ վարվելու լիարժեք հիմքեր կային: Ասվածը հաստատվում է նաև Բարսեղ Կեսարացու և Գրիգոր Նյուսացու համարնույթ Հարցումի օրինակով: Ձեռագրերի համեմատություն-խմբագրումից պարզվում է, որ այս աշխատանքը նույնպես հայտնի է մեկից ավելի խմբագրություններով, որոնք միմյանց նկատմամբ գրեթե օտար ընագրի ապավորություն են թողնում:

«Երևք մեծ կապագովկացիների» գործերի հայերեն թարգմանությունների ձեռագրերում կան նաև առանձին ճառերի, գրքերի ու ժողո-

վածուների փոխադարձ վերադրումները Այդ իրողությունը կարող էր նպաստել առաջին հերթին գրչական-կրթական այն միջավայրը, որ միաժամանակ ոչ միայն թարգմանվում, այլև ընդօրինակվում էին մեզ հետաքրքրող մատենագիրների գործերը: Պակաս կարևոր զեր չի խաղացել նաև Նազիանդացու և Նյուսացու անվան նույնությունը, Կեսարացու և Նյուսացու հարազատության հանգամանքը, ինչպես նաև առանձին ստեղծագործությունների համարնույթ խորագրեր, որ վանդակության նմանությունը: Սակայն նկատելու է, որ հեղինակային շփոթի գեպտում էլ բուն բնագրերը հաճախ էական փոփոխությունների շնորհիվ կարող են լինել իրողության հիմնական պատճառը հավանաբար այն է, որ «երեք մեծ կապազովկացիները» անվերապահ հեղինակություն են համարվել:

«Երեք մեծ կապազովկացիները» հայերեն թարգմանությունները ուրույն վիճակ են ներկայացնում հայոց ինքնուրույն մատենագրության վրա թողած հետքերի առումով ևս: Այդ թարգմանությունների հետքերը շեն սահմանափակվում հայոց հին գրականության մեկ կամ մի քանի հուշարձանների շրջանակներում, ինչպես նաև գրականության պատմության այս կամ այն ժամանակահատվածով և, որն առավել կարևոր է, դրանց պատահական քաղումներ չեն: Համեմատությունը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ կապազովկացի հիշյալ մատենագիրների հայերեն թարգմանությունների հետքեր կարելի է մատնացուցել մեր ողջ միջնադարյան գրականության (V—XVIII դդ.) գանազան մեծ ու փոքր երկերի վրա: Բարսեղ Կեսարացու «Վեցարեւայի» հայերեն թարգմանության հետքեր կան Եղնիկ Կողբացու, Եղիշեի, Մովսես Խորենացու, Անանիա Շիրակացու, Ստեփանոս Ասողիկի, Հովհաննես Սարկավազի, Հովհաննես Երզնկացու, Վարդան Արևելցու և այլոց հիմնական աշխատություններում: Նույն Կեսարացու «Պահոց գիրքը»⁴⁴ հայերենի է թարգման-

⁴⁴ Բարսեղ Կեսարացու նաև երկ և թղթերի (ոչ բոլոր) ժողովածուն, որը բյուզանդական գրականության մեջ հայտնի է «Թագմատիկոն» անվամբ, միջնադարյան Հայաստանում առարձված է եղել «Պահոց գիրք» խորագրով և իրականում համարվում է «երեք մեծ կապազովկացիները» ամենաշատ հղվող և հատկապես զգալիական վեճերի շրջանում հաճախ վիպակոչվող գրքերից մեկը: Այն բովանդակում է 33 բնագիր, ընդ որում կան գործեր, որոնց նունարեն բնագրերը չեն պահպանվել: Եղած միջնադարյան թարգմանությունների մեջ հայերենը նախադաս է: Երևանի, Վենետիկի և Երուսաղեմի հայերեն զբաղվողների համեմատությամբ (հնագույնը՝ XI—XII դդ. ընդօրինակություն), բանասիրական առաջաբանով և բնագրագիտական ծանոթագրություններով հրատարակության ենք պատրաստել «Պահոց գիրք» հայերեն թարգմանության քննական-համեմատական բնագիրը, որը լույս կտեսնի «Հայ հնագույն թարգմանական հուշարձաններ» մատենաշարով:

վել V—VIII դարերում և որոշակի ազդեցութիւն թողել V և հետագա դարերի հայոց գրականութեան վրա (Սահակ Պարթև, Մովսէս Խորենացի, Հովհան Մանգակունի, Հովհան Օձնեցի, Ստեփանոս Սյունեցի, Գրիգոր Նարեկացի, Ստեփանոս Ասողիկ, Վարդան Արեւելցի, Վանական վարդապետ, Հովհաննէս Երզնկացի և այլք):

Սուչքան նկատելի են Գրիգոր Նազիանզացու մատենագրական ժառանգութեան հայերեն թարգմանութիւնների հետքերը Կորյունի, Մովսէս Խորենացու, Անանիա Շիրակացու, Ստեփանոս Սյունեցու, Ստեփանոս Ասողիկի, Հովհաննէս Սարկավազի, Ներսէս Շնորհալու, Գրիգոր Տղայի, Վարդան Այգեկցու, Հովհաննէս Երզնկացու, Վարդան Արեւելցու և այլոց գործերի վրա, որոնք հայոց հին գրականութեան երեւելի դեմքեր են:

Քիչ չեն նաև Գրիգոր Նյուսացու ճառերի ու թղթերի հայերեն թարգմանութիւնների հետքերի օրինակները. այդ առումով առաջին հերթին հիշատակելի են բյուզնդական մատենագրի «Ե Մելիտոս կայսկոպոս...» ճառի բառացի հետքերը Մ. Խորենացու Հայոց պատմութեան վրա, նրա «Երգ երգոցի» մեկնութեան հետքերը Գրիգոր Նարեկացու և Վարդան Արեւելցու համանուն գործերի վրա: Պարզվում է, որ Նյուսացու ճառերի ու թղթերի հայերեն օրինակներից էապես օգտվում են Անանիա Սանահնեցին, Ներսէս Շնորհալին, ինչպէս նաև Վարդան Այգեկցին և այլք:

Ձեռագրական հավաքածուների ուսումնասիրութիւնը ցույց է տալիս, որ «երեք մեծ կապաղովկացիների» մատենագրական ժառանգութեան նկատմամբ մեկանում տեւական ու կայուն հետաքրքրութիւն է եղել: Այդ են վկայում այն բազմաթիվ մեկնութիւնները, պատճառները և լուծմունքները, որ գրվել են նշված մատենագիրների հայերեն թարգմանութիւնների առիթով: Տեղական մշակութային պահանջմունքները բավարարելու նպատակով ստեղծված այդ մեկնողական աշխատանքները (հատկապէս պատճառները) ձեռագրերում, որպէս կանոն, ուղեկցվում են վարքագրական, մատենագիտական, կարելի է ասել նաև՝ միջնադարյան գրականագիտական համապատասխան նախագիտելիքներով, հեղինակին ու գործը ներկայացնելու որոշակի ձգտմամբ:

Այսպիսով, բյուզանդական այս երեք մատենագիրները միջնադարյան Հայաստանում մեծ համարում են ունեցել, փաստական գործունեութեամբ ու մատենագրական ժառանգութեամբ ազդել են հայոց մշակութային կյանքի վրա և հայերենի թարգմանվել գերազանցապէս V—VIII

գարեիս: Ուստի կապագովկայցի նշված մատենագիրների երկերի հայերեն թարգմանությունների ուսումնասիրությունը միջնադարյան հայ գրականության խնդիրների, նրա ակունքների ու ժանրերի ուսումնասիրություն է նշանակում: Այս ուղղությամբ ի՞նչ է կատարվել նախորդ սերնդի հայագետների կողմից⁴⁵: Գրիգոր Նյուսացու գործերի հայերեն թարգմանությունների զգալի մասը ձեռագիր վիճակում ծանոթ է եղել նոր հայկազյան բառարանագիրներին, որոնք ձեռքի տակ ունեցել են և քաղում-հղում են կատարել բյուզանդական մատենագրի տասը անուն աշխատություններից:

Բառարանագիրները, ինչպես և սպասելի էր, հիշյալ բնագրերից քաղումներ կատարելիս բառարանի բնձեռած հնարափորության սահմաններում միաժամանակ հետևել են այդ թարգմանությունների բնույթին և առանձին զեպրերում այս կամ այն հուշարձանի հայերեն թարգմանության ժամանակին ու խնրատիրությունը վերաբերող գիտաղություններ արձանագրել: Այդ բնորոշումները կարևոր գիտելով հանդերձ՝ պիտի նկատել, որ բառարանագիրների նպատար ավելի շուտ զանազան բառերի բացատրության առիթով վկայակոչած այն բաղմամբով հատվածների հրատարակության մեջ է, որոնք հետագայում բանասիրական-ազդրչուրագիտական սրուշակի հարցադրումների հիմք ծառայեցին ն. Բյուզանդացու, Գր. Խալաթյանցի և այլոց համար:

Գրիգոր Նյուսացու կյանքի⁴⁶ ու մատենագրական ժառանգության

⁴⁵ Բ. Կեսարացու և Գր. Նազիզնդեցու մասին եղած հայագիտական գրականությանն անդրադարձել ենք մեր նախորդ ուսումնասիրություններում:

⁴⁶ Ենթադրվում է, որ Գրիգոր Նյուսացին ծնվել է 335 թ. Կապադովկյան Կեսարիայում, ուսման հարկը բառ էլովյան իմացող ու գեահատող քննախնդրում: Նյուսացին ևս, նույն ավանդական եղանակով, իր նախադասերի անհրաժեշտ դաշարը ստանում է հոր՝ ճարտասանության ուսուցիչ Բարսեղի ձեռքի տակ, այնուհետև ուսանում է Պաղեստինյան Կեսարիայի հայերի գործոցում (տե՛ս Ա. Մ. Рудаков. Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии, М., 1917, стр. 97—101, հմտ. «Культура Византии». М., 1934, стр. 499): Այս կրթությամբ իրականում եղավ նրա ուսումնասիրության հ' շարունակությունը, և՛ ավարտը: Գիտելիքների մնացած ողջ պաշարը ձեռք է բերվել ինքնափոխությամբ: Այդուհանդերձ, մասնագիտական գրականության մեջ կարծիք կա, որ «...он получила блестящее риторическое и философское образование (տե՛ս «Памятники византийской литературы IV—IX веков, М. 1. 68, стр. 84): Նյուսացին եղել է կորոպ' Բարսեղ Կեսարացու հիմնած վանական հաստատության ունկնդիրը, աշխատել է ճարտասանության ուսուցիչ, վարել է հայարենի Նյուսա գյուղի և փոքր Հայրի Սեբաստիա քաղաքի եպիսկոպոսական թեմերը: Տեղական պայքար է տարել արիտականության դեմ, ուստի և հայածանրի:

մասին մեղանում առաջին տեղեկանքը կազմել է վաստակաշատ հայագետ Գ. Զարբհանայանը⁴⁷: Հետազոտողի խոսքը, կարելի է ասել, բազկացած է երկու մասից. ա) կենսագրական սեղմ ակնարկ, բ) նյութացու որոշ երկասիրությունների ընդհանուր գնահատություն: Առաջին կետում հիշատակվում են վարքագրական գրականության մեջ բազմիցս արծարծված Գրիգոր նյութացու կյանքի ու գործունեության մի շարք տվյալներ, մասնավորապես ուսումնառության, եպիսկոպոս ձեռնադրվելու, վաղև կայսեր պահանջով արսորվելու (375 թ.), Կ. Պոլսի նշանավոր տիեզերական ժողովին (381 թ.) մասնակցելու և այլ հարցեր: Հետազոտողը Գրիգոր նյութացու գրական վաստակին անդրազառնակա հիշատակում է յոթ անուն գործ և ամենասեղմ եղանակով գնահատում դրանք:

Գրիգոր նյութացու Մովսես Խորենացի անշխարհի վաստակաշատն իմաստով ուշադրով կուհանումներ ունի նորայլ Բյուզանդացին: Հայագետը նոր հայկազյան բառարանագիրների վկայակոչած օրինակները համեմատելու եղանակով «Ի Մելիտոս եպիսկոպոս...» և «Ի կառուրումն մանկանցն Բեթղեմի...» ճառերի հետքեր է տեսնում Մովսես Խորենացու Պատմության մեջ⁴⁸: Հետազոտողի բացահայտած ընդհանուր տեղիները շատ շին (վեց օրինակ նյութացու նշված առաջին ճառից և երկու օրինակ երկրորդ ճառից), սակայն հիշյալ մատենագրական անշխարհի վաստակաշատն ինքնին ուշադրով իրողություն է թե՛ պատմահոր նոր սկզբնաղբյուրների հայտնաբերման և թե՛ նյութացու մատենագրական վաստակի հայաց ինքնուրույն գրականության վրա թողած հետքերի առումով:

Հայագիտության մարզում Գրիգոր նյութացու, նրա մատենագրական ժառանգության հայերեն թարգմանությունների մասին հաջորդ տեղեկանքը նույնպես պատկանում է Գ. Զարբհանայանին: Հայագետը

է ենթարկվել վաղև կայսեր կողմից (364—378), Գրիգոր նյութացին 381 թ. և հետագա տարիներին համարվել է եկեղեցու հեղինակավոր սյուներից մեկը: Մահացել է, հավանաբար, 391 թ., նրա կյանքի ու գործունեության մասին կան բազմաթիվ հին ու նոր հրատարակություններ. ահա զրանցից մի քանիսը. PG, t. 44, էջ 10—11, վարք սրբոյն Գրիգորի նիւսացոյ (տե՛ս Լիակատար վաջը և վկայաբանութիւն սրբոյ, Կ. ժ, ի Վենետիկ, 1814, էջ 369—374), Փ. Փարրաբ, Жизнь и труды св. отца и учителяй церкви, СПб, 1891, էջ 500—523, La prédication des peres Cappadociens. Le prédicateur et son auctoite par Feon Bernardi, Paris, 1968, էջ 261—330,

⁴⁷ Գ. Զարբհանայան, Պատմության մատենագրության յունաց, հոովմայեցոց և հարց եկեղեցոյ, Վենետիկ, 1856, էջ 756—762:

⁴⁸ «Քննաւոր», Ստորհում, 1887, էջ 60—63:

իր «Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց» աշխատութեան մեջ ներկայացնում է Նյուսացու տասնվեց անուն աշխատութիւն՝ բառ անհրաժեշտութեան դրանք օժտելով առանձին ծանուցումներով և օժանդակ բացատրութիւններով⁴⁹: XIX դարի ձեռագրական հավաքածուների պայմաններում Գ. Զարրհանալյանի մատենագիտական ցանկը իր նախորդ աշխատանքի հետ միասին թերևս միակ համեմատարար ամփոփ տեղեկանքն էր, որը ընդհանուր պատկերացում էր տալիս Գրիգոր Նյուսացու գործերի հայերեն թարգմանութիւնների մասին:

Հալազեա Գ. Խալաբյանցը Նյուսացուն անդրադառնում է Մ. Խորենացու աղբյուրների առնչակցութեամբ: Նորայր Բյուզանդացու հետևութեամբ նա ևս պնդում է, որ Նյուսացու «Ի կոտորումն մանկանցն Բեթղեմի...» և «Ի Մելիտոս կախկոպոս...»⁵⁰ ճառերի հայերեն թարգմանութեաններին ծանոթ է եղել հորենացին և օգտվել է գրանցից: Հետագոտողը, սակայն, ընդհանրութեան օրինակ է վկայում միայն երկրորդ ճառից⁵¹: Խալաբյանցը, առանց որևէ հատված-օրինակ վկայակոչելու, հորենացու Պատմութեան աղբյուրների շարքն է դասում նաև «Վարք երանելոյն Գրիգորի Սբանչելագործի...» ճառի հայերեն թարգմանութիւնը⁵²: Նյուսացի-հորենացի ենթադրվող առնչակցութիւնն ընդհանրացնելիս Գր. Խալաբյանցը կորակացնում է. «Эти заимствования относятся не столько к содержанию, сколько ко внешней отделке, так сказать, облицовке изложения»⁵³. Հետագոտողը միաժամանակ նկատում է, որ Աստվածաշնչի, Կեղծ Կախիսթենեսի Աղեքսանդրի պատմութեան, ինչպես նաև Փիլոնի, Եփրեմի և այլոց թվում Գրիգոր Նյուսացու հիշյալ ճառերը ևս պիտի դասել հորենացու Պատմութեան երկրորդական աղբյուրների շարքը:

Գրիգոր Նյուսացու կյանքի ու գործունեութեան հիմնական գրվագներին անդրադարձել է նաև Կարապետ կախկոպոսը⁵⁴: Նա միաժամա-

⁴⁹ Տե՛ս Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վենետիկ, 1889, էջ 362—374:

⁵⁰ Նորայր Բյուզանդացու նման Գր. Խալաբյանցը նույնպես «Ի Մելիտոս...» ճառի հեղինակ է ընդունում Գրիգոր Նազիանզացուն:

⁵¹ Г. Халатьянц, Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского, часть 2, материалы, М., 1903, էջ 140—141:

⁵² Նույն տեղում, часть 1, էջ 49:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 303:

⁵⁴ Կնիր հուատոյ, հրատարակութիւն Կարապետ կախկոպոսի, էջմիածին, 1914, էջ

նակ շրջանառության մեջ է դրել բյուզանդական մատենագրի ճատերից շորս ընդարձակ հատված⁵⁵։ Ինքնին հասկանալի է, որ Գրիգոր Նյուսացու մատենագրական վաստակի հայերեն թարգմանությունների հրատարակված շիճեկու պայմաններում, նոր հայկազյան բառարանագիրքների հրատարակումներից հետո, այդ հատվածները կարևոր նշանակություն ունեին առաջին հերթին իրեն հին թարգմանական հուշարձաններից քաղված համեմատարար ընդարձակ հրատարակումներ։

Գրիգոր Նյուսացու մասին եղած գրականություն մեջ իր բնույթով առանձնանում է Ա. Տեր-Պողոսյանի աշխատանքը։ Հետազոտողը Նյուսացու կյանքն ու գործունեությունը ամենասեղմ գծերով ներկայացնելուց հետո անդրադառնում է նրա «Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւնն» գործի հայերեն թարգմանությունը, բառ ամենայնի գնահատում այն, ընդգծում վերջինիս նշանակությունը հայ կենսարանական մտքի զարգացման պատմության համար⁵⁶։

Միաժամանակ նկատելու է, որ Գրիգոր Նյուսացին հիշատակվում է նաև զանազան եկեղեցական ժողովների առիթով, առանձին հոդուր իրադարձությունների վերապատման, որոշ բանասիրական ուսումնասիրությունների առնչակցությամբ։ Այդ բնույթի աշխատանքներում հաճախ նույնությամբ հիշատակվում են Նյուսացու վարքի առանձին դրվագներ⁵⁷, ուսումնառության շրջանի որոշ մանրամասներ, որոնց բուն սկզբնաղբյուրը բյուզանդական մատենագրի հրատարակված վարքն է⁵⁸։ Այսպիսով, վերոշարադրյալը ամփոփելու-ընդհանրացնելու զեպքում կարող ենք սասել, որ առ այսօր մեկանում չկա Գրիգոր Նյուսացու կյան-

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 24—25, 267—276, 289—293, 348։

⁵⁶ Ավ. Տեր-Պողոսյան, Բիւզանդական մտքի զարգացումը Հայաստանում (հեղույն ժամանակներից մինչև XVIII դարը), Երևան, 1960, էջ 199—207։

⁵⁷ Բ. Տեր-Մինասեանց, Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն, հ. Ա, էջմիածին, 1908, էջ 270—271, նույնի՝ «Պատմաբանասիրական հետազոտություններ», Երևան, 1971, էջ 217, 218, 288, 302, Ա. Զամբինյան, Հայ գրականության պատմութիւն, հ. Ա, Նոր-Նախիջևան, 1914, էջ 90, «Սրբոյ Տօբն եւզգրի Պոնտացոյ վարք եւ մատենագրութիւնը», իւրաբնօժանց Բարսեղ վ. Սարգիսեան, Վենետիկ, 1907, էջ ԺԴ, Յ. Կարեւեանց, Տիեզերական պատմութիւն, հ. Բ, Վիննա, 1852, էջ 344, 347, 348, 356, Պ. Տեր-Պողոսեան, Ս. Բարսեղ Կեսարացի եւ իր գրութիւնները հայերէն թարգմանութեամբ («Հանգչս ամսօրեայ», 1968, № 10—12, էջ 399)։ Ի՛տպ. Ավգայրեղյանը Նյուսացուն անդրադառնում է նրա «Սրբ հրզդի մեկնությունից» քաղված հարսեանայ Է անխոնարհելի բառերի առիթով (անս նրա «Հայագիտական հետազոտություններ», Երևան, 1969, էջ 126, 127)։

⁵⁸ ՏԷՍ Լիակատար վարք եւ վկայարանութիւն սրբոց, հ. Ժ, Վենետիկ, 1814, էջ 369—374։

քրն ու գործունեությունը լուսարանող, նրա գրական ժառանգության հայերեն թարգմանությունները գնահատող որևէ ամբողջական գիտական հոդված-հետադրություն: Այս իրողությունը հիմնականում ունի երկու պատճառ. առաջին ու հիմնական արգելքը եղել է նրա գործերի հայերեն թարգմանությունների հրատարակված չլինելը: Երկրորդ խոչընդոտը, հավանաբար, պիտի համարել ձեռագրական միավորների ցրվածությունը, ինչպես նաև հավաքածուների նկարագրված չլինելու պարագան:

Եթե Գրիգոր Նյուսացու գրական ժառանգության հրատարակության իմաստով մեր օրերում որևէ նոր առաջընթաց քայլ չի կատարվել⁵⁹, ապա նույնը չի կարելի ասել նրա գրական վաստակը բովանդակող ձեռագրերի նկարագրության մասին:

Հայոց միջավայրում Գրիգոր Նյուսացու երկերի նկատմամբ եղած տևական ուշադրության ասպցույցներից մեկը զրանք բովանդակող ձեռագրերի պատկանելի քանակությունն է: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանում բուզանդական մատենագրի գործերի նկատմամբ հետաքրքրությունն առաջացել է տակավին V դարում և շարունակվել ողջ միջնադարի ընթացքում:

Գրիգոր Նյուսացու երկերի թարգմանությունների ուսումնասիրությունը հայոց հին գրականության շատ խնդիրներ է պարզում: Այն կարևոր է նաև պատմամշակութային և տեքստարանական առում-

⁵⁹ Գրիգոր Նյուսացու գործերի հայերեն թարգմանություններից մեկ ծանոթ են հետևյալ հրատարակությունները. ա) «Ներբողան ի Թաղումն Տեսոն և Յովսէփ Արեմա-
թայի» (տե՛ս «Գիրք և ճառ հոգեշահ...», Կ. Պոլիս, 1722, էջ 204—227), բ) «Ի կատարումն
մանկանցն Բեթղեմի...» (տե՛ս «Յայտմատոյր», Կ. Պոլիս, 1834, հավելված, էջ 1—5),
գ) «Վարք Երանելոյն Գրիգորի Արանչկազործի...» (տե՛ս «Յայտմատոյր», Կ. Պոլիս,
1834, էջ 241—243), դ) «Ներբողան ի սուրբ հայրն Եփրեմ»:

Կան նաև ատանձին հատվածական հրատարակություններ (տե՛ս «Կնիք հաստոյ»,
էջ 24—25, 267—276, 289—293, 348), «Տիմոթէոսի Եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ
Հակաճատոլիկն առ ասճանեսայն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի», ի լոյս բնծայեալ աշխա-
տասիրութեամբ Կարապետ վարդապետի և Երանդ վարդապետի, Ս. էջմիածին, 1908, էջ
25, 83:

Բուզանդական մատենագրի գործերի հունարեն բնագրերից ձևերի ասի օճեցիլ ենք
հետևյալ հրատարակությունները. PG, t. 44—46, *Grégoire de Nysse. La vie de Moïse...*
introduction, texte critique et traduction de Jean Dantelou, Paris, 1968, *Grégoire de Nysse, Vie de Sainte-Macrine*, introduction, texte critique, traduc-
tion notes et index par Pierre Maraval, Paris, 1971, *Gregorii Nyseni Sermones*,
pars II. Ediderunt Gunterus Heil, Johannes P. Cavarnos, Otto Lendle. Post mor-
tem Henrici Dörrie, volumen edendum curavit Friedhelm Mann, Köln, 1990.

ներով: Իբրև Բարսեղ Կեսարացու աշակից Գրիգոր Նյուսացին զործում մասնակցութիւն է բերում Փոքր Հայքի եկեղեցական-գաղանական հարցերի քննարկմանը՝ որոշակիորեն առնչվելով հայկական միջավայրի հետ, ուստի նրա առանձին երկերի թարգմանութիւնը գաղանական ու մշակութային զործնական նպատակ էր հետապնդում: Գրանք միաժամանակ գրական խնքնատիպ մոդելներ էին ծառայում ինքնուրույն գրական հուշարձանների ձևավորման ճանապարհին: Գրիգոր Նյուսացու մատենագրական ժառանգութեան հայերեն թարգմանութիւնների ուսումնասիրութիւնը իր հերթին ուշ անտիկ և վաղ բյուզանդական քաղաքակրթութեան ազդեցութեւնների ոլորտի որոշում է նշանակում, հունա-հայկական գրական առնչութիւնների կարևոր մի զրվագի բացահայտում ու լուսարանում: Ի վերջո, հայերեն թարգմանութիւնների օգնութեամբ հնարավոր է դառնում վերահասկել Գրիգոր Նյուսացու հունարեն բնագրերի կրած հետագա փոփոխութիւնները, ինչպես որ այդ նույն թարգմանութիւնների համադրութիւնը հայկական հուշարձաններում առկա քաղտմաներին ճանապարհ է բացում վերջիններիս մեջ եղած գրչական ազավազումները սրբագրելու համար: Այս հանգամանքը առանձնակի կարևորութիւն ունի հայկական բանասիրութեան համար՝ լեզվի պատմութեան, բառադիտութեան, ոճագիտութեան, ճարտասանական և բանաստեղծական արվեստների խնդիրներ արծարծելիս:

Գրիգոր Նյուսացու գրական ժառանգութիւնը պարունակող հարյուրավոր ձեռագրերի, նրա մասին եղած միջնագրայան տպագիր ու անտիպ նյութերի աղբյուրագիտական համադիր քննութիւնը որոշակի պատասխան է տալիս արդի հայագիտութեանը հետաքրքրող մի շարք հարցերի:

Միջնագրայան Հայաստանում մեծ տարածում և բնդունելութիւն գտած Գրիգոր Նյուսացու ձեռքի հայերեն թարգմանութիւնները բառամենայնի գնահատելուց բացի առաջարկվող ուսումնասիրութեան մեջ վեր ենք հանել զրանց թարգմանութեան բնույթի, թարգմանիչների և մանավանդ հայոց հին գրականութեան վրա թողած հետքերի հետ կապված մի շարք խնդիրներ: Սկզբնավորման և հետագա շրջանի հայ մատենագիրների երկերը Նյուսացու զործերի հայերեն թարգմանութիւնների հետ համադրելու եղանակով բացահայտել ենք տեքստարանական ուղղակի առնչակցութեան բազմաթիւ օրինակներ, որոնք ունեն գրական և աղբյուրագիտական կարևոր նշանակութիւն: Նպատակ ենք ունեցել պարզելու բյուզանդական մատենագրի ժառանգութեան տեղն ու դերը

հայոց հին գրականության ոլորտում, նրա մասնակցությունը տեղական գրական պրոցեսում՝ ինչպես բեմատիկայի, գաղափարական միավորության, այնպես էլ ժանրային բազմազանության ձևավորման առումով: Սույն մենագրական ուսումնասիրությամբ մենք գիտական հիմքեր ենք մշակում նյութացու ժառանգության միջնադարյան հայերեն թարգմանությունների ապագա հրատարակության համար:

«Գրիգոր նյութացին հայ մատենագրության մեջ» ուսումնասիրությունը գրվել է դերագանցապես ձեռագիր աղբյուրների հիման վրա՝ օգտագործելով թե՛ հայերենական (Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարան), թե՛ Վենետիկի, Վիեննայի, Երուսաղեմի հայկական ձեռագրական հավաքածոներում եղած նյութերը (ավելի քան 200 ձեռագիր):

Առաջարկվող ուսումնասիրությունը գրված է ինչպես թարգմանական մատենագրության, այնպես էլ սկզբնաղբյուրների և հետագա շրջանի հայոց հին գրականության պատմության խնդիրներ քննելու կարգադրով: Այդ նշանակում է, թե նման հետազոտության արդյունքները կարող են արտացոլվել գրականության պատմության համապատասխան հեղինակներին վերաբերող գրվածքներում ու էջերում: Ինքին հասկանալի է, որ այն միաժամանակ կաղմելու է «հայ թարգմանական մատենագրության պատմության» մի խնդրուրույն՝ զույս՝ ի շարք հույն, առողի, լատին և այլ ազգի հայերեն թարգմանված հեղինակների: IV դարի հույն հեղինակի գործերի V—VIII դարերի հայերեն թարգմանությունների ուսումնասիրությունը «հայ-բյուզանդական գրական առնչությունների» պրոբլեմի քննություն է նշանակում, գործնականորեն նշանակալի նպատակներով բյուզանդական գրականության պատմությանը՝ հեղինակային պատկանելության, բնագրի անաղարտության և այս կամ այն երկի գեղարվեստական-իմաստարանական գնահատության հարցեր արծարծելու:

Բացահայտելով ու արժեքավորելով Գրիգոր նյութացու տարբեր երկերի ազդեցությունը վաղ և դարձուցած Ֆեոդալիզմի դարաշրջանի հայ մատենագրության մի շարք հուշարձանների վրա, մենք ջանացել ենք նյութեր կուտակել նյութացու գործերի հայերեն թարգմանություններից օգտված հայ հեղինակների առանձին երկերի քննական հրատարակության համար:

Սույն ուսումնասիրությամբ առաջարկված խնդիրները քննարկելիս առանձնակի կարևորություն ենք տվել հայերեն թարգմանությունները հունարեն նախօրինակների հետ համեմատելուն, զբաղվել իսկ պարզե-

լով զրանց ինքնատիւութիւնները: Բանասիրական վերլուծութեան ու տեքստաբանական համադրութեան ճանապարհով մեր բացահայտած բնագրային ընդհանրութիւնները մեկնաբանելիս ելել ենք այն իրողութիւնից, որ թարգմանական ճանապարհով հայ գրականութիւնն մտած երկը կամ նրա առանձին հատվածները կարող են միանգամայն նոր ֆունկցիոնալ ծանրաբեռնվածութիւն ունենալ, որպիսին և են հիմնականում հորենացու Պատմութեան էջերում հանգիպող քաղումները նյութապէս: Այդ նշանակում է, թե որոշակի տարբերակում է անհրաժեշտ թարգմանական երկի ընտրութեան հանգամանքները և արդեն թարգմանվածը՝ իբրև ընկալող գրականութեան սեփականութիւն ուսումնասիրելիս:

ԳՐԻԳՈՐ ԵՅՈՒՍԱՅԻՆ ԸԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Գրիգոր Նյուսացին և առհասարակ «երեք մեծ կապաղովկացիները» հաճախ բառացի հղվում, երբեմն էլ պարզապես հիշատակվում են սկզբնավորման և հետագա շրջանի հայ ինքնուրույն մատենագրության գրեթե բոլոր հիմնական հուշարձաններում: Սկզբնաղբյուրներում պահպանված վկայությունները ժանրային առումով, որոշ պայմանականությամբ, կարելի է երկու հիմնական խմբի բաժանել՝ արձակ և շափածո: Բուն մատենագրական հուշարձաններում եղած հղում-վկայակոչությունները, կարելի է ասել, գերակշռող մասով հրապարակված են, մասամբ նաև մասնագիտական ուշադրության արժանացած¹: Մինչդեռ արդարացի չի լինի նույն կերպ մտածել զրշագրերում պահպանված շափածո և արձակ այն բաղմաթիվ հիշատակարանների ու հիշատակագրությունների մասին, որոնք կամ անտիպ են, կամ էլ, հրատարակված լինելով հանդերձ, դուրս են մնացել մասնագիտական անհրաժեշտ ուշադրության ոլորտից:

Միաժամանակ պիտի նկատել, որ «երեք մեծ կապաղովկացիներին» պարզապես հիշատակող, երբեմն էլ քաղվածաբար վկայակոչող հիշատակությունների զգալի մասը, ինչպես և սպասելի էր, հավուր պատշաճի գրառումներ են՝ հիմնականում կապված գրչագրերի ընդօրին-

¹ Նկատի ունենք Մ. Խորենացու, Ղ. Փարպեցու, Սերևոսի, Ա. Երևակացու և այլոց այն աշխատությունները, որոնցում ամենատարբեր առիթներով կարելի է հանդիպել Գրիգոր Նյուսացու անվան հիշատակությանը: Հասկանալի պատճառով վկայակոչման օրինակները, շնչին բացառությամբ, վերաբերում են «երեք մեծ կապաղովկացիներին», ուստի անհարկի կրկնությունից խուսափելու նպատակով շենք անդրադառնալու այն հեղինակներին ու զործերին, որոնց անշլվել ենք Բարսեղ Կեսարացու և Գրիգոր Նազիանզացու մասին գրած մեր նախորդ մենագրություններում:

նակության հանգամանքների, գրչության վայրի, ընդօրինակողի միջավայրի, անձի ու գործի հետ: Տվյալ պարագայում հիշատակարան-հիշատակագրությունների բովանդակությունը, գրչի ասելիքը հաճախ պայմանավորված է և ուղղակիորեն մակարեբվում է ընդօրինակվող նյութի գործնական անհրաժեշտությունից: Որոշակի խթանիչ գործոն է դիտվում այն իրողությունը, երբ ընդօրինակվող նյութը հնարավոր է դառնում կապել, ուղղակիորեն առնել այս կամ այն կրթական, մշակութային կենտրոնի դերի ու նշանակության հետ:

Քանի որ խոսքը հաճախ շարքային ընդօրինակողներին է վերաբերում, ապա ինքնին հասկանալի է, որ շափածո և արձակ ժանրով գրված այդ ստեղծագործությունները հեռու են գեղարվեստական մշակված խոսքին ու մտածողությանը հատուկ շափ ու ձևից, հղկվածությունից ու ասելիքի կատարելությունից և մնում են իրրև պարզունակ գրառումներ՝ յուրաքանչյուրն իր կատարողի կարողության ու հնարավորության շրջանակներում: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել, որովհետև դրանց հեղինակները, ասվեց, գրեթե առանց բացառության, գրիչներ են, որոնց խոսքը Գրիգոր Նյուացու անձի ու գործի հետ կապված, արտաքին տպավորության տակ գրված պարզ ձևակերպումներ են: Այսպես, օրինակ, գրիչ Ստեփանոս Թոխատեցու նման մի շափածո գործում կարդում ենք.

*Ով տէր Գրիգոր, դու գովելի,
Քաղցրաբարբառ ըստ Մամասի,
Անուանակցին բո նըմանի,
Գրիգորիսու Լուսօրչի,
Սքանչելագործ սր. Գրիգորի
Ի Աստուածարան վարդապետի,
Ակույկանդոյ սր. Գրիգորի
Ի Նիւացոյն Գրիգորիսի²:*

Քիչ չեն դեպքերը, երբ գրիչը նույն արտահայտչամիջոցին է դիմում հիշվելու, հիշարժան լինելու իր միօրինակ աղերսանքն արտահայտելիս, միաժամանակ ընդհանրացնելով կապաղովկացի մատենագիրների մեծություն, սրբացածություն ու համրնդհանուր հեղինակություն համարվելու իր իսկ պատկերացումները.

² Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի ժէ գարի հիշատակարաններ, Ա, կազմեցին՝ Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան, Երևան, 1974, էջ 251:

Անտեսին եզեր տեսազ և պատմեցէր զանպատմելին,
Նիստացիա Գրիգորիոս, որ և անուամբ հրեշտակային,
Եւ սրբազանդ Բասիլիոս՝ պատմեա գրիչ անճառ՝ բանին,
Անբռեալ ի սէրն աստուածային Գրիգորիոս Աստուածարան՝³

Հիշատակման նույնարնույթ շափամո զրվազ կա Նյուսացու զոր-
ձերի ընդօրինակման առիթով զրված Սմբատ Գունդատապլի ընդարձակ
հիշատակարանում: Ահա մի հատված այդ զործից.

Որք ի խնդիր լինիք բանիս՝
Ըզմակազիր բնութեան ազգիս
Գրիգոր նիսեայ վարդապետիս:
Զոր ժողովեալ ի մի տեղիս՝
Յարմարեցի ի պատեհիս,
Ես մեղաւորս և ողբալիս
Տէր և պարոն Պապեոսնիս,
Նղբայր Հէթմոյ Բաղաւորիս
Եւ սպայապետ Հայոց զնդի...⁴

Պահպանված հիշատակարաններում, ինչպես նաև ամենատարբեր
առիթներով արված զբառումներում և այլուր առանձնահատուկ հոգա-
ծությամբ են վերապատմվում Գրիգոր Նյուսացու պատրաստվածության,
անսահման բարության ու առաքինության՝ հայոց շրջանում արմատա-
վորված համապատասխան ձևակերպումները: Հաճախազեպ են կապա-
գորվեացի մատենագիրներին փառավոր զործունեությունը հիշատակելու,
ուսանելի կողմերը ի ցույց դնելու օրինակները: Ահա այսպիսի տեսք
ունի Գրիգոր Նազիանզացու և Գրիգոր Նյուսացու առիթով զրված հե-
տևյալ հիշատակագրությունը. «Եւ արդ զոհացողական փառատրութիւն,
զոր աղէրսական ձայնիւ մատուցանեմ Աստուծոյ և սրբոցս, զորս հան-
դերձել եմք յառաջիկայս յիշել, ոչ է թէ յաւելուած ինչ փառաց նոցա
առնելով, զի առ ի մէնջ բարեացն շեն ինչ կարատ, բայց այս ևեթ, զի
անկորական բարեացն, որ յամենախնամ հարէն միջնորդութեամբ
սոցս ի մեզ փոխատրեցաւ»⁵:

Գրիգոր Նյուսացու մատենագրական մատանգություն հայերեն թարգ-
մանությունների զրչագրերը ընդհանուր առմամբ աչքի են ընկնում առա-

³ Ձեռ. № 5518, էջ 404:

⁴ Վ. Ալիշան, Հայապատմ, Բ, Վենետիկ, 1901, էջ 481, հմմտ. Գաւեգին Ա կարո-
պիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 955: Սույն հրատարակման
մեջ կան որոշ զրչական-ուղղագրական տարբերություններ:

⁵ Ձեռ. № 7443, էջ 286 ր:

տությամբ, հնությամբ և մանավանդ միջնադարյան մշակութային հրաշակավոր կենտրոններում ընդօրինակվելու իրողությամբ: Այս առումով միանգամայն հիշատակության է արժանի 1227 թ. Պղնձահանքում ընդօրինակված, Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող № 1013 ձեռագիր ժողովածուն, ուր ամփոփված են Գրիգոր Նյուսացու Մեկնութիւն ժողովողին Յաղագս երգոյ երգոցս, Խաւս յի՛նն երանութիւնսն, Յորդորումն մանկանց ի կուսութիւն և նրան վերագրվող Յաղագս բնութեան մարդոյ ծավալուն աշխատանքները:

Գրչագրում, թարգմանական հիշատակարանից հետո, պահպանվել է ձեռագրի ընդօրինակության նյութին ու հանգամանքներին վերաբերող գրչի հետևյալ հիշատակարանը. «Յամին 321Ե [= 6735—5508 = 1227 թ.] երորդի յախտենից թուոյն գրեցաւ և աւարտեցաւ գիրքս Գրիգորի նիւսացոյ եպիսկոպոսի, չ[ը]նդիր և լաւ արինակաց հնոց, որ թարգմանեցանցս զբաժ էր, ձեռամբ մեղապարտ և անարժան կրանատրի՝ Սիմէոնի, յերկիրս Հայոց⁶, մերձ ի Լաւռէ, ի վանքն, որ կոչի Սպլէնձահան, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին, յիշխանութիւն Իվանէ աթապահին՝ շինողի վանիցս, զոր յերկար ժամանակ արասցէ տէր, որդովքն իւրովք հանդերձ: Արդ աղաչեմ, որք ընթեռնոյք կամ արինակէք, յիշման արժանի արարէք: Եւ որք յիշէք՝ յիշեալ լիցիք Տեառնէ»⁷: Սույն հիշատակարանի հեղինակը նշանավոր թարգմանիչ-մատենագիր Սիմեոն Պղնձահանեցիին է: Տվյալ պարագայում բյուզանդական մատենագրի ճառերի ընդօրինակման եղանակով տարածումը «Հայ-վրացական նշանավոր կրթօջախ, մատենագրական բեղմնավոր գործունեության ուշագրավ կենտրոն»⁸ Պղնձահանքում ինքնին Գրիգոր Նյուսացու դրական վաստակի հայերեն թարգմանությունների կարևորության ընդգծում, զրանց կենսագործունեության հաստատում է նշանակում:

Գրիգոր Նյուսացու դրական ժառանգության հայերեն թարգմանությունների հետ կապված զանազան հարցերի պարզարանման, զրանց տարածման ու մասսայականացման նպատակով գրված հայերեն պատ-

⁶ Գրչագրում՝ Հայոց:

⁷ Ձեռ. № 1013, էջ 241 ր: Հրատարակությունը տե՛ս Գաբելին Ա. կարողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Ա, էջ 847—848, Ն. Ակիբեան, Սիմէոն Պղնձահանեցի և իր թարգմանութիւնները վրացերենէ, Վիեննա, 1951, էջ 7—8, Պ. Մ. Մուրադյան, Հայաստանի վրացերեն արձանագրութիւնները, Երևան, 1977, էջ 208—209, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Ա. Ս. Մարևոսյան, Երևան, 1984, էջ 154:

⁸ Պ. Մ. Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 213:

ճատների, մեկնությունների ու լուծմունքների ավելի մեծ թիվ կազմող ընդօրինակություններ կան մեզանում: Գրանց հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ հայկական միջնադարում բյուզանդական մատենագրի վաստակի ուսումնասիրման ուղղությամբ տարվել է որոշակի ծրագրավորված աշխատանք: Նյութացու գործերի հայերեն թարգմանությունների բնության, դրանց շուրջ միջնադարում ստեղծված մեկնողական գրականության գնահատման իմաստով կարևոր է Գ. Զարբանալյանի հետևյալ բնորոշումը. «Մեր մատենագրութեան մէջ՝ ինչպես Գրիգորի Աստուածարանին, և այլոց ոմանց ի վարդապետաց եկեղեցւոյ՝ ասանկ նաև Նիւսացւոյց զրոց լուծմունք կամ պարզաբանութիւնք կը գանուին, շատ անգամ յանանուն կամ մեկի յանձնօթ մատենագրաց: Յաճախ ընտիր, հմտալից և հետաքննական են այս երկասիրութիւնք»⁹:

Ուսուցիչ-աշակերտ մատենագրական փոխհարաբերությունների պահպանված զրվագներում լուրջ խոսակցություն կա շարքային մատենագիրներից մինչև կաթողիկոսի գործուն միջամտությամբ պայմանավորված գրական գործընթացի մասին: Այս իմաստով ուշագրավ հաղորդում է պահպանվել Մաշտոցի անվան Մատենադարանի XII դ. մի զրգագրում. «Ես՝ նուաաստս, չորդիս եկեղեցւոյ Խաչատուր, բազում փութով հարցանէի խնդրելով զս:առճառս զրենացս սրբոցն Գրիգորի Նիւսացւոյ գտանել և յուղիս լուաչ ի կենդանի ձայնից պատճառս այլ և այլս առանձին ամենայն զրենացն Նիւսացւոյ: Իսկ վարդապետն իմ՝ Վարդան եցոյց ինձ գրեալ յիրում Տաճապատճառին, զոր ինքն իսկ հաստատեալ էր ի Տէր Ներսիսէ՝ հայոց կաթողիկոսէ»¹⁰: Ինչպես տեսնում ենք, Խաչատուր զրչի հաղորդումը պարզ պատկերացում է տալիս Նյութացու «տանձին ամենայն զրենացն» պատճառների մասին, անվանապես հիշատակվում են մշակութային այդ գործը սատարող անձինք՝ Ներսես Շնորհալին (1098—1173) և Վարդան Հաղբատեցին (մահ. 1191 թ.):

Պահպանվել է նմանօրինակ մեկ այլ հաղորդում ևս, որը կապվում է 13—14 դդ. փրիխոփա-մատենագիր Ծսայի Նչեցու անվան հետ: Ահա այդ հաղորդումը. «Ձենթադիր արտակերտեալս ի Վիսսօլէն, ի Գրիգորէ Նիսեա արտաշարեալ զախպն տէրունեան, ընդ երբեակն հանգետելով՝ գրախտ իմանալի և զգալի յոգնագան դիտողաց՝ հրամանաւ վարժապե-

⁹ Գ. Զարբանալյան, *Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց*, Վենետիկ, 1889, էջ 362:

¹⁰ Ձեռ. № 1897, էջ 108ա, հմմտ. ձեռ. № 3937, էջ 59բ—69բ, ձեռ. № 437, էջ 116 ա-բ:

տիս Եսայիա շարադանպարացի* զգերարուն դրախտս պէս-պէս որակ պտղովք՝ ի զմայլումն իմաստից, ճմլեալ ի խոհեմական իմաստս բանասիրաց, լուսափայլ դիտողութեամբ լիակականն լոյս, յորմէ ճաշակ և ճաշակող վերաբերիլ չիմանալի ստեղծունն ի փառս միակին, զվէրոսասացեալ հրաբունի վարժապետս իմ Եսայի՝ հանդերձ ծնողօր և ազգայնօր անմոռաց մաղթիլ զիսկն բան...»¹¹: Սույն հաղորդումը Եսայի Նչեցու հոգածութեան, անմիջական վերաբերմունքի գրսևորում լինելուց բացի, միաժամանակ բյուզանդական մատենագրի վաստակի կարևորութեան ընդգծման ու արժեքավորման ոչ շարքային օրինակ է:

Պատելով տեղական մեկնողական բնագրերի բուն ընդօրինակութեաներից ու հարակից հաճախակի հղումների գրվագներից, կարելի է ասել, որ հայ իրականության մեջ բավական տարածված ու ծանոթ աշխատասիրութեան են ընկալվել Վահրամ Բարունու (XIII դ.) «Լուծմունք կաղմութեան գրոցն»¹² և Հակոբ վարդապետի¹³ «Գրիգորի Նիսացոյ եւթն գրոց լուծմունք»¹⁴ խորագրերով մեկնողական գործերը:

Քիչ չին այն վկայութեան օրինակները, որոնցում գրվատանքի, հաճախ ամենաշեղծ զնահատութեան է արժանանում բյուզանդական մատենագրի «սլալծառ վարժապետութեանը», վերապատմում, տեղայնացման նոր շերտերով լրացվում ու ամբողջացվում են հայկական միջավայրում մեծ տարածում գտած և համընդհանուր հեղինակություն վայելող նրա գործերի ստեղծագործական պատմության հետ կապված շատ գրվագներ: Այդ կարգի նյութերից է «Պատճառ Կաղմութեան գրոց» խորագրին հաջորդող հետևյալ գրառաչք-բացատրութեանը. «...յիս նոցա կարդեցան յեկեղեցի»¹⁵ յաջորդ նոցին և փոխան, ի նոցա հիմանն վերա

*Գովարանում ենք սույն բնիւրցման շուրջ ստույգ բացատրություն առաջարկել: Այն, թերևս, շարաղ (-միարան կամ հաւասար) բառի ազավազված տարրերակը կարող է լինել:

¹¹ Ձեռ. № 2509, էջ 198բ—199ա:

¹² Ձեռ. № 1919, էջ 128ա—145բ:

¹³ Հավանաբար խոսքը Հակոբ կաթողիկոսի մասին է (1268—1286), սրի գրչին է պատկանում «Լուծմունք գործոյն Բարսղի» մեկնողական աշխատանքը (տե՛ս Կ. Մուրադյան, Բարսղ Կեսարացին և նրա «Վեցարեան» հայ մատենագրութեան մեջ, Երևան, 1976, էջ 45, 178):

¹⁴ Ձեռ. № 1919, էջ 146ա—155բ: «Եւթն գրոց» անվան տակ նկատի ունի Բեուրեանե, Կաղմութեանե, Կուտարեանե, Ժողովոյին, Երգ երգոցն, Խնե Խեանութեանե, Հայր մեր յերկինս երկերը (տե՛ս Աեռ. № 582, էջ 40ա, Աեռ. № 8509, էջ 79ա):

¹⁵ Հրատ.՝ ի յեկեղեցի:

շինել¹⁶ բան հաւատոյ ուղիղ դաւանութեամբ՝ որպէս աստուածային և սրանշնչելիս այս նիւտեւե¹⁷ կեկղեցոյն առաջնորդ, փալլեալ պայծառ վարդապետութեամբ. հրաշապէս և կորովարան այնքան, մինչ զի որ և ի ժամանակս իւր էին արբ հրաշալիբ, բազում թախանձանաբ խնդրէին ի նմանէ մեկնել զգիրս սուրբս Բասիլ և Գրիգոր, Մաքսիմոս և Պետրոս... զայլս խորինս ի սուր Գրոց սկսու մեկնել և ասել բազում բան, որպէս սԵՐՈՅ և ԵՐՈՅՆ, զՎուստութիւն և զայս¹⁸ գիրս արարեալ է ի խնդրոյ եղբար իւրոյ՝ Պետրոսի...: Եւ թէպէտև նա էր իմաստութեամբ չլիպացեալ, բայց և ոչ բանիս պերճագարդ իրրև զսա...»¹⁹:

Եղած համարելով զնահատութիւններ շարքում առանձնանում, մի ուրույն խումբ են ներկայացնում այն օրինակները, որոնցում Գրիգոր Նչուսացու այս կամ այն գործը զնահատում կամ ստեղծագործական պատմութեան նոր գրովագ է ներկայացվում կապագովկացի մատենագիրների (Բարսեղ, Գրիգոր, Պետրոս) անունից կամ նրանց վկայակոչելու եղանակով: Այսպես, օրինակ, «Պատճառաց գրքում» կարգում ենք. «Ծանեան սուրբն Բարսեղ և Գրիգոր Աստուածարան, թէ Գրիգոր Նիւսացոյ բանքն առանել զեղեցիկ են ի մեկնութիւն, որպէս այժմս տեսանի, չազագս այսորիկ հարկեն զնա հարագատարէն, զի արասցէ առատ բանիւր մեկնութիւն մանրամասնարար...»²⁰:

Պահպանվել է նույնարեւոյթ մեկ այլ հաղորդում, ուր մատենագրական տեղեկանքին զուգահեռ կա նաև ստեղծագործական պատմութեան մասնավորեցում, ինչպես նաև գրական վաստակի ընդհանուր գնահատութիւն. «Ուստի կարկեալ նորա յայնպիսի թախանձանաց եղբոր եւ սկսաւ առնել զգիրս Կազմութեան մարդոյն, որ ի վեցերորդի աւուրն արար յԱստուծոյ, ընդ նմին և զհնութեան գիրսն՝ զեղեցիկ ռճով և առատ իմաստութեամբ, հանճարեղ և համեղ բանիւ: Այսր և զգիրս Կուսութեան, յառաջ բան զայստսիկ, ի խնդրոյ սրբոյն Բարսղի հայրապետի՝ եղբորն իւրոյ...»²¹:

Բլուզանդական մատենագրին վերագրվող «Յաղագս բնութեան մարդոյ», նրա իսկ «Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւն» և «Յաղագս

¹⁶ Հրատ.՝ շինեալ:

¹⁷ Հրատ.՝ Գրիգոր՝ նիւտեալ:

¹⁸ Հրատ.՝ գայլս:

¹⁹ Ձեռ. N 55, էջ 304ա-բ, հմտ. հրատարակութիւնը՝ Յուլիա հայերէն ձեռագրաց Զմեռի վանքի Մատենադարանին, կազմեց Մ. Քիչիշեան, Վիեննա, 1964, էջ 456—457:

²⁰ Ձեռ. N 1879, էջ 230ա:

²¹ Ձեռ. N 2046, էջ 56բ:

կուսութեան» աշխատանքների սեղմ, բայց և ուսանելի գնահատութեան օրինակ է հետևյալ հաղորդումը. «Որովք մշտապէս հարեալ ի խզէ, ոչ առնու ի սփոփանս աղէտից իմոց, ուստի ստացայ զհամեղաբան մանուածս, հոգէկիր նրբաձեքին առն Աստուծոյ Գրիգորի նիւսացոյն, զՅազագս բնութեան և Կազմութեան մարդոյս և Վասն կուսութեան ևս...: Եւ արդ ցաւագին անձամբ և խոնարուտ տեսարանօք աղաչեմ զհամայն տեսօղոս յայ մատենի, յիշման առնել արժանի, զամենապատիկ խոցուեալս ի յոգի զԹումա բանի սպասաւորս...»²²:

Ուսումնասիրութիւնը ցույց է տալիս, որ բավական հաճախադեպ են այն հաղորդումները, որոնք վերաբերում են Գրիգոր Նյուսացու այս կամ այն գործի ընդօրինակութեան հանգամանքներին, տեղին ու միջավայրին, ընդօրինակողներին ու մեկենասներին: Հիշատակարանի ժանրին հատուկ հնարավորութեան ու կատարողի կարողութեան շրջանակներում միաժամանակ գնահատվում են ընդօրինակվող գործն ու նրա հեղինակը, երբեմն նաև արծարծվում են հայոց ինքնուրույն մատենագրութեան հետ ունեցած առնչակցութեան բնույթն ու շրջանակները: Այդ հաղորդումները իրենց պարզունակ ու հաճախ կրկնվող բովանդակութեամբ փաստորեն բյուզանդական մատենագրի գործունեութեան ու նրա գրական վաստակի հայերեն թարգմանութիւնների մասին առաջին գնահատութիւններն են: «Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւնն» գործին վերաբերող՝ 1244 թ. Աղանայում գրված Սմբատ Գունդստարի հիշատակարանում կարգում ենք. «Գրեցաւ Գիրս Կազմութեան հանճարաչեղձ բանի՝ Գրիգորի ստուռածիմաստ անձին, ձեռամբ Ստեփանոսի նուստտի, անարուեստ գրչի և մեղապարտ անձին, ի խնդրոյ մեծ սպարապետին Հայոց Սմբատա՝ որդոյ Կոստանդեա մեծ աթոռապահին Հայոց և եղբայր թագաւորին Հայոց Հեթմոյ, որ և ստացաւ զսա ի յազատ արգեանց իւրոց՝ ի վայելլումն իւր և իւրօցն և ի յիշատակ հոգոյ իւրոյ յետ աստեացս: Գրեցաւ սա ի թուականութեանս ՈՂԳ... գրեցաւ սա ի քաղաքս, որ կոչի Ատանա, ընդ հովանեաւ սուրբ և յառաջ դաւրաժարին Թէոդոսի...»²³:

22 Վ. Թորգոման, Հայ բժշկական ձեռագիրք Ս. Ղազարու վանքին (տե՛ս «Բազմաժէպ», 1923, էջ 140, հմտ. Հայերեն ձեռագրերի փէ դարի հիշատակարաններ, Գ, կազմեց Վազգեն Հակոբյան, Երևան, 1984, էջ 741):

23 Գաբեղին Ա. կարողիկոս, Յիշատակարանը ձեռագրաց, Ա, էջ 953: Գ. Հովսեփյանը արձակ հիշատակարանի այլուր տպագրված ՈՂԱ-ն ուղղում է ՈՂԳ (տե՛ս Երա՛ Գրչութեան արուեստը հին հայոց մէջ, Գ, Վաղարշապատ, 1913, § 80):

Հիշատակարաններում Գրիգոր Նյուսացու «Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւն» գործը գնահատելու, ըստ ամենայնի արժեքավորելու տարածված եղանակներից մեկը այն համընդհանուր հեղինակութուն վայելող Ս. Գրքի հետ համեմատելու միջոցն է: Այդ կարգի հաղորդումներից մեկում կարդում ենք. «որպէս կարողութիւն և զօրութիւն ինձ՝ հեքիս և մեղապարտ անարժանիս տրուպիս, տարտամ և հեղձածիւս յանդ կլանել աստուածային բուրաստանիս՝ Աստուածաշունչ մատենիս, որ կոչի Բնութեան և Կազմութեան գիրք, լուծմունքով, որ է արարելայ սրբոյն Գրիգորի Նիւսացոյ նուրբ և խրթին, աստուածարան և տիեզերալոյս եպիսկոպոսին...»²⁴:

Նույն գործի ընդօրինակման առիթով հռչակավոր Գլաձորում զըրված հիշատակարաններից մեկում բյուզանդական մատենագրի աշխատասիրութեան գնահատութեանը զուգահեռ, հայոց մեծերից Մաշտոցի անվան կողքին է տրվում նաև Նյուսացու անունը. «...և յետ ելիցս աստեացս մասնակից արասցէ սրբոց լուսաորշացն և աստուածարան վարդապետացն, Բարսղի, Աստուածարանի, Նիսեայ և Սրբոյն Մեսրոպբայ»²⁵: Ավելին, Կ. Պոլսում ընդօրինակված մի զըշագիր հիշատակարանում Գրիգոր Նյուսացու նկատմամբ ևս կիրառվում է Բարսեղ Կեսարացու առիթով տարածված «հայոց վարդապետ» արտահայտությունը: Ահա հիշատակարանի այդ հատվածը. «Աւարտեցաւ առաջին հատորն՝ Կազմութեան մարդոյ և զամենայն պարագայիս որ կայ ի մարդոյ...: Եւ մանաւանդ մեծն Գրիգորի Նիւսացոյն, Հայոց վարդապետի, և ամէնիմաստ սրբոյ և հոնտորի հարազատ եկեղեցւոյն Քրիստոսի...»²⁵:

Եղած գնահատութիւնների մեջ հիրավի առանձնանում է Գրիգոր Մաղիսարոսի «Առ Կիրակոս յոյն զպիրս» թղթում պահպանված մի գրառումը, ուր կա ոչ միայն արժեքավորման հաղվադեպ եղանակ, այլև ի ուսումնասիրութուն հանձնարարելու ոչ սովորական ձևակերպում: Ահա այդ հատվածը. «Բայց և եթէ զընդրիցն կամիցիս համառօտ դասնել, զի մի՛ յաշածու խոնջմամբ տարակուսեսցիս տարախոհական մտածու-

²⁴ Ձեռ. № 466, էջ 182ա: Այսուր այն որակվում է «համեղարան մանուած» (տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի ժէ գրքի հիշատակարաններ, Գ, էջ 741):

²⁵ Ղ. Ալիշան, Սրբական, Վեներտիկ, 1893, էջ 133, հմմտ. ժԳ գրքի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ա. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 147, Յուդակ ձեռագրաց նոր-Ջուզայի ս. Ամենափրկչեան վանաց թանգարանի, Բ, կազմեց Լ. Գ. Մինասևան, Վիեննա, 1972, էջ 177:

²⁵ ա Յուդակ ձեռագրաց որ ի Հանդէս Ամսօրեայ, խմբագրութեամբ Համազասպ: Ոսկեան, Վիեննա, 1976, էջ 78:

Քեամբր, աղէ՛, առ ընթերցիր ուղեղապէս յօքնակուռ վերձանութեամբ
զԳրիգորին Նիւսեան ծայրագոյն մատեանս, զկազմութեանն ի զԲնու-
թեանն, և յայնմ գտցես բաւականապէս շատացեալ: Քանզի մեր ոչ է
սովորութիւն գողաբար զայլոցն իմաստասիրութիւն խորքս մեզ ստեղ-
ծանել, բայց սուղ ինչ գտարախոհութեան քս անտեղութիւն յայտնեցից
բեղ»²⁶:

Գրչագրերում բավական հաճախագեպ են «Յաղագս երգոյ երգոցս»
աշխատութեան ընդօրինակութեան առիթով գրված գնահատութեան օրի-
նակները: Դրանցում, շնչին բացատրութեամբ, ամենաշեղքմ գնահատանքի
են արժանանում թե՛ ընդօրինակվող գործը, թե՛ նրա հեղինակը, հա-
ճախ հատուկ ընդգծվում է Գրիգոր Նյուսացու՝ հայկական միջավայրի
հետ ունեցած կապվածութեան, հոգեհարազատութեան պարագան: Դր-
բանցից մեկում կարդում ենք. «Ով հայր պատուական Գրիգոր Նիւսեա,
դրեզ այժմ մեր պարաւանդեալքս ի մարմնի, ըստ արժանոյն զովաբա-
նեալ ոչ կարնմբ և զքո զմեծարոյս, և զգեղեցկատեսիկ բանիտ բարէ-
ձեութիւնն ներքողկ ըստ արժանիոյն ոչ հմբ բաւական, որ զբարձր զայս
և դերկնառոյց ճեմարան բանի»²⁷:

Վկայակոչված հիշատակարանի շարունակութեանը նույնպէս զբր-
ված է արձակ, սակայն այն կարելի է վերածել շափածոյի: Ինչ վերա-
բերում է բովանդակութեանը, ապա այն Գրիգոր Նյուսացու անձի ու
գարծի գնահատութեան միջակ փորձ է: Ահա մի քանի տող այդ շափա-
գրանքից.

Դու երողից եկեղեցիական գասակարգութեանց ոչ երկրորդ,
Դու արհեստողական վարժամբ զեր ի վերո, բան զբազումս,
Դու ըստ մարբագոյն վարուցն զարութիւն ի մարմնի,
Դու երկրայնոցս մտածութեանցս անհաղորդ,
Իսկ երկնայնոցն վսամախոհութեանց համախոհաւղ...²⁸

Գրիգոր Նյուսացու գրական վաստակի հայերեն թարգմանութեանը
ների ընդօրինակութեանն երկից հնագույնը «Յաղագս երգոյ երգոցս» մեկ-
նութեան Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 2684 երկաթաղիք զըշա-

²⁶ Գրիգոր Մաղիտորոսի թղթերը, ի տես ընծայից Կ. Կոստանեանց, Ազգեսանդրապոլ,
1910, էջ 112—113, Ձեռագրերում և այլուր կան «Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւն»
աշխատանքին վերաբերող այլ կարգի բնութագրումներ (տե՛ս ձեռ. № 468, էջ 115բ, ձեռ.
№ 464, էջ 95ա):

²⁷ Ձեռ. № 1152, էջ 136 ա:

²⁸ Նույն տեղում:

գիրն է՝ ընդօրինակված 973 թ., «ի գաւառին Տարաւնայ»: Պահպանվել է գրչի ընդարձակ հիշատակարանը, ուր ընդօրինակութեան հետ կապված մանրամասններից բացի կա հեղինակի անձի և զործի հատակ դնահատութիւն: «Արգ աղաչեմ զամենեւեան զընթերցաւորդ, յորժամ ընթեռնուր զլուսատւր և բազմափաշղ զիրս սրբոյն Գրիգորի Նիւսացոյ՝ եղբար Բարսղի, և լուսատրիբ և աւգտիբ ի սմանէ ընթերցմամբ, և կամ զըրչութեամբ»²⁹:

Հիշատակարան-հիշատակագրութիւններում հաճախ է ընդգծվում Գրիգոր Նյուսացու զործերի հարկավորութեան պարագան, «գժուարագիւտ» լինելը, ուստի և ամեն ջանք ու միջոց շին խնայվում ձեռք բերելու փնարվող բնագիրը, պայմաններ սակզծելու ընդօրինակելու այն: Նման հոգածութիւն կա «Ժողովողի» մեկնութեան մի հիշատակարանում. «Տեսեալ իմ եթէ գժուարագիւտ է սա, շատացից և անգիւտ յայլ մատենագրանս և աստ իսկ (= լեջմիածին), շանխայեցի ի վաստակ առնուլ և, զսորս զհասարան ի վայելս մեր և բանասիրաց ազգիս մերոյ...»³⁰:

Գրիգոր Նյուսացու երկերի հայերէն թարգմանութիւնների փնտրուողը, զրանց հետքերը գտնելու և ընդօրինակելու միտքը ուշագրութիւն ուղարում է եղել անգամ պաշտոնական հանդիպումների, եկեղեցական բանագնացութիւնների միջոցին: Այդ բնույթի մի հիշատակարան է պահպանվում Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 2708 զըրչագրում: Ահա մեկ հետաքրքրող հիշատակարանի մի հատվածը. «Շնորհօք և՛ ողորմութեամբ բարերարին Աստուծոյ յանկ Էլեալ աւարտեցաւ տառս հոգեպատում տեսան, բանք սրբոյն Գրիգորի Նիւսացոյ, որք են Բնութեանն, Կազմութեանն և Կուսութեանն, և Մեկնութիւնք ժողովողին և Երգ Երգոցին ի Կուսանդնուպոլիս մայրաքաղաքի, ուր կայի ի զործ նուիրակութեան սրբոյ և լուսակերտի աթոռոյս Լեջմիածնի, որ և ի զառնայս աստ ի սուրբ Աթոռս աստէն կազմեալ ետու ի ՌՄԼԹ թուոյ մեբում»³¹:

²⁹ Ձեռ. № 2684, էջ 241 ա. հմտ. Գաւրկին Ա. կարողիկոս, Յիշատակարանք Անապրաց, Ա, էջ 127—128, Հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե—ԺԲ զգ., աշխատասիրութեամբ Ա. Ս. Մարտոսյանի, Երևան, 1988, էջ 61:

³⁰ Հ. Տաշյան, Յուցակ..., էջ 556: Այլու «Երգ Երգոցի» գրիչ-գնահատող է հանդես գալիս XI դ. մատենագիր Անանիա Սանահնեցին (տես Մար ջուցակ հայերէն ձեռագրաց մեծի տանն Կրիկիոյ կաթողիկոսութեանն, կազմեց՝ Անուշավան Գաւրկիւս, Անթիլիաս—Լիբանան, 1981, էջ 391):

³¹ Ձեռ. № 2708, էջ 225 բ:

Ինչպես և սպասելի էր, Գրիգոր Նյուսացու անձն ու գործը, դավանական խնդիրներ արծարծող նրա թղթերն ու ճառերը բավական հաշիս, Երբեմն անուն առ անուն հիշադարձվում են հայ միջնադարյան ինքնուրույն մատենագրության բազմաթիվ հուշարձաններում: Մատենագիրներն իրենց այս կամ այն միտքը առավել հավաստի դարձնելու նպատակով բյուզանդական մատենագրի գործերի հայերեն թարգմանություններից քաղված բնորոշ օրինակներով պաշտպանում են առաջադրվող խնդրի արդամ պատճառները: Այս իմաստով հիշատակություն է արժանի VIII դարի մատենագիր Ստ. Սյունեցու «Երեք մեծ կապաղովկացիներին» անգրագառնալու, որոշակի նպատակով նրանց վկայակոչելու և դավանական բնույթի ճառերից ու թղթերից բառ անհրաժեշտության օգտվելու խնդիրը: Ստ. Սյունեցին ծանոթ է և բավական հաճախ է անգրագառնում Գրիգոր Նազիանզացու «Ի սուրբ պասքայ», «Ի յայտնութիւն տեառն», «Ի ծնունդն Քրիստոսի»³² և «Առ Ենոմիացիս»³³ գործերին: Իր այս կամ այն համարնույթ միտքը ձևակերպելիս, ասելիքը անվերապահ դարձնելու նպատակով նա հաճախ դիմում է նաև բռնացի քաղումներին: Ստ. Սյունեցու «Ընդդէմ ամենայն հերետիկոսաց...»³⁴, «Հակաճառութիւն...»³⁵, «Առ տէր Գերմանոս...»³⁶ գավանական խնդիրներ արծարծող ընդարձակ թղթերում առավել որոշակի է Գրիգոր Նյուսացուն դիմելու, նրա գործերի հայերեն թարգմանություններից կատարված քաղում-հղումների եղանակով գաղափարական հակառակորդներին ընդդիմանալու իրողությունը: Ուշադրով է Ստ. Սյունեցու մի բացարտությունը, որը ինքնին վերաբերմունքի դրսեվորում է նշանակում. «գրեութեանս պանաղանութիւն սքանչելիին ի բնաս Գրիգոր Նիսեանայն ուսուցանէ մեզ փարթամ բանիւք և հարուստ վարդապետութեամբ, բայց մեզ ոչ է փոյթ զերկայնագոյն բանից ճառել, այլ միայն զյատուկն և զօգտակարն...»³⁷:

³² ՏԵՍ Կ. Մ. Մուրադյան, Գրիգոր Նազիանզացին հայ մատենագրության մեջ, Երևան, 1983, էջ 148—149:

³³ ՏԵՍ ԺՆՈ. N 948, էջ 235 բ, 238 ա, 238 բ, հմմտ. ձեռ. N 8194, էջ Կ43 ա, 147 ա, 148 ա:

³⁴ ՏԵՍ ԺՆՈ. N 571, էջ 84ա—109ա:

³⁵ ՏԵՍ ԺՆՈ. N 1555, էջ 210բ—285ա:

³⁶ ՏԵՍ ԺՆՈ. N 948, էջ 231բ—250բ: Ստ. Օրբելյանի վկայությամբ՝ Ստ. Սյունեցին ծանոթ էր Գերմանոսին. «Մանոթեանայ և պատրիարքին Գերմանոսի» (տե՛ս Պատմություն հայտնի Սիսական, էջ 135):

³⁷ Ձեռ. N 571, էջ 86 ա, հմմտ. Յուդակ հայերեն ձեռագրաց Զմմատի վանքի Մատենագրանիին, էջ 246—247:

Բյուզանդական մատենագրի զործերից Ստ. Սյունեցու թղթերում առավելագույն հիշատակվում, երբեմն էլ անհրաժեշտ օրինակներով հղվում են «Յաղագս երգոյ երոցոս»³⁸ և «Հարցմունք և պատասխանիք»³⁹ աշխատանքները⁴⁰:

Պողոս Տարոնացին⁴¹ (մահ. 1123 թ.) «Ընդդէմ ժողովոյն Քաղկեդոնի»⁴² խորագիրը կրող թղթում անգրադառնում է 381 թ. Կ. Պոլսում կայացած երկրորդ տիեզերական ժողովի՝ հայ մատենագրության մեջ պահպանված արձագանքներին, ժողովի անվանի մասնակիցների, այդ թվում նաև հերձվածությունը դատապարտող Գրիգոր Նյուսացու աշխատանքներին: Հիմքեր կան մտածելու, որ նույն Պողոս Տարոնացու աշխատասիրություն պիտի համարել Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 1555 գրչագրում (ժողովածու, 1397 թ.) «Պաւղոսի վարդապետի» խորագրի տակ ընդօրինակված քաղվածս բնագիրը⁴³: Այն, կարելի է ասել, ընդհանուր առմամբ հայրաբանական գրականությունից քաղված քնտրանի է, ուր մեկից ավելի օրինակներ կան Գրիգոր Սքանչկագործի, Պրոկղի, Կյուրեղի, Աթանասի, Բարսեղի, Գրիգոր Նյուսացու, Տրմոթեոս Աղեքսանդրացու, Հովհան Ոսկերեբանի և այլոց գործերի հայերեն թարգմանություններից: Պողոս Տարոնացին «սուրբ Գրիգոր Նիսացի ասէ»,

³⁸ Տե՛ս ձև. № 1013, էջ 112 բ, 114 ա, հմմտ. ձև. № 1555, էջ 243 ա:

³⁹ Տե՛ս ձև. № 3710, էջ 364 ա, հմմտ. Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 388:

⁴⁰ Ի դեպ, Սահակ Պարթևի՝ «Ընդդէմ երկարնակաց նեստորականացն» թղթում (տե՛ս Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, էջ 413—482) հիշատակվում է Գր. Նյուսացու «Հարցմունք և պատասխանիք» գործի ճիշտ նույն Ստ. Սյունեցուն ծանոթ հատվածը, սակայն բավականին փոխված ու խմբազրկված տարբերակով: Այդ իրողությունն էլ իր հերթին խոսում է այն մասին, որ Պր. Նյուսացու և Բ. Կեսարացու Հարցումը հիրավի շատ է խմբագրվել ու միջամտությունների ենթարկվել: Այդ են վկայում նաև պահպանված բազմաթիվ ընդօրինակություն-խմբագրությունները:

⁴¹ Պողոս Տարոնացու կյանքի ու գործունեության մասին տե՛ս Մատթեոս Ուոհայեցի, ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 355—356, Գաբրիել Ա կարողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 289, Լ. Մ. Մելիքսեր-Քելի, Պողոս Տարոնացի՝ ժԱ.—ժԲ դարերի հայ մատենագիր և բողոքականացի ու ծայր հայերը (տե՛ս «Էջմիածին», 1960, № 4, էջ 38—44), Ն. Գ. Մանուշարյան, Պողոս Տարոնացի, Երևան, 1982, էջ 3—116:

⁴² Տե՛ս ձև. № 1524, էջ 329ա—338բ, ձև. № 1324, էջ 314բ—323բ, ձև. № 4670, էջ 304ա—312ա, ձև. № 3791, էջ 252ա—261ա, ձև. № 841, էջ 12ա—37բ, Յուցակ հայերեն ձեռագրաց Ձմմտաի վանքի Մատենադարանին, էջ 277:

⁴³ Տե՛ս ձև. № 1555, էջ 292բ—307ա:

«ղարձեալ ասէ յԵրզնայ երգոց մեկնութեանն», «ղարձեալ ասէ յԵրրորդ ճառին» և նման ձևակերպումների տակ դիմում է Գրիգոր Նյուսացու աշխատանքներին և անհրաժեշտ դրվագները վկայակոչելու եղանակով հիմնավորում, հաստատուն է դարձնում իր ասելիքը՝ իբրև ապացույց ընդդեմ երկարնակների: Բոլոր անհրաժեշտ բացատրություններից հետո միանգամայն բնական է հնչում մատենագրի հարցադրումը. «Եւ արդ, երկարնակք և շարափառք, ասացէք մեզ եթէ ո՞վ է հաւատարմութեան արժանի՝ սուրբքն և ուղղափառքն, եթէ թերահաւատքն և հայհոյիչքն»⁴⁴: Նման պարագայում առաջադրված հարցադրման ուղղակի պատասխանի ակնկալումն ինքնին անիմաստ է այն պարզ պատճառով, որ հարցադրումը բովանդակում է ենթադրվող պատասխանը:

Հայ իրականության մեջ դավանական վեճերի ու հոգևոր-արարողական բնույթի տեական բննարկումների շուրջ եղած տարակարծությունների առնչակցութեամբ կապաղովկացի մատենագիրների կյանքի ու գործունեության առանձին դրվագները վերապատմելու, ինչպես նաև նրանց գրական վաստակի համապատասխան մասերը ի ցույց դնելու եղանակով ներքին անհամաձայնություններին վերջ տալու, դավանական խոտորումների դեմ համազգային ճակատով պայքարելու ուշագրավ ծրագիր է առաջադրվում Գրիգոր Տղայի (1133—1193) «Պատասխանի վարդապետացն Հայոց հիւսիսային կողմանցն» թղթում, ուր մասնավորապես ասված է. «Ածցուք ի մէջ և զայնոսիկ որ նոցա են՝ և մեզ քաջ աեղեակք և յայտնիք, զսուրբ և զաստուածազգեստ հարսն և զսուրբ բանս նոցա, զսուրբն Աթանասս և զսուրբն Գրիգոր Նիսեայ և զմիւսն Գրիգոր Աստուածարանն և զսուրբն Բասիլիոս...»⁴⁵:

Դատելով պահպանված վկայակոչության օրինակներից, Գրիգոր Տղային առավել մեծ զարմանք ու վրդովմունք է պատճառում Հայոց հյուսիսային կողմանց վարդապետների շարունակվող անտարբերությունը, անհաղորդ մնալը իրենց իսկ տրամադրության տակ եղած Գրիգոր Նյուսացու գրական վաստակի նկատմամբ. «Հաւատալի լիցի մեզ և այս, եթէ բանք սուրբ հօրն Գրիգորի Նիսեայ զանխոյ ևն ի նոցանէ, և ոչ ևն բնթերցեալ և յարկեղս գրոց ամբարեալ զսուրբ բանս նորա, և

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 305 ր:

⁴⁵ Ընդհանրական թուղթք սրբոյն ներսխի Շնորհաւոյ, Տերտուղէմ, 1871, էջ 315 (թուղթն ամբողջութեամբ տե՛ս էջ 312—329):

ընթեռնուն առանց միջնորդի և միարարբառ խօսիւք զմիաւորութիւն անձին առ մարմին և զյաւելումն և զպակասութիւն էութեան յէութեան և...»⁴⁶։

Գրիգոր Տղայի համոզմամբ՝ ոչ նպատաստւոր վերաբերմունք է եղել նաև Բարսեղ Կեսարացու և Գրիգոր Նազիանզացու՝ հայ իրականութիւն մեջ վաղ միջնադարից ի վեր հայտնի աստվածաբանական ճառերի նկատմամբ, մինչդեռ նա գտնում է, որ հիշյալ մատենագիրները գրական երկերը «ուզեկիցս մեզ արժան է իմանալ...», իսկ դրանց հեղինակները՝ «առաջնորդ զհարս սուրբս»⁴⁷։

Սակայն ճշմարտութիւնը պահանջում է ասել, որ անվանի հոգևոր գործիչ-մատենագրի նշված և համարնույթ օրինակները միանշանակ չպետք է ընդունել, այլ դրանց պիտի անդրադառնալ որոշակի վերապահութիւնով, որովհետև իրողութիւնն այն է, որ Հայոց հյուսիսային կողմերի վարդապետները ոչ միայն կարգում ու ընդօրինակում էին «երեք մեծ կապաղովկացիներին» գործերի հաշերեն թարգմանութիւնները, այլև ապրում ու աշխատում էին ազգային ավանդների պահպանութիւնն ունի մտահոգութիւնով։

«Երեք մեծ կապաղովկացիները» կիրակոս Գանձակեցու Պատմութիւնն էջերում հիշատակվում են տարբեր առիթներով։ Սակայն պատմիչը Սուրբ Երրորդութիւն հարցին անդրադառնալիս (զլուխ ԾԲ) անհրաժեշտ վկայակոչումներ է կատարում Սուրբ Գրքից, ինչպես նաև հայրաբանական գրականութիւնից։ Գրիգոր Նյուսացու և Բարսեղ Կեսարացու Հարցումը պատմիչին հետաքրքրում է «Զի՞նչ է սկիզբն սկզբանն» հարցադրման առումով⁴⁸, որից և նա կատարում է համապատասխան քաղում-հղում⁴⁹։

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 316։

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 320, հմմտ. էջ 317։

⁴⁸ Տե՛ս Կլեակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութիւն Կ. Ա. Մկիթ-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 341—342։

⁴⁹ Բյուզանդական մատենագիրը բավական հաճախ և առանձին շերտութիւններ է հիշվում Հայոց հին գրականութիւնն զավանական բնույթի երկերում, մասնավորապես թղթերում։ Այս առումով հիշատակելի են Խաչիկ կաթողիկոսի «Բան խոստովանութեան» թուղթը (տե՛ս Գիրք թղթոց, էջ 306), «Տեսնոն Գէորգեայ Հայոց վերադիտողի» (1020—1086) նույնաբնույթ երկում (տե՛ս նույն տեղում, էջ 343), հմմտ. Ն. Պողոսեան, Հայ գրողներ, Ե.—ժէ գար, Երուսաղէմ, 1971, էջ 193։

Այսպիսով, Գրիգոր Նյուսացու մատենագրական ժառանգության հայերեն թարգմանությունների պահպանված ձևագրերի հիմնական մասին ծանոթանալուց հետո կարելի է ասել, որ մեզանում բյուզանդական մատենագրի գործերի բազմացնողներ, արտագրող-գրիչներ, ինչպես նաև «թարգմանող (= մեկնող, բացատրող) կամ լուծող»⁵⁰ են հանդես գալիս մեր մատենագրության ոչ շարքային անուններ Եսայի Նչեցին, Գրիգոր Տղան⁵¹, Վահրամ Բարունին, Հակոբ վարդապետը⁵², Եսայի Նչեցու աշակերտ Կյուրոնը⁵³, Գրիգոր Բջնեցին⁵⁴, Վարդան Կիլիկեցին⁵⁵, Կիրակոս Երզնկացին⁵⁶, Հակոբ Թագորցին, որը Գ. Հովսեփյանի պնդմամբ «սչ միայն գրիչ էր, այլ և վարդապետ հեղինակ...»⁵⁷, Սիմեոն Պղնձահանեցին⁵⁸ և այլք:

Միջնադարյան ձեռագիր բնութագրումներում Գրիգոր Նյուսացին ընկալվում է «տիեզերալույս եպիսկոպոս»⁵⁹, «հոգիապատում տէր»⁶⁰, «հոգեկիր նրբաքննիչ այր»⁶¹, «աստուածիմաս անձ»⁶², «փառալուրեալն յԱստուծոյ»⁶³, «մեծն բժշկապետ»⁶⁴, «աղբիւր կեղեցւոյ»⁶⁵, «աստուա-

⁵⁰ Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեացն ի Վենետիկ, Բ. յօրինեց Բաբսղ Սարգիսեան, Վե՛նետիկ, 1924, էջ 849: Եսայի Նչեցու անվան հետ են կապվում Գրիգոր Նյուսացու «Ե հայր մեր, որ յերկինսն» ճառի լուծմունքը և զրառաչքը (տե՛ս Բ. Սարգիսյան, Եշվ. աշխ.):

⁵¹ Գրիգոր Տղա, Բանաստեղծություններ և պոեմներ, աշխատասիրությունք մեր Ա. մենացականյանի, Երևան, 1972, էջ 38:

⁵² Ձեռ. № 1919, էջ 128 ա, 146 ա:

⁵³ Կարեգին կարողիկոս Յովսէփեան, Խաղրակեանք կամ Պոռչեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս—Կրբանան, 1969, էջ 276:

⁵⁴ Կարեգին Հովսեփյան, Եշվ. աշխ., էջ 253, հմմտ. էջ 375:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 263:

⁵⁶ Բարգին արոտակից կարողիկոս, Ցուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ ազգային Մատենադարանի Հայոց, Անթիլիաս, Կրբանան, 1961, էջ 592:

⁵⁷ Կարեգին Հովսեփյան, Խաղրակեանք կամ Պոռչեանք..., էջ 272:

⁵⁸ ՏԵ՛ս Աճո. № 1013, էջ 241 բ, հմմտ. Կարեգին Ա կարողիկոս, Յիշատակարանք Աճոագրաց, Ա, էջ 847—848:

⁵⁹ Ձեռ. № 466, էջ 182 ա:

⁶⁰ Ձեռ. № 2708, էջ 225 բ:

⁶¹ Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ, Գ, էջ 741:

⁶² Կարեգին Ա կարողիկոս, Յիշատակարանք Աճոագրաց, Ա, էջ 953:

⁶³ Հ. Տաշյան, Ցուցակ..., էջ 209:

⁶⁴ Ն. Պողարյուն, Ցուցակ..., Գ, էջ 202:

⁶⁵ Հ. Տաշյան, Ցուցակ..., էջ 203, Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Բ, Վենետիկ, 1901, էջ

ծարան վարդապետ»⁶⁶, իսկ նրա խոսքը բնութագրվում է փարթամ, լուսատու և բազմափայլ⁶⁷, վարդապետությունը՝ հարուստ⁶⁸, հաճեցրեղ և համեղարան⁶⁹,

⁶⁶ Յուզակ Անազրաց Նոր-Ջուզայի Ա. Ամենափրկչեան վանաց Բանգարանի, Բ, էջ 127:

⁶⁷ Գաբելին Ա կարողիկոս, Յիշատակարանը Անազրաց, էջ 127:

⁶⁸ Ձեռ. № 571, էջ 83 ր:

⁶⁹ Ձեռ. № 2046, էջ 56 ր: «Գրիգոր Նյուսացին հայ մատենագիրների վկայություններում» խորագրի տակ, հարկավ, կարելի է շարունակել բյուզանդական մատենագրին հիշատակելու, վկայակոչելու օրինակների ցանկը: Այսպես, օրինակ, VIII դ. մատենագիր Հովհան Աձեցցին հատկապես իր «Ընդդէմ երկուփականաց» դավանական խնդիրներ արժարժող ճառում և այլուր բարբրեն Բասիլիոս ասէ», «մենն Գրիգոր ասէր Նազիազու», «սուրբն Գրիգոր ասէ» ձեռագրությունների տակ հաճախ է դիմում «եւրեք մեծ կապաղովկացիներն» զործերին և նրանց համբողջանուր ճանաչում գտած զրույթների օգնությամբ հիմնավորում ասելիքը (տե՛ս Յովհաննու Իմաստասիրի Ամենցտյ մատենագրութիւնը, Ի Վենետիկ, 1953, էջ 61—97): Նույն իրողությունն է առկա նաև VIII դարի մատենագիր Խոսրովիկ թարգմանչի «Նախադիր բանից առ Աթանաս Անտիոքացի» և «Խոսրովու թուղթ առ Տէր Սարգիս Կոնստանդուպոլիս Գերագեկորայ» թղթերում (տե՛ս Գաբելին Յովսէփեան, Խոսրովիկ թարգմանիչ (Ը դար), Վաղարշապատ, 1899, էջ 97—148, 149—183, 187—197):

Պարզվում է, որ բյուզանդական մատենագիրը ճիշտ նույնաբնույթ առիթներով հղում-հիշատակվում է միջնադարյան Հայաստանում որոշակի նպատակով կազմված Անազր-ժողովածուներում (տե՛ս Աճ. № 1981, Ժողովածու, ԺԴ դ., էջ 181 ր, 183 ր, Աճ. № 737, Ժողովածու, 1680 թ., էջ 81 ր): Կան նույն միջավայրում կազմված նույնաբնույթ բնագրերը՝ ևս, որոնցում կրկին հանդիպում ենք Գր. Նյուսացու անվան հիշատակությանն ու նմանօրինակ բնագրային վկայակոչումների (տե՛ս Աճ. № 1712, Ժողովածու, ԺԵ դ., էջ 204ա—205բ, 210 ա, Աճ. № 600, Ժողովածու, ԺԸ դ., էջ 146 ր, 150ա, 156 ա, Աճ. № 1960, Ժողովածու, ԺԸ դ., էջ 17ա—45ա):

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

ա) Հեղինակացին ՊԱՏԿԱՆՆԼՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Գրիգոր Նյուսացու մատենագրական ժառանգության հայերեն թարգմանությունների պահպանված ձևագրերի, դրանց շուրջ ստեղծված միջնադարյան մեկնությունների, պատճառների, լուծմունքների և հարակից պատմաբանասիրական գրառումների և դիտողությունների համեմատությունը, խմբավորումն ու ուսումնասիրությունը հիմք են տալիս ասելու, որ Գրիգոր Նյուսացու գրական վաստակի առիթով ևս հանդիպում են միջնադարում բավական հաճախագեպ, զանազան գործոններով պայմանավորված հեղինակային պատկանելության շփոթի զեպեր: Հեղինակային պատկանելության շփոթը պայմանավորող գործոնները շատ են՝ կոնկրետ միջավայրով պայմանավորված գործնական անհրաժեշտություն, հեղինակի անվան, գործի խորագրի նմանություն ու նույնություն, այս կամ այն հեղինակությունից օգտվելու հնարավորություն և այլն:

Տվյալ պարագայում «հեղինակային պատկանելության հարցեր» խորագրի տակ պիտի ենթադրել խնդրի քննության երկու կողմ. ա) կան աշխատանքներ, որոնց իրական հեղինակը Գրիգոր Նյուսացին է, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով խոր միջնադարում դրանք վերագրվել են այլ հեղինակների ու բաղմացվել, շրջանառության մեջ են մտել օտար հեղինակների անվան տակ. բ) երկրորդ զեպում կատարվել է հակառակը. այլոց աշխատասիրություն հանդիսացող այս կամ այն գրական հուշարձանը դիտվել է իբրև Գրիգոր Նյուսացու գործ և ընդօրինակվել ու տարածվել է բյուզանդական մատենագրի անվան տակ: Եղած փաստական նյութի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ երկու զեպում էլ որոշակի հիմքեր կան համապատասխան բացատրություններ օժտելու

հեղինակային պատկանելութան շփոթի այս կամ այն օրինակը և խնդրո առարկա աշխատությունը կոչելու իր իսկական հեղինակի անվամբ¹:

Արդ՝ նախ անգրագառնանք նշված առաջին կետին, այսինքն ույն զեպերին, երբ Գրիգոր Նյուսացու հեղինակած երկը տարածվել, շքր-ջանառություն է գտել օտար անվան տակ: Այս առումով ուշադրության է արժանի «Ընդ-այսուսիկ եւ առաջիկայ բան իմաստնոյս» խորագիրը կրող փոքր ծավալի աշխատանքը, որը հրատարակվել է V դ. անվանի փիլի-սոփա-մատենագիր Գավրիլ Անհաղթի հեղինակությամբ և ընկալվել իբրև նրա աշխատասիրություն²: Նման հեղինակային վերագրման հիմքը, ամենայն հավանականությամբ, շատ հին է, որովհետև այն այնքան է հիմնավորված ու արմատացած, որ Գրիգոր Նյուսացու մատենագրական վաստակի հայերեն թարգմանություններն ամփոփող մի քանի տասնյակ գրչագրերից և ոչ մեկում, որքան մեզ հայտնի է, հիշյալ գործը չի պահ-պանվել իր իսկական հեղինակի անվամբ: Այդուհանդերձ, հայագիտու-թյան մեջ հեղինակային պատկանելության տվյալ վրիպումը նկատվել, արձանագրվել է երեք տարբեր եղանակներով: Առաջին միջոցը Գրիգոր Նյուսացու գրական վաստակին ամենատարբեր առիթներով անգրագառ-նալիս հայագետների կատարած գրառումներն են: Այսպես, օրինակ, Նոր հայկաղյան բառարանագիրները բյուզանդական մատենագրի իրենց ձեռ-քի տակ եղած գործերի առիթով արձանագրել են. «այն է ամենայն շար տանջելին՝ գրեալն չընթացս զրոց Դաւթի Անյաղթի, և մեկնեալն ի Շնորհալուոյն»³: Նոր բառգրքի հեղինակների վերապահությունը Գրիգոր Նյուսացու վերոնշյալ աշխատանքի մասին է:

Նման գիտողություն ունի նաև Գ. Զարբհանալյանը՝ արված Նյուսա-ցու գործերի հայերեն թարգմանությունների մատենագիտության առի-թով: Վկայակոչելով Գավրիլ Անհաղթին վերագրվող Գրիգոր Նյուսացու ձառի սկզբնատողը՝ «Ամենայն շար տանջելի...», Գ. Զարբհանալյանը գրում է. «Ազգային բանասիրաց ծանօթ գրուածք մը, և ընդհանրապէս

¹ Գր. Նյուսացու «Ի Մելիտոս եպիսկոպոս...» և Գր. Նազիանզացու «Առ այնոսիկ, որք ասեն...» ճառերի հեղինակային պատկանելության շփոթին անգրագրածի ենք «Գրիգոր Նազիանզացին հայ մատենագրության մեջ» (Նրեան, 1983, էջ 52—56) մենագրության օրիթով: Նույնք պիտի ասել նաև Բ. Կեսարացու և Գր. Նյուսացու Հարցումի կապակցու-թյամբ, որը ձեռագրերում հաճախ հանդիպում է Գր. Նազիանզացու և օրիշ անվանի Գրիգորների անվան տակ (տե՛ս նույն տեղում, էջ 62—69):

² Տե՛ս Գաւրիլ Անյաղթ փիլիսոփայի Մատենագրութիւնը..., ի ՎԼԵՆԵՒԻԿ, 1932, էջ 121—122:

³ ՆՁԲ, Ա, 16:

Դաւթի Անյաղթի ընծայուած, վասն զի իր անունն կրող Սահմանաց գրոց մէջ գրուած է՝ իբրու վերջին գլուխ մը նոյն երկասիրութեան...»⁴:

Գրիգոր Նյուսացի-Դավիթ Անհաղթ հեղինակային շփոթի երկրորդ կետի տակ նկատի ունենք հիմնականում Դավիթ Անհաղթի գործերի ձեռագրերի ու հրատարակութիւններին հետ կապված համապատասխան գրառումներն ու հետագա մասնավորեցումները: Այս իմաստով ուշագրավ է Չմամոի վանքի Մատենադարանի մի գրչագրում հիշյալ գործը Դավիթ Անհաղթի անվան տակ ընդօրինակող գրչի որոշակի կասկածը. «Այս գծած է հանդիսագիր խմբից առաջնոց տառից տրամախոհի իմաստաւէր մակացու արանցն ներբողեալ ի Դաւթ եւամեծէ եերադրեցաւ»⁵: Որ «Ընդ այսոսիկ եւ առաջիկայ բան իմաստնոյս» խորագրով գործը պատկանում է Գրիգոր Նյուսացու գրչին և ոչ թե Դավիթ Անհաղթի, շատ ավելի հստակ ասված է անվանի փիլիսոփայի մատենագրութեան հրատարակութեան շարքում: Հիշյալ գործի վեներիկայն հրատարակիչը ծանոթացրել է. «Ձայս բան իմաստնոյ ի գիրս Յունաց և Լատինացոց գտանեմք յանուն Գրիգորի Նիւսացոյ կամ Նեմեսիոսի ուրումն: Իսկ ի գիրս մեր միշտ Դաւթի ընծայի. թերևս թարգմանութիւն նորա իցէ...»⁶:

Հեղինակային շփոթի արտացոլման երրորդ եղանակը կապվում է խնդրո առարկա ճառի լուծմունքի հետ: Հայտնի է, որ պահպանվել է «Ընդ այսոսիկ...» ճառի Ն. Ենորհալու լուծմունքը, որից և օգտվել է Առաքել Սյունեցին: Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանի № 571 գրչագրում կարգում ենք. «Տեառն Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսի Ենորհալու լուծմունք «Դաւթի Անյաղթի» (բուն Նիւսացոյ) պրակին»՝ «Ամենայն շար տանջելի»⁷: Չնոսրացուցակի անկա հրատարակութիւնից դրժվար է կոահել առաջագրված «բուն Նիւսացոյ» ուղղման հեղինակը. հիմքեր չկան որոշակի ասելու՝ միջնադարյան գրչի կասկած է այն, թե՞ ցուցակագրողի վերապահութիւն: Բայց քանի որ այն տեղ չի գտել, չի արտացոլվել լուծմունքի բուն խորագրում, ուստի նախնական չէ:

⁴ Գ. Զարեանգլեան, Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց, Վենետիկ, 1889, էջ 373—374:

⁵ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Չմամոի վանքի Մատենադարանին, կազմեց Մ. Քեշիշեան, Վիեննա, 1964, էջ 505: Այնհայտ է հրատարակչի վերաբերմունքը. «Ինչպէս յայտնի է՝ Նիւսացոյ վերագրուած է ասիկա» (տե՛ս նոյն տեղում):

⁶ Դաւթի Անյաղթ փիլիսոփայի Մատենագրութիւնը..., էջ 120, ծանոթ.:

⁷ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, կազմեց Յակովբոս Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 1037:

Հիշյալ միջամտությունը եթե ձեռագրացուցակի հրատարակչի վերապահությունը չէ, ապա մնում է ենթադրել, որ այն հետագա բնդմիջարկություն պիտի լինի:

Այժմ անդրադառնանք վերևում հիշատակված երկրորդ իրողությունը, յայտնին այն դեպքերին, երբ Գրիգոր Նյուսացուն է վերագրվել օտար հեղինակի այս կամ այն աշխատությունը: Այս իմաստով հայ իրականություն մեջ բավական տարածված է նեմեսիոս եմեսացու (IV դ.) «Յազագս բնութեան մարդոյ» երկը Գրիգոր Նյուսացուն վերագրելու իրողությունը: Պատկառելի թիվ են կազմում այն բնագործականությունները, որոնցում առանց որևէ կասկածի ու երկմտանքի նեմեսիոսի հիշյալ երկը մատուցվում է իբրև Նյուսացու հեղինակած գործ: Միաժամանակ պիտի նկատել, որ կան միջնագրայան հատուկներ գրչագրեր, որոնցում առանձին անհաստատ, երբեմն փորձերն են արվում կասկածի տակ առնելու «Յազագս բնութեան մարդոյ» գործի զույլություն ունեցող հեղինակային պատկանելությունը: Այսպես, օրինակ, Գրիգոր Նյուսացու գրական վաստակի հայերեն թարգմանությունների հիմնական մասն ամփոփող Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 1013 (ժողովածու, 1227 թ.) գրչագիրը, ուր «Գրիգոր եպիսկոպոսի նիւսացույ՝ Յազագս բնութեան մարդոյ»⁸ հերթական խորագրի առթիով, նույն ձևերով ու զրույթյամբ ավելացվել է՝ «Գիրքս նեմեսիոյի եպիսկոպոսի եմեսիոյ է»⁹: Սա, թերևս, բազմաթիվ բնագործականությունների շարքում, զործիս հեղինակային պատկանելությունը կասկածի տակ առնող ամենահին ձեռագրական վկայությունն է, որի հեղինակը Միմեոն կրոնավորն է (Պղնձահանեցի):

Հեղինակային պատկանելության քննվող խնդիրը, ինչպես կտեսնենք, ուշադրության ոլորտում է եղել շատ ավելի վաղ և առավել հմուտ մատենագիրների հոգածությունը: Եղած ձեռագրական նյութերի հետազոտությունը հնարավորություն է տալիս ասելու, որ շփոթի բուն պատճառը առաջին հերթին, հավանաբար, պիտի փնտրել նյուսացու և նեմե-

⁸ Ձեռ. № 1013, էջ 201ա—241բ:

⁹ Նույն տեղում, էջ 201 աւ չափանբար այսօրինակ նյութերի հետքերով է երբեմն առաջադրվել պաշտպանվել այն վարկածը, որի համաձայն «Յազագս բնութեան մարդոյ» աշխատասիրության իրական հեղինակ է համարվել նեմեսիոս եմեսացին (տե՛ս Արսեն Սուբրի, նեմեսիոսի մարդակազմության գրոց և անոր հայ թարգմանության ճաշակ մը. «Բազմավայ», ԼԷ, 1880, էջ 326—340, Գ. Զարբանակյան, Մատենադարան հայկական Բարգմանությանց նախնեաց, Վնեսիի, 1889, էջ 629—650, հմտ. Ն. Տաշյան, Մատենագրական մանր ուսումնասիրությունը, Ա, էջ 1—22):

սիրոսի նշված աշխատանքների խորագրերում: Միաժամանակ կարելի է ենթադրել, որ այդ հարցում քիչ դեր չեն խաղացել նաև նշված աշխատանքները գրեթե նույն ժամանակահատվածում ստեղծվելու, ինչպես նաև միևնույն թարգմանչի ձեռքով նույն միջավայրում թարգմանվելու փաստերը: Անշուշտ, միջնադարյան գրիչներին կարող էր շփոթեցնել, հնարավոր թյուրիմացության պատճառ դառնալ նաև Նեմեսիոս-Նիսացի անվանումների որոշակի նմանություն փաստը, ինչպես նաև տարբեր հեղինակների աշխատասիրություն հանդիսացող գործերի խորագրերի ընդհանրության պարագան:

Անվանումների, խորագրերի նմանության առումով ավելորդ չէ հետևյալ բացատրությունը: Պարզվում է, որ պահպանված ամբողջական գրչագրերի շարքում որոշակի խումբ են կազմում այն ձեռագրերը, որոնցում Գրիգոր Նյուսացու «Յաղագս կազմութեան մարդոյ» գործը կրչվում է «Վասն բնութեան», «Վասն մարդոյ»¹⁰ կամ ուղղակի՝ «Յաղագրս բնութեան»¹¹, կամ պարզապես «Կազմութեան»¹², «Բժշկարան»¹³ (նաև Հեքիմարան) և այլն: Նման հանգամանքներում միջնադարում, կարելի է ասել, բոլոր անհրաժեշտ պայմանները կային, որպեսզի «Յաղագս կազմութեան մարդոյ» և «Յաղագս բնութեան մարդոյ» տարբեր հեղինակների գործ հանդիսացող աշխատանքները ընկալվեին իրրև մեկ երկ և վերագրվեին մեկ հեղինակի՝ տվյալ զեպքում Գրիգոր Նյուսացուն: Հավանական է մտածել, որ ձեռագրերի նմանօրինակ հաստատուն, կասկած չհարուցող հաղորդումների տպավորությամբ է պայմանավորված նաև ձեռագրագետ-հնագրագետ Գ. Հովսեփյանի հետևյալ ընդհանրացումը. «Բժշկական գիտությունը, հատկապես մարմնակազմությունը, հայտնի էր քրիստոնեյա հայերին արարներից էլ առաջ, Գրիգոր Նյուսացու «Յաղագս բնութեան մարդոյ» գործի հայերեն թարգմանությամբ»¹⁴:

¹⁰ Ձև. № 1897, էջ 108ր:

¹¹ Ձև. № 2041, էջ 350ա:

¹² Ձև. № 4132, էջ 353ա:

¹³ Ձև. № 2041, էջ 350բ, հմտ. «Գիրք որ կոչի հեղմարան, որ տասցեալ է մեծին Գրիգորի Նիսացոյն, աստուածարան վարդապետի, համառօտեալ բաղտատարար» (տե՛ս Յուզակ Առաքրաց որ ի «Հանդէս Ամսօրեայ», խմբագրութեամբ Համազասպ Ոսկեան, Վիեննա, 1976, էջ 76):

¹⁴ Գաւեղին Հովսեփյան, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, Բ., Երևան, 1987, էջ 323:

Վերսերբյալ խորագրային բնորոշումները առաջին հայացքից կարող են այն ապավորությունը ստեղծել, թե պարզապես գործ ունենք նշված աշխատանքների լոկ անվանումների շփոթի հետ: Բայց դա իրականում այդպես չէ: Գրանում համոզվելու համար պիտի անդրադառնալ «երեք մեծ կապաղովկացիների» մատենագրական վաստակի հայերեն թարգմանություններին լավածանոթ, դրանք անուն առ անուն ընդօրինակած մատենագիր¹⁵ Մխիթար Այրիվանեցու մատենագիտական տեղեկանքին, ուր նուրբ գրվե՞ր շարքի տակ, Գրիգոր Նյուսացու յոթ անուն գրքերի թվում, կողք կողքի հիշատակվում են «Բնութեանն գիրք» (ԼԳ ճառ), «Կազմութեանն» (ԼԲ ճառ) գործերը, իբրև նույն հեղինակի տարբեր աշխատանքներ¹⁶:

Ձեռագրական համապատասխան նյութի առկայությունը հնարավորություն է տալիս ստուգելու, վերահսկելու Մխ. Այրիվանեցու հաղորդման նախնությունը: Այսպես, օրինակ, այլուր Գրիգոր Նյուսացու թողած գրական վաստակի մասին խոսելիս միջնադարյան հայ հեղինակն ընդհանրացնում է. «Սա գրեաց բազում հառս վասն ուղղափառ հաւատոյ: Եւ այրար զգիրս Բնութեան եւ Կազմութեան մարդոյս ի խնդրոյ եղբարն իւրոյ Պետրոսի, Կեսարու եկեղեցականին... եւ եղբայրն իւր սուրբն Գրիգոր Նիւսացին, աղաչանաւք եղբարն իւրոյ Պետրոսի, սկսաւ առնել զգիրս Կազմութեան մարդոյն, որ ի վեցերորդի աւուրն: Ընդ նմին եւ զԲնութեան գիրքն զեղեցիկ ռճով եւ լի իմաստութեամբ, հանճարեղ եւ համեղ բանիւք...»¹⁷:

Ավելին, պահպանվել է անվանի մատենագիր Վարդան Արևելցու «խերնածեռագիր չիշատակարանը» (Գ. Հովսեփյանի արտահայտությունն է), ուր ամենայն հստակությամբ ասված է. «Գիրքս սրբոյն Գրիգորի Նիւսացոյ, որ բաժանեալ է չիրիս հատածս՝ ի Բնութեան, ի Կազմութեան եւ ի Կուսութեան, իմաստնոյ և շնորհալից եղբար մերոյ և սպասատրի բանին Գրիգորի մականունն Բժնեցոյն է...»¹⁸: Վ. Արևելցու բուն նպատակը, հարկավ, Գրիգոր Բջնեցու մատենագրական-մշակութային նպաս-

¹⁵ Տե՛ս Աճռ. № 1500, էջ 576բ—723բ, էջ 724բ—1011ա:

¹⁶ Տե՛ս Աճռ. № 582, էջ 40ա, Աճռ. № 8509, էջ 79ա, Աճռ. № 1500, էջ 576 բ, հմտ. Մխիթարա, Այրիվանեցոյ Պատմութիւն մամանակագրական, ի լոյս բնծայեաց Ք. Պ., Ս. Պէտրոսոյ, 1867, էջ 35:

¹⁷ Հ. Տաշչյան, Տոցակ..., էջ 71:

¹⁸ ՉԼԵ. № 469, էջ 260 բ: Հրատարակությունը տե՛ս Գարեղին Տոփսյեան, Խաղրականք կամ Պոռշեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Անթրիպոս-Լիրանան, 1969, էջ 375: նույն

տավոր գործունեության ընդգծումն է: Բայց միաժամանակ զժվար չէ նկատել, որ որոշակի կապ կա այս և նախորդ համարնույթ հաղորդումների միջև: Խոսքը ոչ միայն ձևակերպման նմանության մասին է, այլ, որ տվյալ դեպքում հիմնականն է, թվարկվող աշխատանքների հեղինակային պատկանելության մատուցվող հաստատուն հրանգն է:

Ստ. Օրբելյանը ևս պնդում է, որ «Յաղագս բնութեան մարդոյ» և «Յաղագս կազմութեան մարդոյ» գործերը պատկանում են Գրիգոր Նյուսացու գրչին: Անդրադառնալով Ստ. Սյունեցու թարգմանական գործունեությանը՝ նա գրում է. «Թարգմանէ և զգիրսն քաղցրարան Գրիգորի Նիւսացոյ զԲնութեան և զԿազմութեան»¹⁹:

Սույն խնդրին վերաբերող մատենագրական վկայություններից հնագույնը, որքան մեզ հայտնի է, Ստ. Սյունեցու թարգմանչական հիշատակարանն է, որին կանգրադառնանք թարգմանության տեղի ու ժամանակի հարցեր արծարծելիս: Սակայն այստեղ անհրաժեշտ է նկատել, որ նշված հեղինակային պատկանելության շփոթք գոյություն է ունեցել նույնիսկ Ստ. Սյունեցու ժամանակաշրջանում և որ այն ինչ-որ շափով պայմանավորված է համապատասխան գործի հունարեն նախորինակով: Այլապես զժվար է մտածել, որ Ստ. Սյունեցին «Յաղագս բնութեան մարդոյ» և «Յաղագս կազմութեան մարդոյ» գործերը հայերեն թարգմանելիս շփոթում է նմեսացու և Նյուսացու անունները: Այս իմաստով միանգամայն իրավացի է Հ. Տաշյանը, որը, անդրադառնալով նշված թարգմանչական հիշատակարանին, գրում է. «Այս յիշատակարանն էլ կր տեսնենք, որ արդէն յոյն նախարնագիրն, որմէ եղած է թարգմանութիւնս, նեմեսիոսի անուան տեղ նիւսացոյն անունը կրած կերևայ, և գրոց վերնագիրը կամ այնպէս և կամ գոնէ անանուն գտեր է նաև թարգմանիչն»²⁰:

յովանդակության վերաշարադրանքը տե՛ս նաև էջ 181, 253, Հայերեն Անագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Ա. Ս. Մարտոսյան, Երևան, 1984, էջ 402:

¹⁹ Պատմութիւն նահանգին Միսակն, արարեալ Ստ. Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեց, Թիֆլիս, 1910, էջ 135: Մատթեոս Ուոհայեցին (մահ. 1138 թ.) նույնպես «Յաղագս բնութեան մարդոյ» երկը ընդունում է որպէս Գր. Նյուսացու աշխատություն և բառացի քաղում է կատարում վերջինիս երրորդ ճառից (տե՛ս Մատթեոս Ուոհայեցի, ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 168, «ղարձեալ և երանելիի Գրիգոր Նիւսացին աս...» հասցածք, հմմտ. Անմեսիոսի փիլիսոփայի եմեսացոյ Յաղագս բնութեան մարդոյ, Վենետիկ, 1889, էջ 55—56):

²⁰ Յակովբոս Տաշեան, Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնք, Ա—2, Վիեննա, 1895, էջ 7: Հայտնի է, որ «Յաղագս բնութեան մարդոյ» երկի բնագրի հրատարակություն-

Հարցին վերաբերող սկզբնաղբյուրների պարունակած նյութը հնարավորին չափ ամբողջական տեսքով ներկայացնելու նպատակով անհրաժեշտ է դիմել նաև բյուզանդական մատենագրի գրական վաստակի հայերեն թարգմանությունների շուրջ եղած մեկնություններին, պատճառներին ու լուծմունքներին: Հասկանալի է, որ վերջիններս միջնադարյան գրական ժանրի ինքնատիպ գրառումներ են, հաճախ առաջին տպավորությամբ պայմանավորված պարզ ու մեկին բացատրություններ, կարճատև վերլուծումներ, ստեղծագործական պատմության իրապատում դրվագներ՝ երբեմն խարսխված ազգային երանգավորման սյուժեի վրա: Այդ են վկայում XII դարի անվանի մատենագիր Դավիթ Քոբայրեցու որոշ ձևակերպումներ՝ կատարված Գրիգոր Նյուսացու զործերի պատճառների առիթով. «այսպէս լուաք ի պատմող վարդապետաց», «այսպէս լուաք և ծանկէք», «այսպէս լուաք ի հոգեոր վարժապետաց»²¹: Դժվար չէ նկատել, որ բյուզանդական մատենագրի երկերի հետ կապված հեղինակային պատկանելության խնդիրը և առհասարակ այս կամ այն գործի ստեղծագործական պատմությանն առնչվող ձևագրերում եղած, գրավոր կամ բանավոր հիմք ունեցող մանրամասները ընդօրինակողներին հնարավորություն էին տալիս կատարելու անհրաժեշտ լրացում-ձշգրտումներ, որոնց հավաստիության միակ երաշխիքը, որքան էլ զարմանալի թվա, մնում էր գրչի հաստատ համոզվածությունը մատուցվող նյութի ստույգության մեջ:

Ձեռագիր նյութերի այս խմբի համեմատությունը ևս ցույց է տալիս, որ, պահպանված ավանդույթին հետևելով, բյուզանդական մատենագրի գրական վաստակը գնահատող-արժեքավորող մեկնություններում, պատճառներում ու լուծմունքներում ևս «Յաղագս բնութեան մարդոյ» երկը, գրեթե առանց բացառության, ընկալվում ու մեկնվում է նույն ավանդական հեղինակային պատկանելությամբ²²: Գրանցում հաճախ թվարկվում, անուն առ անուն, կողք կողքի հիշատակվում են թե՛ Բնուրեան և թե՛ Կազմուրեան գրքերը, մի իրողություն, որը, կարելի

ները (տե՛ս Patrologiae cursus completus. Series graeca, t. 40, էջ 503—516) կրում են նեմեսիոսի անունը: Հավանաբար բնագրի հետևությանը է, որ հայերեն թարգմանության հրատարակությունը ևս հայտնի է նեմեսիոսի անվամբ (տե՛ս «նեմեսիոսի փիլիսոփայի նեմեսցոյ Յաղագս բնութեան մարդոյ», Վենետիկ, 1889):

²¹ Ձևո. № 1879, էջ 230 ր, 232 ա, 236 ր:

²² Տե՛ս Անո. № 4150, էջ 61ա-բ, Անո. № 5254, էջ 75ա, Անո. № 59, էջ 153ա, Անո. № 6362, էջ 85 ր, Անո. № 466, էջ 115ա, հՄԺԹ. Ը. Տաշյան, Ցուցակ..., էջ 62, 230:

է ասել, բացառում է դրանք միմյանց հետ շփոթելու հնարավորութիւնը: Ահա այսպիսի տեսք ունի «Յաղագս բնութեան մարդոյ» երկի հայերեն մեկնութիւններից մեկի մուտք-գրառաջքը. «Աստուածահաճոյ և երանելի վարդապետն Գրիգորիոս այնքան ուռճացեալ իմաստութեամբն և հանճարով ուսմանն մինչ զի բնաւիցս էր սիրելի և հաճելի ոչ միայն մերովքս, այլ և արտաքնովքն՝ որպէս ոչ այլ որ: Մինչ բազումք յորդորէին զնա գրել վասն ամենայն իրաց, որպէս և սուրբն Բարսեղ, եղբայր նորին և Գրիգոր Աստուածարան: Այսպէս և միւս եղբայրն Պետրոս, զի ի նորա խնդրոյն արարեալ է զայս գիրքս, որպէս զԿազմութեանն, զԵրգս երգոյն և զԿուսութեանն և այլ բազում գիրս...»²³:

«Երեք մեծ կապաղովկացիների» հայերեն թարգմանութիւնների լավածանոթ, դրանց շուրջ ստեղծված պատճառների մեծ մասի հեղինակ Դավիթ Քորայրեցու համար էլ Բնութեան և Կազմութեան գրքերի հեղինակը նույն Գրիգոր Նյուսացին է²⁴: Պահպանվել է Դավիթ Քորայրեցու ուղղակի բացատրութիւնը՝ ասված «Սկիզբն և պատճառ Բնութեան գրոցս» իր իսկ բնութեան առիթով. «Վարդապետն եկեղեցւոյ Գրիգոր նիւսացի շարագծէ և զայս աստուածային կտակ գիտութեան յետ Կազմութեանն ըստ կարգի այլոցն, որ ասացան ի գլուխ ամենայնի, առնու ի բնութիւն զԲնութիւնս հոգւովս, որ ի մեզ է»²⁵:

Անշուշտ, վկայակոչված հղումներով չի ավարտվում նմանօրինակ բովանդակությամբ հաղորդումների ցանկը: Սակայն եղած սկզբնաղբյուրները հնարավորութիւն են տալիս ասելու, որ հեղինակային պատկանելութեան սույն շփոթը գոյութիւն է ունեցել ողջ միջնադարում: Այդուհանգերձ, այն երբևէ ուսումնասիրութեան նյութ չի դարձել, թեև գրա համար, ինչպես տեսնում ենք, եղել են բավարար հիմքեր²⁶:

Գրիգոր Նյուսացուն օտար աշխատասիրութիւն վերագրելու հաջորդօրինակը կապվում է Գրիգոր Նազիանզացու հետ: Պարզվում է, որ Մաշ-

²³ Ձև. № 55, էջ 162 ա, ձև. № 59, էջ 153 ա, ձև. № 3275, էջ 152 ա, ձև. № 1460, էջ 304 ա, ձև. № 627, էջ 116 բ:

²⁴ Տե՛ս ձև. № 1879, էջ 236 բ, 239 ա:

²⁵ Ձև. № 1879, էջ 239 ա:

²⁶ Եղած հաղորդումների թելադրանքով է, որ հեղինակային պատկանելութեան սույն շփոթը առանց առարկութեան ընդունվել է նաև հետազոտողների կողմից: Այսպես, օրինակ, նույն ավանդական եղանակով «Յաղագս բնութեան մարդոյ» և «Յաղագս կազմութեան մարդոյ» երկերը Գր. Նյուսացու աշխատասիրութիւն են ընկալել նոր հայկազյան բառարանագիրները և ուրիշներ (տե՛ս նձԲ, Ա, 16), հմտ. Արսեսու Տիրոյեան, Նեմեսիոս և

տողի անվան Մատենադարանի № 866 ճառընտրում (ԺԴ դ.) Գրիգոր Նյուսացուն է վերագրվել Գր. Նազիանզացու «Խաւար ի նոր կիրակէն ի Կեսարիայ կապագովկացոց ի կատարման յիշատակ սրբոյ վկային Մամատայ, քանզի ի նորում կիրակէին կատարի միշտ կեսարացոց քաղաքին» խորագրով ճառը²⁷: Սակայն սույն ճառը ինչպես բնագրում²⁸, այնպես էլ հայերեն թարգմանութեան գրչագրերի հիմնական մասում²⁹ հայտնի է Գր. Նազիանզացու անվամբ, ուստի և № 866 ճառընտրում պահպանված վերագրման իրողութիւնը պարզ թյուրիմացութեան արդուներ է: Այդ շփոթը սրբագրելու, հիշյալ ճառը իր իսկական հեղինակի անվամբ մատուցելու անվստահ փորձ է արվել հետագայում՝ ավետացնելով «Աստուածարանի» անունը³⁰:

բ) ՃԱՌԵՐԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՂ
ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գրիգոր Նյուսացու մատենագրական վաստակի հայերեն թարգմանութիւնների ժամանակին, բնույթին ու թարգմանիչներին վերաբերող ուղղակի տեղեկութիւնները, ինչպես նաև թարգմանական բովանդակութեամբ հիշատակարան-հիշատակագրութիւնները հասկանալի պատճառով շատ շքան: Այդուհանգերձ, սկզբնաղբյուրներում պահպանված վկա-

նոր Յազգս բնութեան մարդոյ ցոց հայկական հին թարգմանութիւնը (տե՛ս «Բազմավէպ», 1887, էջ 318—329): Հրատարակման սեղմ առաջաբանում հեղինակը նշում է, որ «Յազգս բնութեան մարդոյ» երկը «շախիբ կրեծայն Գրիգորի Նիսացոյն» (տե՛ս նույն տեղում, էջ 319), Վահրամ Թարգման, Հայ բժշկական ձեռագիրք Ս. Ղազարու վանքին (տե՛ս «Բազմավէպ», 1923, էջ 141):

²⁷ Ձեռ. № 866, էջ 182 ա:

²⁸ PG, t. 36, էջ 608—621:

²⁹ Տե՛ս «Le Muséon» t. 90, fasc. 3—4, 331—332:

³⁰ Կան նաև մեր օրերում կատարված վերագրումներ. այսպես, օրինակ, «Յուցակ ձեռագրացում» (Տ. Բ., Երևան, 1970) Գր. Նյուսացուն վ վերագրվել № 10168 գրչագրի «Երատ ի բարեգութեան» խորագրը կրող բնագիրը (էջ 88ա—112բ), որը բնավ չի առնչվում բյուզանդական մատենագրի գրական վաստակին, այլ պարզապես գրչագրում հաշորդում է Նյուսացու Հարցումին: Նույն եղանակով № 6146 գրչագրում պահպանված Բ. Կեսարացու. և Գր. Նազիանզացու Հարցումը, ինչպես նաև № 6617 գրչագրում բնագրի նախաված (էջ 247բ—251ա) Գր. Նազիանզացու Հարցումը նույնպես բնկալվել են իբրև Գր. Նյուսացու երկատիրութիւն:

յությունները հնարավորութիւն են տալիս որոշակի պատկերացում կազմելու բյուզանդական մատենագրի հարուստ ու բազմաժանր գրական վաստակի հայերեն թարգմանութիւնների տեղի, ժամանակի, բնույթի, թարգմանիչների ինքնութեան մասին:

Պահպանված տեղեկութիւնների քննութեանն անցնելուց առաջ ավելորդ չէ նախ անդրադառնալ այն հարցին, թե այդ ուղղութեամբ ինչ է կատարվել հայագիտութեան նախորդ սերնդի կողմից: Սակայն այս առումով ևս մեր սպասելիքները մեծ լինել չեն կարող այն պարզ պատճառով, որ Գրիգոր Նյուսացու մատենագրական ժառանգութեան հայերեն թարգմանութիւնները, աննշան բացառութեամբ, այսօր էլ անտիպ են, պահպանվում են ձեռագիր վիճակում և, բնականաբար, զրանց ուսումնասիրութեան գործը կապված է ոչ թիչ ղժվարութիւնների հետ: Ասվածի հավաստումն է այն իրողութիւնը, որ հայագիտութեան մարզում գոյութիւն չունի բյուզանդական մատենագրի գրական ժառանգութիւնն ամփոփող-գնահատող որևէ հողված կամ հողորդում: Ուստի պիտի մտածել, որ հայագիտական գրականութեան մեջ եղած Գրիգոր Նյուսացու կյանքի ու գործունեութեան, նրա ճառերի ու թղթերի մասին եղած նկատառումներն ու առանձին գնահատութեան օրինակները արդունք են ոչ թե այս կամ այն խնդրի մասնավոր հետազոտութեան, այլ, առանց բացառութեան, մակաբերվում են հարակից հարցերի քննութեան առիթով:

Այդուամենայնիվ, որո՞նք են եղած բնդհանրացումները: Նոր հայկազյան բառարանագիրները ձեռքի տակ ունեցել են Գրիգոր Նյուսացու հայերեն թարգմանութիւնների յոթ անուն գործ և, զանազան բաղումների կատարելիս, բառարանագրութեան հնարավորութեան սահմաններում, արել են նաև բյուզանդական մատենագրի այս կամ այն երկի թարգմանութեան ժամանակին ու բնույթին վերաբերող արժեքավոր գիտողութիւններ: Այսպես, օրինակ, բառարանագիրների բնութագրմամբ՝ Գրիգոր Նյուսացու «Յաղագս երգոյ երգոցս» և «Դրուստ ի սուրբն Ստեփանոս» ընդարձակ գործերը հին թարգմանութիւն են, «միջակ ուճով»¹: Նույն «հին թարգմանութիւն» ձևակերպմամբ է բնորոշվում նաև «Ի սուրբ Թեոդորոս» ներքոգը²: Մի փոքր այլ է «Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւնն» գործի հայերեն թարգմանութեան բառարանագիրների

¹ նշք, Ա, 16:

² Տե՛ս նույն տեղում:

բնորոշումը. «Թարգմանութիւն ըստ նիւթոյն՝ տարբեր ոճով հելլենական-նաւ ի Ստեփաննոսէ Սիւնեցոյ ի սկիզբն Ը դարու»³: Բառարանագիրները գտնուած են, որ նույն ոճով, թերևս «առաւել հին թարգմանութիւն է» բյուզանդական մատենագրի «Յորդորումն մանկանց ի կուսութիւն» ճառը⁴:

Գրիգոր Նյուսացու գրական վաստակի հայերեն թարգմանութիւնների լավաճանոթ Գ. Զարբհանայանի համոզմամբ՝ բյուզանդական մատենագրի «նաւաք յինն երանութիւնսն» ընդարձակ ճառը նույնպէս պիտի գտակ «կրտսերագոյն թարգմանչաց» թարգմանութիւնների շարքը⁵:

Շատ ավելի ընդհանրական է Հ. Տաշյանի ձեռագիրը. հանգամանորեն քննելով կեղծ Կալիսթենեսի «Վարուց Աղբքսանդրի» թարգմանութիւն բնույթն ու լեզուն, նա գրում է. «Մասնաւոր մտադրութեան արժանի է այն՝ որ Կալիսթենես լեզուն շատ նմանութիւն ունի ինչպէս հորենացոյ Պատմութեան, նոյնպէս նաև Փիլոնի, Նիւսացոյ եւ թարգմանութեանց լեզուին»⁶:

Կարապետ եպիսկոպոսը «Կնիք հաւատոյ» ժողովածոյի առաջարկում անհրաժեշտ է նկատում արձանագրել, որ «Յաղագս կազմուցեան մարդոյ» կրկը թարգմանվել է Ստ. Սյունեցու ձեռքով, Տաշյանի առաջադրած 716 կամ 717 թթ.⁷:

Ա. Զամինյանը ծանոթ է Գրիգոր Նյուսացու գործերի հայերեն թարգմանութիւնների եղած հատվածական հրատարակութիւններին, որոնց հիման վրա ենթադրում է, որ «նիւսացոյ գրուածքները թարգմանուած են Զ դարու մէջ»⁸:

Ն. Ակիինյանի բնորոշումը նույնպէս ընդհանուր է և չի բխում Գրիգոր Նյուսացու մատենագրական վաստակի հետ կապված որևէ խնդրի մասնավոր քննութիւնից: Խոսելով հունարան թարգմանութիւնների մասին, հետազոտողը Դավիթ Անհաղթի Սահմանքի, Եվսերիոսի Քրոնիկոնի,

³ ՆՀԲ, Ա, 16:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Դ. Զարբհանայան, Մատենագրան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վեներիկ, 1889, էջ 16:

⁶ Յակովբոս վ. Տաշեան, Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիսթենես Վարուց Աղբքսանդրի, Վիեննա, 1892, էջ 209, հմտ. էջ 211—212:

⁷ Կնիք հաւատոյ ընդհանուր ստոր կեղեցոյ, հրատարակութիւն Կարապետ եպիսկոպոսի, Ս. Էջմիածին, 1914, էջ XVIII:

⁸ Ա. Զամինեան, Հայ գրականութեան պատմութիւն, Ա, նոր-նախիշան, 1914, էջ 90:

Աղեքսանդրի Պատմութիւն շարքում հիշատակում է նաև Փիլոնի, Պդատոնի, Նյուսացու և Նազիանզացու անունները⁹:

Հայագետների նմանօրինակ ընդհանրացումների հիմքը, այդուհանդերձ, պահպանված մատենագրական-ձեռագրական այն ուղղակի կամ միջնորդավորված վկայություններն են, որոնք հնարավորություն են տալիս բյուզանդական մատենագրի գործերի հայերեն թարգմանությունների հետ կապված հարց արծարծել: Այս առումով շափազանց արժեքավոր է Ստ. Օրբելյանի (1245—1305) հաղորդումը VIII դարի մատենագիր Ստ. Սյունեցու (680—735) կանոնավոր ուսումնասիրության, պատրաստության ու թարգմանական գործունեության մասին. «Եւ ծանօթացեալ մեծ հիւպատոսի մի Դաւիթ անուն և թագաւորական սեղանոյն կեննաօրի. և ձեռնառութեամբ նորին թարգմանէ զգեղեցիկ գիրսն սրբոյն Դիոնիսիոսի. և զնէ ինքն զժուարագոյն և խրթին բանիցն լուծումն բան առ բան. թարգմանէ և զգիրսն քաղցրարան Գրիգորի Նիւսացոյ զԲնութեան և զԿազմութեան...»¹⁰: Սույն տեղեկության իսկության շուրջ արդարացիորեն որևէ կասկած չի կարող լինի այն պարզ պատճառով, որ Ստ. Օրբելյանը հրաշալի գիտեր Ստ. Սյունեցու կյանքի ու գործունեության մանրամասները և ամենայն ստուգույթյամբ վերապատմում է դրանք: Պահպանված երկու տասնյակից ավելի ձեռագրական հիշատակությունները ևս նույնն են վկայում¹¹:

Տվյալ պարագայում մեր ասելիքը վերաբերում է թարգմանության խնդրում գործակից ունենալ-չունենալուն, այն հարցին, թե Ստ. Սյունեցին մենա՞կ է թարգմանել Գրիգոր Նյուսացու աշխատանքը, թե՞ աշ-

⁹ Տե՛ս Ն. Ակինեան, Գասական հայերէնը և վիճկական Մխիթարեան զպրօքը, Վիեննա, 1532, էջ 168:

¹⁰ Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստ. Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիսեակոյ, Քիֆլիս, 1910, էջ 135:

¹¹ Ձեռագրական Նյութի համեմատումն ու զատատումը ցույց են տալիս, որ Ստ. Սյունեցին առհասարակ լավատեղյակ է եղել «երեք մեծ կապաղովկացիներեք» մատենագրական վաստակին և Գր. Նյուսացու հիշյալ գործից բացի թարգմանել է Բ. Կեսարացու Յաղագս ձայնից՝ աշխատանքը. «Երանելոյն Բարսիլի յաղագս ձայնից, թէ ուստի իցեն կամ յորմէ գտան, զոր թարգմանեաց Ստեփաննոս փիլիսոփա, զի նա եղև երաժիշտ և հմուտ ձայնից ամենայն կենդանեաց և բուժանեաց զձայնս ի մատուն» (ձեռ. N 1267, էջ 341ա). Հրատարակությունը տե՛ս «Արարատ», 1894, էջ 256, Հմմտ. 2. Անասյան, Հայկական մատենագրություն, Ե—ԺԸ դդ., հ. Բ, Երևան, 1976, էջ 1388: 2. Անասյանը «Յաղագս ձայնից» երկի հեղինակային պատկանելության շուրջ կասկած ունի (տե՛ս նույն տեղում):

խատակից է ունեցել հիշյալ Դավիթ հյուպատոսին: Այս առումով հայագետների կարծիքը միասնական չէ: Նոր հայկազյան բառարանագիրնների պնդմամբ, ասվեց, Նյուսացու նշված գործի թարգմանիչը Ստ. Սյունեցին է և գործակցության խնդիր չկա¹²: Նույն կարծիքին են Գ. Զարբհանալյանը և Հ. Տաշյանը¹³: Սակայն կա նաև ուրիշ տեսակետ, որի համաձայն Ստ. Սյունեցին «Յաղագս կազմութեան մարդոյ» գործը «կը թարգմանէ գործակցութեամբ Դավիթ անունով մէկու մը»¹⁴: Անհրաժեշտ է նկատել, որ նման եզրակացության հնարավորութիւն է տալիս պատմիչի հաղորդումն ինքնին, ուր պարզորոշ ասված է, որ Ստ. Սյունեցին Դավիթ հյուպատոսի «ձեռնտուութեամբ...թարգմանէ...ղգիրսն քաղցրաբան Գրիգորի նիւացոյ»: Ձեռնտուութիւն բառը նոր հայկազյան բառարանագիրների բացատրութեամբ նշանակում է ձեռնառ լինելն, ձեռնկալութիւն, օգնութիւն, սատարութիւն, նպաստ¹⁵ և այլն: Բառիս առաջադրված իմաստները միանգամայն ճիշտ են արտացոլում պատմիչի հաղորդման էությունը՝ Ստ. Սյունեցին իր նպատակագիր թարգմանական գործունեության ոլորտում մենակ չէ:

Բարբախտաբար Ստ. Օրբելյանի հաղորդումը իր տեսակի մեջ միակը չէ: Համաբնույթ սկզբնաղբյուրների որոնումը ցույց է տալիս, որ կան բավարար կոմպաններ մտածելու, որ Ստ. Սյունեցու թարգմանական գործունեության ոլորտը սոսկ Դավիթ հյուպատոսի օժանդակութեամբ չի սահմանափակվում: Մինչդեռ պարզվում է, որ Մխ. Այրիվանեցու (1222—1291) մի երկում պահպանված տեղեկության համաձայն «Յաղագս կազմութեան մարդոյ» գործը, ինչպես նաև հունարեն զանազան ուրիշ բնագրեր հայերեն թարգմանելիս Ստ. Սյունեցուն աշխատակցել է թարգմանական պատրաստութեամբ օժտված հմուտ գործընկեր, Այրիվանքի միաբան, իր իսկ ուսումնակից-հասակակից «Գրիգոր անուն» մատենագիրը: Ահա թե ինչ է գրում Մ. Այրիվանեցին Ստ. Սյունեցու «առաջադեմ գիտութեան» ու գործունեության մասին խոսելիս. «էր և ընկեր սորա ի նմին քաղաքէ քհայ. ոմն Գրիգոր անուն, ի սբ. ուխտէն Այրիվանաց... Երկոթին սորա ընտիրք և զարմանալիք, յառաջադէմք ի

¹² Տե՛ս նժԲ, Ա, 16:

¹³ Գ. Զարբհանալյան, նշվ. աշխ., էջ 371, Հ. Տաշյան, Յուցակ..., էջ 45, 681:

¹⁴ Հելլենարանութիւն և հելլենարան թարգմանիչք հայկական լեզուի (տե՛ս «Բազմավէպ», 1875, էջ 121), հմտ. «Յաղագս կազմութեան մարդոյ», Գր. նիւացոյի, թարգմանում է Դավիթ Հիւպատոսի հետ (Ն. Պողարեան, Հայ գրողների, Երուսաղէմ, 1971, էջ 113):

¹⁵ ՆժԲ, Բ, 154:

դիտութիւն գրոց եւ յարուեստս երաժշտականութեան: Սորա միաբանեալ գնացին իմաստասիրաց չԱթէնս եւ ուսան զամ. սահմանս փիլիսոփայութի. իմաստնոց արտաքնոց, ե քաջատեղեակք եղեն ածաշունչ. բնագրեանց ե մեկնչաց: Անտի եկեալ, եկին ի թղբարեակ քաղաքն Կոստանդնուպալիս...: Անդ գտին նոքա ղգիրսն Գիսնեսիոսի Արիսպագացոյ... թարգմանեցին ղնա ի յունականէն ի հայ բարբառ...: Գտին ե ի նմին քաղաքի զբազմիմաստ գիրսն Գրիգորի Նիւսացոյ, որ վս. բնութե. մարդոյ ե կազմութե. կարգեալ էր, ե զայն ես թարգմանեցին»¹⁶:

Վկայակոչված քաղվածքում երկբայելի, թեական ոչինչ չկա. ամեն ինչ ասված է շատ պարզ ու որոշակի՝ «Յաղագս բնութեան մարդոյ» ե «Յաղագս կաղմութեան մարդոյ» աշխատանքները հունարենից հայերեն են թարգմանվել Ստ. Սյունեցու ե «Գրիգոր անուն» թարգմանիչ-մատենագիրների համատեղ ջանքերով, Կոստանդնուպոլսում: Փաստորեն Մխ. Այրիվանեցու հաղորդման նորը կամ տարբերությունը Ստ. Օրբելյանի նույնաբնույթ տեղեկությունից այն է, որ իբրև Գրիգոր Նյուսացու թարգմանիչ հիշատակվում է բոլորովին նոր անուն: Եվ զա միանգամայն հասկանալի է այն պարզ պատճառով, որ նշված թարգմանիչ-մատենագիրների գործունեության հետ են կապվում ոչ միայն Նյուսացու կամ Եմեսացու նմանանուն մեկական գործերը, այլ նաև ուրիշ աշխատանքներ: Իրականում խոսքը ծրագրավորված, որոշակի մշակված սկզբունքներով գործող տեական թարգմանական գործունեություն ծավալելու մասին է, որ, բնականաբար, մեկ-երկու աշխատակից-կատարողների ձեռնարկումներով զգվար էր իրացնել:

Ի լրումն Ստ. Օրբելյանի ե Մխ. Այրիվանեցու վերոբերյալ հաղորդումների, ունենք նաև 1227 թ. Գրիգոր Նյուսացու գործերի ընդօրինակությունից առիթով զրված Սիմեոն Պղնձահանեցու հիշատակարանը, որտեղ նույնպես բյուզանդական մատենագրի գործերի հայերեն թարգմանությունների մասին խոսելիս ընդօրինակողը, շխորանալով թարգմանությունից գործ. «աւարտեցաւ գիրքս Գրիգորի Նիւսացոյ...որ քաղվմանչացն գրած էր...»¹⁷:

¹⁶ Կարեգին Յովսէփեանց. Մխիթար Այրիվանեցի. նորագիտ արձանագրություն եւ երկեր. Երուսաղէմ, 1931, էջ 17: Վերոբերյալ հաղորդման Նյուսացուն վերաբերող մասը ա՛ն նաև նույնի «Տեղագրականք կամ Պոռշեանք Հայոց պատմութեան մէջ», Անթիլիաս-Լիբանան, 1969, էջ 181, հմմտ. էջ 253, 375:

¹⁷ Ձեռ. № 1013, էջ 241ր:

Ստ. Օրբելյանի, Մխ. Այրիվանեցու, Ս. Պղնձահանեցու վերորերչալ տեղեկությունների ստուգությունը հավաստվում է շատ ավելի հին ու հավաստի վկայութամբ. խոսքը Օրբելյանի և Այրիվանեցու հիշատակած թարգմանիչ-մատենադիր Ստ. Սյունեցու անվամբ պահպանված թարգմանական հիշատակարանի մասին է¹⁸: Ահա այսպիսի տեսք ունի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի 1260 թ. ընդօրինակված № 469 ձեռագրում պահպանված այդ հիշատակարանը. «ԻՅ-երորդի [= վեցհազարերորդի] Մ-երորդի [= երկերիւրերորդի] Ի-երորդի [= քսաներորդի] է-երորդի [= եւթներորդի] արարածոց աշխարհիս, ըստ յունարէն թւոյ՝ ի շորեքտասաներորդի ընդիքտիոնին, յառաջին ամի թագաւորութեանն Աննի, թարգմանեցան գիրքս սրբոյն Գրիգորի Նսիա էպիսկոպոսի, ի ստոյգ արինակաց, ի Կոստանդնուպոլիս, ի ձեռն Դաւթի հիպատոսի և ի թագաւորական սեղանոյն յանկիւնառի¹⁹, ի ձեռն Ստեփաննոսի քահանայի և բերդողի, աշակերտի տեառն Մովսէսի՝ Սիւնեաց էպիսկոպոսի: Յիշեցէք զնոսա ընդարինակողք և փոխեցէք գրանս յիշատակի ի յոյս փրկութեան աշխատողացն և յիշողացդ առ Քրիստոս...»²⁰:

¹⁸ Ստեփանոս Սյունեցու հիշատակարանը, ինչ խոսք, միաժամանակ կարևոր սկզբնաղբյուր է VIII դարում հայ իրականության մեջ ծավալված գրական-մշակութային իրավիճակի զեահատման առումով: Կասկածից վեր է, որ այն ծանոթ է եղել Ստ. Օրբելյանին. այդ են վկայում բառացի նմանության օրինակները. հմտ. «Ի ձեռն Դաւթի հիպատոսի և ի թագաւորական սեղանոյն յանկիւնառի» (Ստ. Սյունեցի), «ձեռնօթացեալ մեծ հիպատոսի մի Դաւթ անուն և թագաւորական սեղանոյն կենառի» (Ստ. Օրբելյան): Մխ. Այրիվանեցու տարրերակը նման ենթադրության հնարավորություն չի տալիս:

¹⁹ «Ճանկիւնառ»-ը գիմաց այլու ունենք կենառի, կիսարի, կիւնաստի և նման բնութեցումները: Զ. Տաշյանի հավաստմամբ՝ կիւնառ տարրերակը «արդէն 1864-ին շատ լավ էնկնած կերեւայ Բրոսսէ: Ցայտնայլս կը տեսնուի, որ «կենառ» սխալ գրութիւն մը էրեւայ ըլլալ փոխանակ «կելար» գրելու, որ է յատնական cellarius բառը...» (Յակովբոս Տաշյան, Մատենադարանի մանր ուսումնասիրութիւն, Վիեննա, 1895, էջ 8):

²⁰ Ձեռն. № 469, էջ 117 ա, ձեռ. № 620, էջ 150ա-բ, ձեռ. № 1500, էջ 602 ա, Ակագ. Լ. Նաշիկլյանը գտնում է, որ սույն՝ № 469 զրչագրը զրվել է «Միծբար անունով անպատում» (տե՛ս նրա՝ Հակոբ Սանահնեցի՝ ժամանակագիր XI դարի. «Բանբեր երեսնի համալսարանի», 1971, № 1, էջ 35, ձեռ. 42): Վերորերչալ հիշատակարանը պահպանվել է «Յագագոս բնութեան մարդոյ» և «Յագագոս կաղմութեան մարդոյ» աշխատանքների գրքին բոլոր ընդօրինակություններում: Այն հրատարակվել է մի քանի անգամ, տարբեր ձևագրերի հիմքի վրա, ուստի և ոչ միօրինակ տեսքով: Տե՛ս Միխայել Զամշադեց, Պատմութիւն Հայոց, Բ, ի վեներիկ, 1785, էջ 555, Նեմեսիսի փիլիսոփայի նմանաց Յամութիւն Հայոց, Բ, ի վեներիկ, 1785, էջ 555, Նեմեսիսի փիլիսոփայի նմանաց Յագագոս բնութեան մարդոյ, վեներիկ, 1889, էջ 162, Գ. Զարբանաւիւն, Մատենադարան..., էջ 371, Զ. Տաշյան, Նշվ. աշխ., էջ 7, Դանեգին Ա. կարողիկոս, Յիշատակարան

Վերոբերյալ հիշատակարանը գրչական մասնակի տարբերություններով և հետագա ոչ մեծ ընդմիջարկություն-փոփոխություններով հանդիպում է երկու տասնյակից ավել ընդօրինակություններում: Կա ձևազրեթի մի խումբ, որոնցում այն ընդօրինակվել է նեմեսիոս եմեսացու «Յաղագս բնութեան մարդոյ» աշխատանքի ավարտից հետո և Գրիգոր Նյուսացու «Յաղագս կազմութեան մարդոյ» երկի սկզբնամասում²¹: Այս իրողությունն էլ հնարավորություն է տվել մտածելու, որ նշված թարգմանական հիշատակարանը «Յաղագս բնութեան մարդոյ» գործի Ստ. Սյունեցու թարգմանությունն է վերաբերում և ոչ թե Գրիգոր Նյուսացու հիշյալ աշխատանքին, «ամանաւնդ թէ բուն յիշատակարանն Սիւնեցոյն այս մասին կը վերաբերի և ոչ թէ նիւսացոյն ճառին»²²: Սակայն Ն. Եմեսացու և Գ. Նյուսացու հայերեն թարգմանությունների գրչագրերի, համապատասխան հիշատակարան-հիշատակագրությունների համեմատումն ու դասդասումը ցույց են տալիս, որ նման ընդհանրացման համար շկան բավարար հիմքեր և ահա թե ինչու:

1 Արսեն Սուբբյանին հավանաբար ծանոթ չէ ձևազրեթի ավելի մեծ թիվ կազմող այն խումբը, որոնցում նշված հիշատակարանը ընդօրինակվել է «Յաղագս կազմութեան մարդոյ» գործի ավարտամասում²³:

2 Սույն զլսի նախորդ բաժնում, հեղինակային պատկանելության հարցեր քննելիս, տեսանք, որ ինչ-ինչ պատճառներով նեմեսիոսի «Յաղագս բնութեան մարդոյ» աշխատանքը միջնադարում վերադրվել է Գր. Նյուսացու, ուստի և պիտի ենթադրել, որ միևնույն թարգմանական հիշատակարանի անհարկի կրկնությունից խոսապիելու նպատակով այն

ձևազրաց, Ա. Անթիլիաս, 1951, էջ 55, Բարզևն արտակից կարողիկոս, Յուցակ ձևազրաց Դալաթիոյ զզգային Մատենադարանի Հայոց, Անթիլիաս, Լիբանան, 1961, էջ 593, Մ.այր ցուցակ ձևազրաց սրբոց Յակոբեանց, II, կազմեց Խոսայր Պողոսեան, Երուսաղէմ, 1967, էջ 314, Ն. Պողարյան, Յուցակ..., հ. Գ, Երուսաղէմ, 1968, էջ 293, Ն. Պողարյան, Յուցակ..., հ. Գ, Երուսաղէմ, 1969, էջ 187, Յուցակ հայերէն ձևազրաց նոր Զուգայի Ամենափրկիչ վանքի, հ. Ա, կազմեց Սմբատ Տէր-Աւետիսեան, Վիեննա, 1970, էջ 538, Լ. Գ. Միլեսեան, Յուցակ ձևազրաց նոր Զուգայի Ս. Ամենափրկչեան վանաց թանգարանի, հ. Բ, Վիեննա, 1972, էջ 175, Հայերեն ձևազրեթի հիշատակարաններ, Ե-ժԲ գղ., աշխատասիրությունք Ա. Ս. Մարտոսյանի, Երևան, 1988, էջ 24—25:

²¹ Տե՛ս ձևա. № 6848, էջ 150ա, ձևա. № 3463, էջ 129բ—130ա, ձևա. № 6622, էջ 168 ա, ձևա. № 418, քչ 74 բ, ձևա. № 2908, էջ 111ա-բ:

²² Արսեն Սուբբի, նեմեսիոսի մարգակազմութեան գրոց եւ անոր հայ թարգմանութեան ճաշակ մը (տե՛ս «Թարգմավկար», հ. Ա, 1880, էջ 326):

²³ Տե՛ս ձևա. № 463, էջ 80 ա, ձևա. № 466, էջ 181 բ, ձևա. № 421, էջ 85 ա և այլն:

ընդօրինակվել է մեկ անգամ, Նյուսացու աշխատասիրութուն համարվող «Յաղագս բնութեան մարդոյ» երկի վերջնամասում և «Յաղագս կազմութեան մարդոյ» գործի սկզբնամասում:

3 Վերորերջյալ հիշատակարանի սճից ինքնին երևում է, որ ենթադրվող թարգմանությունները մեկից ավելի են, և որ դրանք պատկանում են Գրիգոր Նյուսացու գրչին. «քարզմանեցան գիրԸս սրբոյն Գրիգորի եպիսկոպոսի Նրահայ»:

4 Թվարկված երկու աշխատանքներն էլ հայերեն են թարգմանվել նույն ժամանակահատվածում, միևնույն թարգմանչի՝ Ստ. Սյունեցու ձեռքով, ուրեմն առավել ևս անհրաժեշտություն չկար չուրաբանչուր գործ առանձին օժտելու նույն բովանդակությամբ՝ թարգմանական երկու հիշատակարանով, մանավանդ որ դրանք ընդօրինակվում էին կողք կողքի, նույն գրչի ձեռքով, միևնույն ձեռագրում:

Այժմ մի քանի խոսք քննվող հիշատակարանի կրած ընդմիջարկությունների, մասնակի փոփոխությունների և Գրիգոր Նյուսացու գործերի հայերեն թարգմանությունների ժամանակի մասին: Բազմաթիվ ձեռագրերում նշված հիշատակարանի «ի շորեթասաներորդ ընդիբտիսինն» արտահայտությունից հետո ունենք «իսկ ըստ հայում թուականին ՄԻԱ»²⁴ մասնավորեցումը: Մ. Չամչյանը հանդամանորեն քննել է հիշատակարանում վիպակոշված անձանց գործունեության ժամանակագրությունը, անդրադարձել է նաև «իսկ ըստ հայում թուականին» կապակցությանը և կըրակացրել, որ այն «յայտնի սխալ գրչաց է»²⁵: Միանշանակ է նաև Հ. Տաշյանի կարծիքը՝ «սխալն ակնչայտնի է»²⁶: Նախորդ հետազոտողների պատմարանասիրական ուսումնասիրությունների արդյունքներին իր իսկ նկատառումներն ավելացնելով Գ. Հովսեփյանը ավելա խնդիրը ընդհանրացնում է միանգամայն համողիչ կողմնակով. «Արարչութեան 6227 թուականը հաւասար է Փրկչականի 719 թուին, որ համապատասխան է Լևոն Գ-ի և Ստեփանոս Սիւնեցու ժամանակներին: Մինչդեռ ի՞նչ է հայ ՄԻԱ թուականի վերայ աւելացնենք 553 (Սարկաւազադիր տուամարի հաշուով), կը ստանանք 774, որ Լևոն Գ-ի տարին է»: Այստե-

²⁴ Ձև. № 1500, էջ 602 ա, ձև. № 620, էջ 150 ա, ձև. № 1828, էջ 292ա-բ և այլն: Մ. Չամչյանի հրատարակության հիմք ձեռագրում ՄԻԱ-ի փոխարեն եղել է ճԿն (տե՛ս Մ. Չամչյան, նշվ. աշխ., էջ 555):

²⁵ Մ. Չամչյան, նշվ. աշխ., էջ 555:

²⁶ Հ. Տաշյան, Մատենագրական մանր ուսումնասիրությունը, էջ 9:

զից կարող ենք հզրակացնել, որ... «Իսկ ըստ Հայում ՄԻԱ» յետին յա-
ւելումն է, Լեւոն Գ-ի եւ Լեւոն Գ-ի թուականների շփոթութեամբ»²⁷:

Որ հետազոտողի «յետին յաւելումն է» վերապահումը միանգամայն
սեղին է, հաստատվում է վերևում վկայակոչված Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի № 469 գրչագրի օրինակով, ուր «Իսկ ըստ հայում
ՄԻԱ»-ն Ստեփանոս գրչի ձեռքով ավելացվել է լուսանցքում և միայն
հետագա ընդօրինակութուններում է մուծվել բնագիր և այդ եղանակով
դարձել հիշատակարանի մաս:

Ինչ վերաբերում է նմեսացու և Նյուսացու հիշյալ աշխատանքների
Ստ. Սյունեցու թարգմանության ժամանակին, ապա պիտի նկատել, որ
հետազոտողները, շնչին բացառությամբ, համամիտ են Հ. Տաշյանի այն
հզրակացությանը, «թէ 716 կամ 717 թուականն է միայն ուղիղն՝ այն
ստոյգ է»²⁸:

Որոշ տարակարծութուններ կան թարգմանիչների կատարած դերի
շուրջը: Այսպես, օրինակ, նշված հիշատակարանի մի հրատարակված
տարբերակի առիթով, Ստ. Սյունեցու կապակցությամբ ծանուցվում է.
«այլ խնդրելի է թէ արդեօք ինքնի՞ն իցէ թարգմանիչն թէ լուկ
սրբազրոյ կամ յարգարոյ թարգմանութեանն յիշատակելոյն ի նը-
մանէ Գաւթի հիւպատոսի...»²⁹: Առաջագրվող կասկածը, ավելի ճիշտ՝
կատարված աշխատանքի նման բաժանումը իրականում որևէ արդարաց-
րում չունի: Նախ պիտի ասել, որ բուն սկզբնաղբյուրը՝ թարգմանական
հիշատակարանը, նման հետևության հնարավորութուն չի տալիս, ուր
շատ հստակ ասված է, որ «թարգմանեցան զիրքս... ի ձեռն Գաւթի հի-
պատոսի... և ի ձեռն Ստեփաննոսի քահանայի»: Ստացվում է այն
թյուր տպավորությունը, որ թարգմանիչ կատարողների հիշատակվող
հերթակարգով պիտի առաջնորդվել և նախապատվությունը Գավթի
հյուպատոսին վերապահել, որովհետև բուն հիշատակարանում առաջի-
նը նրա անունն է տրվում: Աշխատանքի նման ձևական բաժանումը
որևէ կերպ չի արդարանում և ինքնին մերժելի է: Մինչդեռ պիտի մտա-
ծել, որ թարգմանական հիշատակարանի հեղինակը հասկանալի պատ-
ճառով առաջինը գործընկերոջ անունն է տալիս, մանավանդ որ վերջինս
պաշտոնական անձ է:

²⁷ Հիշատակարանը ձեռագրաց, էջ 55, հմմտ. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ,
Ե.—Ժբ գր., էջ 26, ծան. 1:

²⁸ Տե՛ս Հ. Տաշյան, նշվ. աշխ., էջ 10, հմմտ. Մ. Գ. Դեբիգրեան, Ստեփանոս Սյունե-
ցի, Պլյուրոթ-Լիբանան, 1958, էջ 32:

²⁹ Նեմեսիոսի փրկիստփայի նմեսացոյ Յազգա բնութեան մարդոյ, էջ 162, ծան. 2:

Բացի այդ՝ եղած ձեռագիրը և տպագիր սկզբնաղբյուրները Ստեփանոս Սյունեցի թարգմանիչ-մատենագրի մասին միանգամայն գրվատանքով են խոսում և ոչ մի առիթով նրան սրբագրող-հարգարդի օժանդակ դեր չի վերապահվում: Այնպես որ նյութացու թարգմանիչներ պիտի ընդունել հավասարապես թե՛ Գավիթ հյուպատոսին և թե՛ Ստեփանոս Սյունեցուն:

Տվյալ պարագայում էական նշանակություն ունի նրանց կատարած թարգմանությունների շրջանակների ճշգրտումը: Ասվեց, որ նշված թարգմանական հիշատակարանը գրվել է «Յաղագս բնութեան մարդոյ» և «Յաղագս կազմութեան մարդոյ» աշխատանքների թարգմանության առիթով: Միաժամանակ հայտնի է, որ Գրիգոր Նյութացու «Յաղագս կազմութեան մարդոյ» երկից երկու ընդարձակ հատված կա VI դարի վերջին և VII դարի սկզբին կազմված «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուի կազմում³⁰: Տվյալ դեպքում երկու տրամաբանական հետևություն կարելի է անել: Մեկ այն, որ «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուի պարունակած թարգմանությունները բոլորովին օտար թարգմանիչ աշխատանք են և, հասկանալի է, ընդհանրական շեն ձեռագրերով պահպանված թարգմանության հետ: Եվ երկրորդ հնարավոր ենթադրությունն այն է, որ միջնադարում Ստ. Սյունեցու և Գավիթ հյուպատոսի հայտնի թարգմանության առանձին հատվածներ հետադայում են մուծվել «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուի մեջ, այլապես անհասկանալի կմնա VIII դարի թարգմանության հայտնությունը Կոմիտաս Աղցեցի կաթողիկոսի (մահ. 628 թ.) օրոք կազմված ժողովածուի էջերում:

Բոլոր պարագաներում հարցի համեմատաբար ստույգ պատասխանը հնարավոր է ստանալ հրապարակված հատվածների և մեկ-երկու ձեռագիր տարբերակի համեմատության եղանակով: Այդ նպատակով ընտրել ենք «Յաղագս կազմութեան մարդոյ» երկի ամբողջական ընդօրինակությունների երկու տարբերակ, որոնցից մեկի՝ № 468-ի համեմատության արդյունքներն արտացոլել ենք բուն տեքստում, մյուսին՝ № 469-ի տարբերակները՝ տողատակում, այլընթացումների տեսքով: Արդ հետևենք համեմատության ընթացքին:

³⁰ Կնիք հաւատոյ, էջ 267—276, 289—293:

Երանելոյն Գրիգորի, Էդորն
Բարսղի, որ առ յարութիւն
Կնի՛մ քաւատոյ (էջ 267—276)

- 1 մարմինն (էջ 267)
- 2 բանն
- 3 անկարելի
- 4 այսպիսոյ
- 5 մեծարացոյ
- 6 ի քննաբարոզին
- 7 ասացելոցն
- 8 զանազանս աւարտեաց
- 9 զի
- 10 սորաւք
- 11 իսկ
- 12 զի
- 13 այնց զի
- 14 բանն
- 15 յիսկզբանն
- 16 անդ
- 17 Երուսաղէմացոց
- 18 որպիսի
- 19 որ և արժանի զարմանալոյ եղև
աշակերտացն Տեառն (էջ 268)

Գրիգորի Եպիսկոպոսի, Էդրաւրն
Բարսղի, Տեսութիւն ի մարդոյն
կազմութիւնն...

Ձեռ. N° 468³¹ «Ժողովածոս» ԺԲ—
ԺԳ դդ. (էջ 1ա—115բ)

- մարմինսն
- բան
- անկարել (էջ 78ա)
- այսպիսին
- մեծարացէ
- ինքն զբարոզին
- իսկ ասացելոցն
- ամենազանս առադրեաց բանս
- բանզի
- նորաւք
- իսկ ապա
- իբրու զի
- նոցա թէ
- բանս
- ի սկզբան
- անդի
- Երուսաղէմացոց
- որպիսի պարիսպքն
- որ և աշակերտացն Տեառն ար-
ժանի զարմանալոյ համարեալ
եղև

³¹ Տողատակի անթվակիր տարբնթերցումները երկու զեպարտ մէջ այս և հաջորդ համեմատութիւն համար, արդյունք են N° 469 զբշարի ունեցած տարբերութիւնն:

1 մարմինն (էջ 172 բ) դատիցի.] գատեցի. 2 բան. 3 անկարել. ոչ] ոչ է. 4 այսպիսին 5 մեծարացէ. 6 քննաբարոզին. 7 իսկ ասացելոցն. 8 ամենազանս առադրեաց բանս. 9 բանզի. փորձն] փորձ. 10 նորաւք. ասացուածն] ասացուածն. 11 իսկ ապա. յառաջն] յառաջագոյն. ասացելոցն] ասացելոց. 12 իբրու զի. 13 նոցա թէ. 14 բանն (էջ 173ա) 15 ի սկզբան. 16 անդի. 17 Երուսաղէմացոց. 18 որպիսի պարիսպքն. աշտարակքն. 19 որ և աշակերտացն Տեառն արժանի զարմանալոյ համարեալ եղև. հանել. 21 զՏէր. զերեւելոսն. 22 պատմութիւնն. 23 յալտնէ ստեղծոյ առ նա. 23 գործքս. որպիսի] և որպիսի. 24 շինուածքս. 26 զանբարձութիւնն և զպակասեութիւնն 27 առ այնմամ. 28 մի (էջ 173 բ):

- 20 զՏէրն
 21 պատմումն
 22 յայտ առնելով ասէ
 23 գործք
 24 շինուածն
 25 դաւերումն՝ դապականումն
 26 առժամայն
 27 միոյ (էջ 269)

- զՏէր
 պատմութիւն
 յայտնէ ասելով առ նա
 գործքս
 շինուածքս
 դաւերութիւն եւ դապականութիւն
 առ ալնժամ
 մի (էջ 79ա)

Այսպիսի տեսք ունեն հրատարակված երկրորդ հատվածի և զըւ-
 դիր օրինակների տարբերությունները:

Եւանելոյն Գրիգորի Նիսացոյ,
 Եղբօր Բարսղի, Յաղագս՝ անաս-
 նականքի մեզ ախտ առի ի յա-
 նանական բնութիւն ազգակցու-
 րեան պատնառ ունին
 Կնիք հաւատոյ, էջ 289—293

Ձեռ. N 468, էջ 58բ—59բ

- 1 ի սկզբանէ
 2 զիրարանշիրն
 3 յաղբերէ
 4 ախտից
 5 բնդ
 6 տրամագրութեան
 7 վկայիլ
 8 անասնոց
 9 պատճառանաց
 10 յանդունդս
 11 մարդն
 12 ծննդեան
 13 ցանկութեանն
 14 յաւելից

- ի սկզբանէս
 զիրարանշիրն
 յաղբերէ
 ախտիցն (էջ 58բ)
 բստ
 տրամագրութեանն
 վկայելի
 անասնոցն
 պատճառացն
 յանտուտն
 մարդ
 ծնընդեանն
 ցանկութեանն
 աւելին

1 ի սկզբանէս. 2 զիրարանշիրն. 3 յաղբերէ. յորդեալ] յորդել. 4 ախտիցն. մարդ-
 կային] մարդկային. 5 բստ. 7 վկայել. սկզբունն] սկզբունս. 8 անասնոցն. 9 պատճա-
 րանացն. 10 յանտուտն. 12 ծնընդեանն (էջ 159 ա) 14 աւելին. 15 ատելութիւն. 16 ալս-
 սիսիբս. 17 յաստուածավանելու. մարդկային] մարդկաին. 18 բնութիւն. 19 ինքեանն 20
 մարդկային (էջ 159 բ):

15 սիրոյ ատելութիւն	ատելութիւն
16 այսպիսիք	այսպիսիքս
17 յաստուածային	յաստուածաժայելուչ
18 բնութիւնս	բնութիւնն
19 ինքեան	ինքեանն (էջ 59ա)
20 մարդկային (էջ 289)	մարդկայինն (էջ 59բ)

Այսպիսով, երկու դեպքում էլ համեմատութիւնների ընթացքը կարելի է շարունակել, սակայն պարզորոշ երևում է, որ արդյունքը մնալու է նույնը այն պատճառով, որ տպագիր հատվածների և համեմատվող ձեռագրերի ունեցած տարբերությունները էական, արմատական չեն և վստահությամբ կարելի է ասել, որ ընդօրինակման ճանապարհով պայմանավորված տարբերությունների շրջանակներից դուրս չեն գալիս, այսինքն՝ գրչական են և ոչ թարգմանական: Ասվածից հետևում է, որ «Յաղագս կազմութեան մարդոյ» երկասիրութեան երկրորդ, չուղագհեռ թարգմանություն ենթադրելու հիմքեր չկան: Փաստորեն «Կնիք հաւատոյի» տպագրի հատվածները եղած միակ ամբողջական թարգմանություններից են բազմվել և, բնականաբար, «նորա շէին կարող է դարի սկզբում կազմուած ժողովածուի մէջ գտնուել, այլ պէտք է յետոյ աւելացուած լինին»³²:

Գրիգոր Նյուսացու մատենագրական վաստակի հայերեն թարգմանությունների ժամանակի առումով ուշադրաւ է նաև նույն ժողովածուում պահպանված երկու այլ հատվածների առկայության փաստը³³, որը ինքնին հնարավորություն է տալիս մտածելու, որ, այնուամենայնիվ, «Կնիք հաւատոյի» նյութերի հավաքման-գասդասման շրջանում կային բյուզանդական մատենագրի առանձին ճառերի պատրաստի կամ ընթացիկ թարգմանություններ, որոնք նյութով ու բովանդակությամբ միանգամայն հարմար էին նկատվում ոչ միայն որոշակի զործնական նպատակով կազմվող ժողովածուի զավանակական բնույթին ու առաջագրվող պահանջներին, այլ նաև կազմողի ճաշակին ու հետաքրքրություններին և այդ իսկ պատճառով ընդգրկվում էին ժողովածուի կազմում:

Բյուզանդական մատենագրի հայերեն թարգմանությունների ժամանակի իմաստով նույնքան օգտակար կարող է լինել նաև V—VIII դարե-

³² Կնիք հաւատոյի, էջ XIX:

³³ Նույն տեղում, էջ 24—25՝ երանելոյն Գրիգորի Նիսացոյ Ապիսկոսոսի, Լորսոյ Բարսղի՝ յերոսղոսիքին, էջ 348՝ երանելոյն Գրիգորի Նիսացոյ՝ Առ ի մարդաբան Տեանն:

րում շերտ առ շերտ կաղմված³⁴ (ենթադրվում է երեք շերտ³⁵) «Գիրք
Յղթոց» ժողովածուն, ուր գանազան պատասխան Յղթերի առիթով, «որ-
պէս վկայեաց երանելի Գրիգոր Նիսեայ», «որպէս և Գրիգոր Նիսեայ
ասէ» և նման ձևակերպումների տակ հաճախ վկայակոչվում են Նյու-
սացու դավանական խնդիրներ արծարծող որոշ գործեր: Այսպես, օրի-
նակ, գրքի «Ընդդէմ երկարնակաց նեստորականաց» Յղթում ընդար-
ձակ քաղումներ կան Գրիգոր Նյուսացու և Բարսեղ Կեսարացու աշխա-
տասիրութիւն համարվող, խմբագրութիւններով տարածված «Հարց-
մունք և պատասխանիք» աշխատանքից: «Գիրք Յղթոցում» պահ-
պանված մեծ ու փոքր քաղումները հնարավորութիւն են տալիս ենթա-
դրելու, որ «Կնիք հաւատոյի» բովանդակած թարգմանութիւններից
բացի, մեկանում V—VIII դարերում կային բյուզանդական մատենադրի
գործերի ուրիշ թարգմանութիւններ ևս, որոնք և հղվում կամ վկայա-
կոչվում էին եկեղեցական-պաշտոնական Յղթակցութիւններ վարելիս:
Անշուշտ, շի բացառվում նաև ընթացիկ թարգմանութիւնների հնարավո-
րութիւնը, մանավանդ որ գործին առնչվող անձինք ժամանակի գիր ու
գրականութեան ընթացքը հովանավորող պետական, եկեղեցական ան-
վանի գործիչներ էին:

Գրիգոր Նյուսացու մատենագրական վաստակի հաչերեն թարգմա-
նութիւնների ժամանակի ու միջավայրի հստակման առումով էական
նշանակութիւն կարող են ունենալ այդ գործերի՝ հայոց ինքնուրույն
մատենագրութեան հետ ունեցած առնչակցութեան, թողած հետքերի
բացահայտումն ու քննութիւնը: Հայտնի է, որ Մ. Խորենացին ծանոթ
է եղել Գրիգոր Նյուսացու «Ի կոտորումն մանկանց Բեթղէմի ի Հերով-
ղէէ» և «Ի Մելիտոս եպիսկոպոս...» ճառերի հաչերեն թարգմանութիւն-
ներին և օգտվել է դրանցից: Նշված երկրորդ հուշարձանի և Խորենացու
Հայոց պատմութեան առանձին հատվածների մեր ձեռքի տակ եղած
նմանութեան օրինակները, ինչպես կպարզվի հետագա քննութեամբ, հնա-
րավորութիւն են տալիս ասելու, որ Խորենացու Պատմութեան գրութեան
ժամանակահատվածում (474 թ.), հաչերեն թարգմանութեամբ կար «Ի
Մելիտոս եպիսկոպոս...» ճառը, որից և երբեմն բառացի քաղումներ

³⁴ «Գիրք Յղթոցի» կաղմութեան մասին տե՛ս Մաղաբխ աբեղիսկոպոս Օրմանեան,
Ազգագաւտում, Ա, մասն Բ, Պէլլրոյթ, 1959, էջ 833—834:

³⁵ Տե՛ս Լ. Մելիխան-Քեկ, Մի փորձ «Գիրք Յղթոցի» թերի մասերի վերականգնման
ուղղութեամբ. «Ելշմիածին», 1960, № 6, էջ 28—29:

տեսքով, հաճախ էլ վերապատմելու եղանակով օգտվում էր Մովսես Խորենացին³⁶:

Հայագիտությանը ծանոթ է նյութացի-տորենացի անշակցության մեկ այլ փաստ ևս: Խոսքը բյուզանդական մատենագրի «Գրուատ Ի սուրբն Ստեփանոս՝ նախավկայն Աստուծոյ» ճառի հայերեն թարգմանության և Խորենացու Պատմության ընդհանրության մասին է, «որուն վերջարանը փոխ առած է Մ. Խորենացի-Ս. Հոփսոսի հայ ներբողեանին մէջ»³⁷:

գ) ՊԱԶՊԱՆՎԱՍ ԼԱՅՆԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ի տարբերություն Բարսեղ Կեսարացու և Գրիգոր Նազիանզացու զործերի հայերեն թարգմանությունների գրչագրերի, որոնք պահպանվել են հիմնականում ժողովածուների տեսքով, Գրիգոր Նյութացու գրական վաստակի հայերեն թարգմանությունները ցրված են գրչագրերում, և գրեթե չկան նրա զործերի թարգմանություններն ամփոփող համահավաք ժողովածուներ³⁸: Պահպանված գրչագիր ընդօրինակությունները այլ հետևության հնարավորություն չեն տալիս: Ամենևին չբացառելով նման ժողովածուների հրբեմնի գոյության հավանականությունը, միաժամանակ պիտի նկատել, որ շի բացառվում նաև այն տարբերակը, ըստ որի Գրիգոր Նյութացու գրական վաստակի հայերեն թարգմանությունները մեղանում նախապես ժողովածուների վերածելու անհրաժեշտություն կարող էր նաև շիինել, ուստի և հետագա ընդօրինակողները չէ, որ պիտի հոգային այդ մասին:

³⁶ Կ. Մ. Մուրադյան, Գրիգոր Նյութացու «Ի Մեխիտոս եպիսկոպոս Անտիոքացի» ճառի հայերեն թարգմանությունը և Մովսես Խորենացին (տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1987, № 2, էջ 139—149):

³⁷ Մայր ցուցակի հայերեն ձևագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց Ի Վենետիկ, Բ, լրբինց Բարսեղ Սարգիսեան, Վենետիկ, 1924, էջ 232:

³⁸ Այս առումով բացառություն պիտի համարել Հովհաննես Սարկավազի հայտնի ցանկեր, ուր, ինչպես նկատել ենք սույն ուսումնասիրության ներածության մեջ, իրեն նյութացու աշխատասիրություն հիշատակվում է յոթ գիրք: Սարկավազի ցանկին ծանոթ է Լեյն և գրանից օգտվել է Մխիթար Այրիվանեցին: Այդ առթիվ պահպանվել է հետևյալ հիշատակագրությունը. «Աշխատասեր և գիտնական Մխիթար վարդապետ, որպես կարծի, Մ. Գեղարզայ՝ որ և Այրիվանք կոչի, առաջնորդ և օրհիպիսկոպոս, քնուրաճօճ հասակ գզործս Երևելիս, բնդ որս և զվիսեայն» (Հ. Տաշյան, Ցուցակ..., էջ 554, հմտ. ձև. № 582, էջ 40 ա, ձև. № 8509, էջ 79 ա):

Բյուզանդական մատենագրի գործերի հայերեն զրչագիր նախօրինակների շրջանակների և հավաքածոներում պահպանված ձեռագրերի հարարերույթյան առումով տեղին է հետևյալ մեկնարանությունը. Նյուսացու գրական վաստակի հայոց միջնադարյան գրականության հետ ունեցած առնչակցության մեր բացահայտած օրինակների, ինչպես նաև տեղական պատճառ-լուծմունքների՝ ճանապարհին ծնված գրական արժեքավորման փորձերի քննությունը հնարավորություն է տալիս պնդելու, որ Գրիգոր Նյուսացուց կատարված ոչ բոլոր թարգմանություններն են հասել մեզ: Հիմքեր կան ենթադրելու, որ շին պահպանվել հետևյալ գործերի հայերեն թարգմանությունները.

- ա) Զատագովական մեկնութիւն ի վեցարեայն՝ զրված եղբոր՝ Պետրոսի խնդրանքով** (բնագիրը տե՛ս PG, t. 44, էջ 61—124):
- բ) Ընդդեմ Ենոմիանոսի (բնագիրը տե՛ս PG, t. 45, էջ 244—1121):
- գ) Ի սուրբ Բարսեղ (բնագիրը տե՛ս PG, t. 46, էջ 788—817):
- դ) Ի սուրբ Մաքրիմայ (բնագիրը տե՛ս PG, t. 46, էջ 960—1000):
- ե) Յաղագս աղխատախորութեան (բնագիրը տե՛ս PG, t. 46, էջ 453—489):

Առաջագրված ցանկը կարելի է շարունակել: Հայերեն թարգմանությունը հավանաբար պիտի լինեին նաև Գրիգոր Նյուսացու «Առ Թէոփիլոս Աղէքսանդրոս» երկը, որի բնագիրը մեզ չհաջողվեց գտնել, ինչպես նաև Անտիոքի Մեկիտոս եպիսկոպոսին ուղղված նրա մի թուղթը (բնագիրը տե՛ս PG, t. 45, էջ 221—236): Առաջագրված գործերից առաջինի նկատմամբ կասկած չի կարող լինել այն պարզ պատճառով, որ այն քաղումների տեսքով ծանոթ է Սահակ Պարթևին և Վարդան Այգեկցուն***: Ինչ վերաբերում է երկրորդ թղթին, ապա պիտի ենթադրել, որ նույն հեղինակի «Ի Մեկիտոս...» զամբանական ճառի V գ. հայերեն թարգմանության առկայությունը (որը, ինչպես կտեսնենք, ծանոթ է Մովսես Խորենացուն) և այդ ճառի նկատմամբ եղած տեղական բուռն հետաքրքրության ոլորտում (նկատի ունենք առկա մեկնողական բնույթի երկերը****) Մեկիտոսին ուղղված նրա թուղթը հազիվ թե անուշագրություն մատնվեր:

Գատնելով Բարսեղ Կեսարացու համանուն գործի նկատմամբ հայ իրականության մեջ եղած ուշագրությունը չափ ու ծավալից, դավանական

** Հ. Տաշյանը գտնում է, որ «նրաացին իր այս գրութիւնը 379-ին գրած էր» (տե՛ս նրա Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնը, մասն առաջին, Վիեննա, 1895, էջ 3):

*** Տե՛ս Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901, էջ 423, 424, հմտ. ձև. № 3295, էջ 350ա:

**** Տե՛ս ձև. № 1879, էջ 202բ—203ա, ձև. № 4150, էջ Տբ—9ա:

խնդիրներին շուրջ սկիզբ առած միջնադարյան հին ու նոր քննարկումների շրջանում, հակված ենք կարծելու, որ մեր թարգմանիչ-մատենագիրներին կարող էր հետաքրքրել նաև Գրիգոր Նյուսացու «Ընդդէմ Ապողինարի» երկը (բնագիրը տե՛ս PG, t. 45, էջ 1124—1277):

Ինչ վերաբերում է վերոբերյալ ցանկին, այս աչս դեպքում ևս կան մատենագրական որոշակի հիմքեր: Այսպես, օրինակ, ձեռագրական հավաքածոներում հանդիպում են «Ջատագովական մեկնութիւն ի վեցարեայն» երկի հղման-հիշատակման առանձին գրվազներ, «Ընդդէմ Անոմիանոսի» աշխատանքի հայերեն թարգմանութեանը ծանոթ են և գրանից օգտվում են Սահակ Պարթևը^{*****} և Ստեփանոս Սյունեցին^{*****}:

Ինչպես պարզ դարձավ մատենագիտական նյութերի հավաքման-դասդասման ընթացքում, Գրիգոր Նյուսացու գործերի հայերեն թարգմանությունները (ճառ, քարոզ, խրատ, ներբող, մեկնություն, դամբանական, վարքագրություն և այլն) ցրված են մոտ 200 գրչագրերում: Գրանք ընդօրինակվել են ԺԲ—ԺԸ դարերի ժամանակահատվածում: Քանի որ, սովեց, շունենք Գրիգոր Նյուսացու գրական վաստակի հայերեն առկա թարգմանությունները բովանդակող ամբողջական ժողովածուներ, օւտտի աչս կամ այն գործի մատենագիտական տեղեկատու նյութը (խորագիր, մուտք, գրվազների բաժանում, ենթախորագրերի գրեւորում, հիշատակարան-հիշատակագրության արձանագրում և այլն) արտացոլելիս հիմք ենք ընդունել ոչ թե մեկ, այլ մի քանի գրչագրեր, հասկանալի պատճառով նախապատվությունը տալով հին և առավել ամբողջական ձեռագրերին: Առաջարկվող մատենագիտությունը այդ խիս պատճառով միօրինակ չէ առկա վկայակոչությունների ուղղագրության իմաստով: Գրչագրերը հղել ենք բոտ ժամանակագրական կարգի, ժամանակի չուցումը չունեցող ձեռագրերը վկայակոչել ենք շարքի վերջում: Մաշտոցի անվան Մատենադարանի գրչագրերի նյութերը արտացոլելիս հղել ենք սկիզբ և ավարտ մատնացուցող էջահամարները:

Բարսեղ Կեսարացու և Գրիգոր Նյուսացու աշխատության արդյունք Հարցումը գրչագրերում հատնի է շորս խմբագրությունը: Առաջին խմբագրությունում միօրինակություն չկա ոչ միայն խորագրի, այլև հեղինակային պատկանելության առումով (Գրիգոր անվան աակ հեղինակակիցներ են հանդես գալիս Գրիգոր Նյուսացին, Գրիգոր Նագիանդացին և

^{*****} Տե՛ս Գիրք թղթոց, էջ 450, 474:

^{*****} Տե՛ս Ան. ՆՅ48, էջ 235բ, էջ 238ա, էջ 238բ, հմտ. Ան. ՆՅ194, էջ 143ա, էջ 147ա, էջ 148ա: Ստ. Սյունեցու թղթի հրատարակությունը տե՛ս Գիրք թղթոց, էջ 373—395:

Գրիգոր Լուսավորիչը): Հարցումն տարածված խորագրին ղուգահեռ այն երբեմն կոչվում է նաև Վարդապետություն: Եկեղեցի տարբերակում ունենք համեմատաբար քիչ միջամտված խորագիր և բնագիր, ուր առանձնակի հոգածություն կա ընդգծելու նյութացու և Բարսեղի հարազատության պարագան: Եղած ընդօրինակություններից (նյութով և խորագրով) առանձնանում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 10168 գրչագրի պարունակությունը, որը պայմանականորեն կոչում ենք երբորդ տարբերակ: Չորրորդ տարբերակը խորագրի առումով միօրինակ է, սակայն բուն նյութին ծանոթ շիինելու պատճառով (համապատասխան ձևագրացուցակներում եղած տեղեկանքները միայն խորագրին են վերաբերում) հնարավոր չէ բնագրի շուրջ գատողություն անել:

Գրիգոր նյութացու ճառերից առանձին մեծ ու փոքր հատվածներ գրչագրերում ընդօրինակվել են հիմնականում «սրբոյ Գրիգորի ասացեալ», «Նիսացի ասէ», «հատուածք ... Նիսացի», «Գրիգոր Նիսացուց» կամ պարզապես «Նիսացուց» խորագրերի տակ: Հասկանալի պատճառով այսօր զովար է ստույգ որոշել այդ հատվածների տեղերը բուն բնագրերում (գրանք հաճախ մեկ համառոտ նախագասություն են): Նըշված քաղում-հղումները պահպանվել են որոշակի նպատակով կազմված միջնագրյան «քաղուածո» բնագրերում, թեև քիչ չեն նաև առանձին սկզբնաղբյուրի տեսքով վկայակոչելու ղեպքերը: Այդ կարգի մատենագիտական նյութերը նպատակահարմար գտանք հղելու մեկ ընդհանուր, ձևագրերում հաճախագեպ Սրբոյ Գրիգորի ասացեալ միջնագրյան ձևակերպման տակ:

Խորագիր և սկիզբ մատնացուցող հիմք գրչագրի մասին հնարավորին շահի պատկերացում տալու նպատակով նշվում է գրչագրի բովանդակության անվանումը և ժամանակը (եթե հայտնի է): Ձևագրացուցակներում նյութերը հաճախ մատուցվում են միայն սկիզբ մատնացուցող էջահամարներով, երբեմն էլ գրանք առհասարակ բացակայում են: Հասկանալի է, որ նման ղեպքերում հնարավորություն չենք ունեցել վերացնելու այդ բացը, ուստի և բավարարվել ենք ձևագրացուցակների տվյալներով: Խորագրային նկատելի տարբերությունները արտացոլել ենք յուրաքանչյուր ղեպքում:

1. Առ այնուսիկ որև ասեն եթե մեծ է Հայր Բան զՈրդի (բնագիրը տե՛ս ՔԳ_Դ 4. 46, է, 553—576). «Չոր ինչ ախտանան առ բաղմածաղիկսն բուրաստանացն, որք այնոցիկ են ցանկացողք տեսութեանց, որոց ոչ առ ինչ մի երեւեցիւոցն յաղագս համապատու ղեղեցիութեանն աչք հաս-

տատին, այլ յամենիսեան ցանկութեամբ ցնդին, որք եւ ոչ ի միոջէ կամիցին վրիպել», Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 4146 (1194 թ.), էջ 35բ—53բ:

Տե՛ս նաև նույն Մատ. ձեռ. № 1500, էջ 810ա—813ա, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 429, էջ 77—87, Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 320, էջ 28ա—39ա, Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 4149, էջ 35բ—52բ, ձեռ. № 60, էջ 28ա—39բ, ձեռ. № 1657, էջ 171բ—182բ, Փարիզի Աղզային գրադարանի Հայերեն ձեռ. № 119, էջ 33ա—44բ, Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 115, էջ 29բ—42ա, ձեռ. № 113, էջ 25բ—38ա, ձեռ. № 3495, էջ 25բ—38բ, ձեռ. № 114, էջ 25բ—36ա, ձեռ. № 112, էջ 26բ—39բ, Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1003, էջ 35բ—51ա, Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 99, էջ 35ա—49ա, ձեռ. № 61, էջ 35բ—50ա, ձեռ. № 98, էջ 22ա—30բ, ձեռ. № 58, էջ 24բ—36ա, ձեռ. № 465, էջ 134բ—148ա, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1085, էջ 508—535, ձեռ. № 794, էջ 66—95, Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 38, Արմաշի վանքի ձեռ. № 91, էջ 35—50, Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 170, էջ 26բ—36բ, ձեռ. № 1660, էջ 177ա—181բ, ձեռ. № 8215, էջ 104ա—108բ, ձեռ. № 3284, էջ 27ա—39ա, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1340, էջ 33—63, ձեռ. № 128, էջ 61—80, Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 40, Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 96, էջ 32բ—44բ, ձեռ. № 64, էջ 17բ—24բ, ձեռ. № 1111, էջ 15ա—21ա, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 400, ձեռ. № 2114, էջ 40—58:

2. Տե՛սն Գրիգորի Նիսացոյ ժողովողին: Մեկնութիւն առաջիկա բանիցն բանս¹ (բնագիրը տե՛ս PG, t. 44, էջ 616—753). «Բանք ժողովողի, որդոյ Գաւթի՛ թաղատրի Իսրայիլի յԵրուսաղէմ. ունայնութիւն ունայնութեանց, ասաց ժողովողն, ունայնութիւն ունայնութեանց, ամենայն ինչ սնտրի է», Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 1013² (1227 թ.), էջ 1ա—40բ:

Տե՛ս նաև նույն Մատ. ձեռ. № 1500, էջ 635բ—655ա, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 390, էջ 242բ, Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 2708, էջ 114ա—149բ, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 820, էջ 363ա, Մաշ-

¹ Հմմտ. Գ. Զարբանաբեան, Մատենագարանի Հայկական թարգմանութեանց նախնաց, Վենետիկ, 1889, էջ 365—366 (այսուհետև՝ Մատենագարանի Հայկական թարգմանութեանց):

² Սույն երկի բոլոր գրչապրերք Հունարենի նմանութեամբ ունեն ք խոսք, սակայն, ի տարբերութիւն Գր. Նյուսացոյ ժյուս գործերի, սույն ճառի «խոսքերը» խորագրային ձևակերպումէր չունեն:

տոցի անվան Մատ. ձեռ. № 2851, էջ 39ա—51բ, Կեսարիայի ս. Կարապետ վանքի ձեռ. № 23, էջ 109—158, Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 436, էջ 42ա—68ա, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 873, էջ 3, Ղալաթիայի Հայոց Ազգ. Մատ. ձեռ. № 54, էջ 236, ձեռ. № 87, էջ 578—581, ձեռ. № 92, էջ 139—206, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 757, էջ 228ա, Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 217, էջ 283ա—313բ:

3. Նորին երանելոյն Գրիգորի Նիսիայ եպիսկոպոսի խաւք յինն երանութիւնսն³ (բնագիրը տես՝ PG, t. 44, էջ 1193—1301): Երանի է աղքատաց հոգւով, զի նոցա է արքայութիւնն երկնից. Ո՞ր արդեաւք այնպէս ի ժողովեալ ասիցէ⁴, մինչ զի աշակերտ լինելով բանին և ընդ նմա կ'անհիցէ յերկրէ հովտացս և ի նուաստագոյն իմաստից ի հոգեոր լեանն ի բարձր տեսութիւնն...» Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 1013 (1227 թ.), էջ 121ա—151ա:

Տես նաև նույն Մատ. ձեռ. № 3782, էջ 238ա—239բ («Տէրն մեր և արարիչ զապականացու բնութիւնն անտես առնելով զբնութեանս կանխաւ ձայնէ տկարագունիցն...»), ձեռ. № 7129, էջ 69բ—70ա («Ձայս խորհեսցի իրաբանչիւր որ...»), ձեռ. № 1400 («Գրիգորի եպիսկոպոսի Նիսացո՞ւ երանի աղքատաց...»), էջ 696ա—711բ, ձեռ. № 1525, էջ 265ա—268ա (Երանելոյն Գրիգորի Նիսիայ եպիսկոպոսի ի Տեառն բանն), էջ 519ա—520բ (Տէր մեր և արարիչ զապականութիւն անտես առնելով զբնութիւնս կանխաւ ձայնէր տկարագունիցն...), Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 212, էջ 79ա—79բ (Երանելոյն Գրիգորի Նիսացոյ յինն երանութեանց գրոց. «Այն ինչ խորհեսցի ասէ ի ձեզ, որ և ի Քրիստոս Յիսուս»), նույն Մատ. ձեռ. № 265, էջ 2ա—70ա (Գրիգորի եպիսկոպոսի Նիսացոյ՝ ի բանն տեսոն, որ ասէ. «Երանի աղքատաց հոգւով...»), Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 390, էջ 1ա, Չմմտոի վանքի ձեռ. № 508, էջ 2ա—42ա, Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 620, էջ 3ա—41բ, ձեռ. № 164 (Յաղագս երանութեանցն), էջ 194բ—212բ, ձեռ. № 749, էջ 1ա—123ա, ձեռ. № 4253, էջ 61ա—97ա, ձեռ. № 1385, էջ 202ա—224ա, Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 430, էջ 37բ—38բ, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 820, էջ 3ա, Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ.

³ Հմմտ. Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց, էջ 362—374: Գ. Զարհա-նայանի օգտագործած գրչադիրը ունեցիլ է տասնչորս բան: Հունարենը ունի ութ ճառ:

⁴ Հմմտ. Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց, էջ 362, ժողովեալս իցէ, Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ..., Բ, էջ 848:

№ 2851, էջ 12ա—29ա, Կեսարիայի ս. Կարապետ վանքի ձեռ. № 23, էջ 1—61, Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 436, էջ 8ա—41բ, Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 225, էջ 22բ—23բ (ի յիշատակի սրբոյն Ստեփաննոսի յառաջ սարկաագի և նախավկայի, երանելոյն Գրիգորի Նիսացոյ եպիսկոպոսի, յինն երանութեան գրոց. «Տէրն մեր և արարիչ՝ զսպականութիւն անտես առնելով զբնութեանս, կանխաւ ձայնէ տկարագունիցն», նույն Մատ. ձեռ. № 215, էջ 90ա—94բ, ձեռ. № 210, էջ 8բ—9ա (Գրիգորի Նիսացո՝ Յիւն երանութեանց գրոց. «Այս խորհնցի ասէ ի ձեզ, որ և ի Քրիստոս Յիսուս՝ որ և ի կերպարանս աստուծոյ էր»), Ղալաթիայի Հայոց Ազգ. Մատ. ձեռ. № 87, էջ 564—574, ձեռ. № 92, էջ 1—52, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 602, էջ 1, ձեռ. № 757, էջ 7ա, ձեռ. № 1050, էջ 3, ձեռ. № 2144, էջ 110:

4. Նորին Գրիգորի ասացեալ ի հայր մեր, որ յերկինսն. (բնագիրը տե՛ս PG, Է. 44, էջ 1120—1193). «Զաղօթիցն մեզ զվարդապետութիւն՝ աստուածայինս պատմէ բան, որովք արժանաւորաց իւրոց աշակերտացն փութով ծանօթութիւն լինէր աղօթիցն հայցուած, որպէս բնտանեցուցանել պատշաճ իցէ զաստուածային լսաւորութիւն⁵ բանիցն աղօթիցն ի ներքոյ դնելով», Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 1500 (1283 թ.), էջ 712ա—723բ:

Տե՛ս նաև նույն Մատ. ձեռ. № 1897, էջ 114ա—115ա, ձեռ. № 1013, էջ 152ա—175բ, ձեռ. № 4150, էջ 48ա—բ, ձեռ. № 620, էջ 41բ—71ա, ձեռ. № 749, էջ 123ա—214բ, ձեռ. № 436, էջ 26բ—41բ, Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 265, էջ 70ա—125բ, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 948, էջ 387, Անկյուրիայի ձեռ. № 2, էջ 317, Ղալաթիայի Հայոց Ազգ. Մատ. ձեռ. № 92, էջ 52—93, ձեռ. № 64, էջ 462—590:

5. Գրիգորի եպիսկոպոսի, եղբարեւ Բարսիլի, Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւնն, զլուս յորում է իմն մասնատուական յաղագս աշխարհիս բնախատութիւն և գեղեցիկ իմն և պայծառ պատմութիւն⁶ (բնագիրը տե՛ս PG, Է. 44, էջ 124—256). «Զի եթէ բնդ այնոսիկ, որ ձեռն ստացուածոցն պարտ է պատուել զայնոսիկ, որ ի ձեռն առաքինութեանն զանազանեալ են», Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 468 (ԺԲ—ԺԳ զգ.), էջ 1ա—115բ:

⁵ Արժանաւորաց և լսաւորիւն բառերի «օ»-ն կարգացել կեր «ա»:

⁶ Հմմտ. Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց, էջ 371:

Տե՛ս նաև նույն Մատ. ձեռ. № 3782⁷, էջ 55ա—57ա, ձեռ. № 7729⁸ (Երանելույն Գրիգորի նիսացույց Էպիսկոպոսի ի յարութիւն մեռելոց), էջ 182ա—183բ, ձեռ. № 469, էջ 117բ—200բ, ձեռ. № 470, էջ 118ա—213ա, ձեռ. № 1500, էջ 602ա—622բ, ձեռ. № 715, էջ 154ա—210ա, ձեռ. № 1525, էջ 166ա—170բ («Այդ քերեա ո՛ր առ լուծեալ եւ քակեալ մարմին հայեցեալ, եւ առ շափա իւրոյ զաւրութեանն զաստուածութիւնն ստուեցի»), ձեռ. № 1138, էջ 369բ—370ա, ձեռ. № 5253, էջ 1ա—65ա, ձեռ. № 6848⁹, էջ 150բ—187բ, ձեռ. № 54¹⁰, էջ 237ա—294բ, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 390, էջ 721ա, Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 226, էջ 101ա—103ա (Գրիգորի նիսացույց [ի կազմութեան գրոց],

⁷ Սույն ժԲ դարի ընդօրինակութիւնը նյութացու գործի՝ գիտութեանը հայտնի հնագույն ընդարձակ հատվածն է:

⁸ Ունի հետևյալ սկիզբը՝ «Այդ քերեա որ առ լուծեալ եւ քակեալ մարմինն հայեցեալ եւ առ շափոյ իւրոյ զաւրութեանն զաստուածութիւնն զատիցի», հմմտ. Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1, էջ 135 ա. Շ. Տաշյանը վիեննայի սույն գրչագիրը նկատի ունենալով գրել է. «պակասատը է ճառս» (տե՛ս նրա «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց...», էջ 5): Սակայն նշված բնադիրը ոչ առանձին ճառ է, ոչ էլ պակասատը, այլ նյութացու ժՄՊ-ի կազմութեանը գործի զուգահեռից մեկն է: Այն հրատարակվել է «Կնիք հաստոյց» ժողովածուում (Ս. էջմիածին, 1914, էջ 267—276) հետևյալ խորագրի տակ՝ Երանելոյն Գրիգորի, Էջրօցե Բարսղի, որ առ յարութիւնն: Նույն «Կնիք հաստոյց»-ում հրատարակվել է նյութացու նշված աշխատանքի մեկ այլ հատված եւ, հետևյալ խորագրով եւ սկզբածրով. Երանելոյն Գրիգորի նիսացույց, Էջրօր Բարսղի, Յաղագ՝ անսոնակալն ի մեզ այստե՛ր առ ի յանսանակա՛ն բնութիւն ազգակցութեան պատճառս ունին-«Քանզի կարծեմ ի սկզբանէ յայտանէ ե զհարաբանչիւր արտա յարեւրէ ումեմնէ ընդ մեզ կապեալ» (էջ 289—293):

Ձեռագրերում նման մի հատված էլ հայտնի է Վան երակ տունը՝ արտեալ սերունդ Գրիգոր նիսացու խորագրի տակ: Ունի հետևյալ սկզբածրը. «Ձի ստաշին սուրբ լուսնի լուսն լուսն, կու քոստոքի... զի թէ (Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. №№ 507, 463 «զի թէ»-ի փոխել լուսն, կու քոստոքի... զի թէ (Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. №№ 507, 463 «զի թէ»-ի փոխել լուսն խորեն ունի թի թէ)» անուն արխնն ի վերայ մարդոյ շորանայ», Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 1465, էջ 249բ—251ա, ձեռ. № 507, էջ 321ա-բ, ձեռ. № 695, էջ 132ա—135ա, ձեռ. № 8089, էջ 25ա-բ, ձեռ. № 1495, էջ 150, ձեռ. № 463, էջ 183ա, ձեռ. № 45, էջ 519բ—322ա, ձեռ. № 737, էջ 50ա-բ, ձեռ. № 34, էջ 357ա, Ղաթիբեյի հայոց կղզ. Մատ. ձեռ. № 92, էջ 742: Հայտնի է այլ հատված եւ՝ Գրիգորի նիսացույց... վան ենչի-ցելոց խորագրի տակ (տե՛ս ձեռ. №6929, էջ 254ա—255բ): Հմմտ. Մատենադարան հայ-կական թարգմանութեանց, էջ 372՝ Ի յիշատակ հանգուցելոց ի Բրիտանոս անեղցելոց. Երանելոյն Գրիգորի նիսացույց Էպիսկոպոսի ի յարութիւն մեռելոց:

⁹ նյութացու գործի սույն ընդօրինակութիւնը ժԳ դարի գրչութեան է, թերթերի թափ-վածութեան պատճառով այն վերջից թերթ է: Ահա նյութի ավարտը՝ «ի գլուխիս հաստուածութեան այսպիսի իրեանց կարծեաց բերնն դայն» (էջ 187բ):

¹⁰ Գրչագրիս 264ա—294բ էջերը ժԷ դարի ընդօրինակութեան են:

վասն յարութեան. «...այժմ շարժին, և յառնեն՝ որք այժմ ոչ շարժին», նույն Մատ. ձեռ. № 318, էջ 39ա—40բ, (Յաղագս շորից արեւից՝ Գրիգորի Նիսացոյ. «Տարիքը են շորս, ուստի գոյանան ամենայն կենդանիք, որք ի ցամաքի, և որք ի ջուրս») Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 3463, էջ 130բ—227բ, ձեռ. № 1649, էջ 253ա—338ա, ձեռ. №993, էջ 212բ—213բ, Վիեննայի Մխիթարյան Մատենադարանի ձեռ. № 146 (համառոտեալ բաղդատարար), էջ 48ա—66բ, ձեռ. № 294, էջ 161ա (համառոտեալ), ձեռ. № 466, էջ 240ա, Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 620, էջ104բ—150ա, ձեռ. № 2508. էջ 131ա—232բ, ձեռ. № 4802 (Յիշատակ հանգուցելոցն երանելոյն Գրիգորի Նիսացոյ ի մարդկազմութեանն՝ ասացեալ շորեմշարքի. «Այլ Բերես ոք առ լուծեալ և բակտեալ մարմինս հայնցեալ և առ շափ իւրոյ զարուսեանն զաստուասութիւնն դատեսցի...»), էջ 237ա—240ա, ձեռ. № 3184, էջ 83ա—129բ, Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 678, էջ 161ա, ձեռ. № 294, էջ 161ա, Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 466, էջ 115ա—181բ, Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 392, էջ 62ա—110ա, Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 289, էջ 96ա—130ա (վասն կազմութեան մարդոյ՝ մեծին Գրիգորի Նիսացոյն, համառոտեալ բաղդատարար. «Ի շորից գոյացեալ ասի մարդն, զի շորք պատճառք են եղելութեան ամենայն գոյիցս»), Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 7135, էջ 174ա—317ա, Նոր Բայազետի ձեռ. № 1, էջ 318բ—363բ, Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 3979, էջ 140ա—143բ, ձեռ. № 497, էջ 485բ—500ա, ձեռ. № 2041, էջ 350ա—355բ, ձեռ. № 419, էջ 66ա—102բ, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 820, էջ 265ա, Զմմատի վանքի ձեռ. № 521, էջ 31ա, Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 166, էջ 88բ—158բ, Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 417, էջ 79ա—143բ, Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 437, էջ 105ա—130ա, Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 463, էջ 80ա—140բ, ձեռ. № 464 (վասն կազմութեան մարդոյն համառոտեալ բաղդատար¹¹), էջ 72բ—95ա,

¹¹ Վահրամ Թորգոմյանը Փարիզի հայերեն բժշկական ձեռագրերի նկարագրության առիթով անդրադառնում է նաև Գր. Նյուսացու «Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւն» գործին: Ինչպես երևում է նկարագրութունից, առաջարկվող գրչագիրը այս շարքը հիշեցնող համառոտ ընդօրինակութուն է: Ունի հետևյալ խորագիրը՝ Մեծին Գրիգորի Նիսացոյ համառոտեալ բաղդատարար. վասն բնութեան մարդոյն: նկարագրողը գրչագրի հետ կապված այլ մանրամասներ չի հաղորդում: Վ. Թորգոմյանը հիշատակում է Գր. Նյուսացուն և նրա Թարգմանիչ Ստ. Սյունեցուն, վերջինիս համարելով 5-րդ դ. հեղինակ (տե՛ս Վանհամ 5. Թարգմանն, Հայ բժշկական ձեռագրերը Փարիզու, «Արևիկ»², Կ. Պոլիս, 1859, 20 հեղինակներ, № 1731):

ձև. № 467, էջ 95ա—162ա, ձև. № 552, էջ 125ա—214բ, ձև. № 1828, էջ 248ա—292բ, ձև. № 2103, էջ 384ա—447ա, ձև. № 2509, էջ 111բ—198բ, ձև. № 6622, էջ 168բ—230բ, ձև. № 9427, էջ 124ա—188ա, Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձև. № 466, էջ 3ա, Մաշտոցի անվան Մատ. ձև. № 2798, էջ 51ա—87ա, ձև. № 9827 (Յաղագս կազմութեան մարդոյն... համառոտեալ բաղադարար), էջ 77ա—85բ, «Հանդէս Ամսօրեայի» ձև. № 6 (Հեֆիմարան Գրիգոր Նիսացոյ), էջ 1—384, Մաշտոցի անվան Մատ. ձև. № 421, էջ 50ա—85ա, ձև. № 418, էջ 75ա—127բ, ձև. № 6228, էջ 12ա, Ղալաթիայի Հայոց Աղղ. Մատ. ձև. № 54, էջ 251, ձև. № 81, էջ 115—190, ձև. № 92, էջ 430—502, էջ 722—742, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձև. № 348 (Վասն կազմութեան մարդոյն... համառոտեալ բաղադարար), էջ 29, Չմմառի վանքի ձև. № 508, էջ 173ա—242ա, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձև. № 757, էջ 695, Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձև. № 1034, էջ 18ա—26ա, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձև. № 1122, էջ 124ա—բ, ձև. № 1346 (Յաղագս կազմութեան մարդոյն... համառոտեալ բաղադարար), էջ 1, Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձև. № 2376, էջ 135ա, Ղալաթիայի Հայոց Աղղ. Մատ. ձև. № 54, էջ 251:

6. Յորդորումն մանկանց ի կուսութիւն. նորին յաղագս կուսութեան, երէ սեփական է աստուածայնւոյն և է անմարմին բնութեանն կուսութիւն, Գրիգորի Նիսացոյ¹² (բնագիրք տե՛ս PG. t. 46, էջ 317—416). «Բազմաց կանխաւ եղև կուսութիւն՝ առ ի ցոյցս բանից պատճառ բիրս տալով պատուասիրացն զպատճառսն, ի տառնսն հռչակել բանիւ և եղև լովք ուղղութեամբքն շնորհացն զուարճանալ», Մաշտոցի անվան Մատ. ձև. № 1013 (1227 թ.), էջ 176ա—200բ:

Տե՛ս նաև նույն Մատ. ձև. № 469, էջ 201ա—259բ, ձև. № 470, էջ 216ա—287ա, ձև. № 1500, էջ 622ա—635բ, Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձև. № 212, էջ 375ա—376բ (Երանելւոյն Գրիգորի Նիսացոյ եպիսկոպոսի ի կուսութեան գրոց. «Մտաւոր և բանական կենդանիս այս մարդ՝ աստուածային անարատ բնութեանն զործ», Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձև. № 394, էջ 1, Մաշտոցի անվան Մատ. ձև. № 1525, էջ 341ա—

¹² Հմմտ. Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց, էջ 366—367: Գ. Զարբճանայանի օգտագործած գրչագրում սույն երկը ունեցել է բաներկու բան, հմմտ. Մաշտոցի անվան Մատ. ձև. № 420: Հունարեն նախօրինակը ունի 24 զուրի:

343ա, (Մտաւոր և բանական կենդանի այս մարդ՝ աստուածային և անարատ...), ձեռ. № 844¹³, էջ 158ա—213բ, ձեռ. № 3771, էջ 316բ—320ա («Մտաւոր և բանական կենդանի այս մարդ՝ աստուածային և բանական»), Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 390, էջ 162ա, Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 3463, էջ 228ա—320բ, ձեռ. № 1523, էջ 586բ—588ա («Մտաւոր և բանական կենդանի այս մարդ՝ աստուածային և անարատ»), ձեռ. № 1649, էջ 338բ—350բ, ձեռ. № 471, էջ 1ա—44բ, Զմմառի վանքի ձեռ. № 508, էջ 242բ—292բ, Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 993, էջ 428ա—429ա, ձեռ. № 620, էջ 71բ—104ա, ձեռ. № 2508, էջ 233ա—308բ, ձեռ. № 3184, էջ 130ա—168բ, նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 394, էջ 335ա—359բ, ձեռ. № 392, էջ 110ա—146ա, Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 7135, էջ 318ա—411բ, ձեռ. № 2389, էջ 103բ—107բ, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 820, էջ 113ա, Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 202, էջ 320ա—321բ (Սրբոյն Գրիգորի նիսացոյ եպիսկոպոսի. Յորդորումն մանկանց ի կուսութիւն. «Մտաւոր և բանական կենդանի այս մարդ՝ աստուածային և անարատ բնութեան զործ եղև»), Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 467, էջ 162բ—210բ, ձեռ. № 2389, էջ 103բ—107բ («Մտաւոր և բանական կենդանի այս մարդ՝ աստուածային և անարատ...»), ձեռ. № 2103, էջ 448ա—490ա, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 154բ, էջ 24Բ, Թալրիզի հայ. ձեռ. № 51, էջ 357ա—358բ, Կեսարիայի ս. Կարապետ վանքի ձեռ. № 23, էջ 73, Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 2851, էջ 30ա—38ա, ձեռ. № 2708, էջ 88ա—111բ, ձեռ. № 420, էջ 1ա—27ա, ձեռ. № 421, էջ 88ա—105բ, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 2807, էջ 192բ, Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 6452, էջ 127ա—164բ, Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 2376, էջ 45բ, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 757, էջ 156ա, Ղալաթիայի Հայոց Աղղ. Մատ. ձեռ. № 87, էջ 574—578, ձեռ. № 92, էջ 516—519, ձեռ. № 54, էջ 260—263, Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 2, էջ 23ա (Մեծի երեմ Զարաբին երանելոյն Գրիգորի եպիսկոպոսի նիսացոյ ասացեալ ի կուսութեանն զրոց. «Մտաւոր և բանական կենդանի այս մարդ աստուածային և անարատ բնութեանն զործ և նմանութիւն եղև»), Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 215, էջ 40ա—43ա (Երանելոյն Գրիգորի նիսացոյ. Առ ի յորդորումն մանկանց սրբոյ եկե-

¹³ Գրչագիրս վերջից պակասավոր է:

տիկի Մխիթ. Մատ. ձև. № 212, էջ 169բ—170ա (Երանելոյն Գրիգորի Նիսեայ եպիսկոպոսի՝ Յերգ երգոց մեկնութեանն. «Յեկեացէ հովանի վիմին մերձ ի նախապարիսպն: Ասացեալս այսպիսի ինչ է»), Թալրիզի հայե-
րեն ձև. № 34, էջ 131բ—140բ, Մաշտոցի անվան Մատ. ձև. № 1152, էջ 1ա—136ա, ձև. № 5259, էջ 1ա—10բ («Փեսայն հարսն ասէ՝ ահա վա-
ղիկ կաս զեղեցիկ իմ...»), Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձև. № 390, էջ 362ա, Մաշտոցի անվան Մատ. ձև. № 1981, էջ 100ա—133բ, ձև. № 2514, էջ 1ա—171բ, ձև. № 1153, էջ 149ա—310ա, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձև. № 820, էջ 428ա, Վենետի-
կի Մխիթ. Մատ. ձև. № 202, էջ 139ա—140ա, էջ 434ա—435բ, Մաշ-
տոցի անվան Մատ. ձև. № 3276, էջ 59ա—բ, ձև. № 5193, էջ 2ա—26բ
(«Նմանեցաւ արքայութիւն յերկնից զանձի ծածկելոյ ազարակի, ասէ
Տէրն, զանձուն և արքայութեանն, զոր զտանէ խնորրոյն...»), Երուսաղեմի
Հայկ. Մատ. ձև. № 154, էջ Նեէ, ձև. № 154գ, էջ Ռ3Գ, Մաշտոցի
անվան Մատ. ձև. № 2851, էջ 52ա—78ա, ձև. № 2708, էջ 150ա—
225ա, Կեսարիայի ս. Կարապետ վանքի ձև. № 23, էջ 171—258, Մաշ-
տոցի անվան Մատ. ձև. № 436, էջ 70ա—122բ, Անկյուրիայի ձև.
№ 1, էջ 244, Մաշտոցի անվան Մատ. ձև. № 2978, էջ 1ա—34բ, ձև.
№ 8914, էջ 90ա, ձև. № 2715, էջ 76ա, Ղալաթիայի Հայոց Ազգ. Մատ.
ձև. № 54, էջ 223—224, ձև. № 87, էջ 581—592, ձև. № 92, էջ 207—
342, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձև. № 757, էջ 342ա, Վենետիկի Մխիթ.
Մատ. ձև. № 304²¹, էջ 226ա—236ա (Մեկնիչ երգ երգոցի համառոտ.
«Սեաւ հմ ես և զեղեցիկ: Սեաւ վասն անհաւատութեան ասէ, և զեղեցիկ՝
վասն հաւատոցն»):

8. Երանելոյն Գրիգորի Նիսացոյ՝ Բան խոստովանութեան հաւատոյ.
«Նոստովանիմք զորդին Աստուծոյ զբանն Աստուած խոնարհեալ կամաւ
հար և սուրբ հոգոյն, բնակելով յորովայնի Աստուածածնին և միշտ
կուսին՝ առեալ կատարելապէս զմեր բնութիւնս զմարմին, զոգի և զմի-
տս, ոչ փոփոխելով զմարմինն յանմարմնութիւնն և ոչ բանն Աստուած
փոփոխեալ յանփոխելի իրմէ բնութեանն», Մաշտոցի անվան Մատ.
ձև. № 866 (ԺԴ դ.), էջ 180ա—182ա:

Տե՛ս նաև Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձև. № 1, էջ 65բ, Անկյուրիայի
ձև. № 1, էջ 91, Մաշտոցի անվան Մատ. ձև. № 7489, էջ 46ա («Որ

²¹ Վենետիկի «Մայր ցուցակի» շեղենակը սույն բնագրի նախնական գրչի գրառումը
այս կերպ է մեկնարարում. «Մեկնութիւնս է Գր. Նիսացոյ, որ երգ երգոցի Ա. զխոս 4
համարէն կր սկսի, և կը բազկանայ ժԲ զլուխներէ» («Մայր ցուցակ», Բ, էջ 1155):

ու խոստովանի զՔրիստոս իննամսեայ ծնեալ ի կուսէն...»), Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 210, էջ 139ա—140բ:

9. Երանելոյն Գրիգորի Նիսացոյ եպիսկոպոսի, եղբայր Բարսղի, յԵրրորդութիւն²². «Մի²³ կարգատրապէս ցուցանի ի սրբոյ Երրորդութեանն բնութիւնն՝ ոչ խառնակեալ չիւրաբանչիւր գոչակցութեանց, առանձնաբար երեկոյ նոցա յատկութիւնն, և ոչ ծանաթութիւնք ի միմեանս փոփոխեալ՝ որպէս թէ նշանակ հայրենի դիմացն յՈրդի կամ ի Հոգի փոփոխումն բնգունիցի կամ Որդոյ գարձեալ ի մի որ կացելոց յարմարեալ», Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 2607 (1300 թ.), էջ 359բ—376բ:

Տե՛ս նաև Թալրիդի հայ. ձեռ. № 14, էջ 124բ—125բ, Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 4207, էջ 124բ—125բ, ձեռ. № 3651 (Ձի կարգատրապէս...), էջ 279բ—280բ, ձեռ. № 8467 (Ձի կարգատրապէս...), էջ 173բ—174բ:

10. Երկրորդ ատուք Երանելոյն Գրիգորի Նիսացոյ եպիսկոպոսի ներրոգեա՛ն ասացեալ ի ծնունդն Քրիստոսի՝ Աստուծոյ մերոյ²⁴ (բնագիրը տե՛ս PG, t. 46, էջ 1128—1149). «Նորհուրդ մեծ և սքանչելի յայսմ ատուք տեսանեմք եղբարք, հովիւք հնչեն ընդ հրեշտակս, տան աւետիս ատուք տեսանեմք եղբարք, հովիւք հնչեն ընդ հրեշտակս, տան աւետիս ատուք մարդկան, ոչ ի լերինս հատից բարբառին և ո՛չ ի գաշտս ճաշանց²⁵ որդոց մարդկան, ոչ ի լերինս հատից բարբառին և ո՛չ ի գաշտս ճաշանց՝ Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 4869 (1482 թ.), էջ 149բ—156ա:

Տե՛ս նաև նույն Մատ. ձեռ. № 7729 (Խաւս ի ծնունդն Քրիստոսի), էջ 33բ—36բ, ձեռ. № 3791, էջ 36բ—42բ, ձեռ. № 5246, էջ 43ա—47բ, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. 917, էջ 70:

11. Երանելոյն Գրիգորի Նիսացոյ եպիսկոպոսի՝ ի կտորումն²⁶ մանկանցն Ռերղէմի ի Հերովղէ²⁷. «Դարձեալ ևս ձերունիս առ ի բանից

²² Առաջարկվող խորագիրը վերցրել ենք «Կնիք հաւատոյ»-ից, որ հրատարակվել է Հառիս սկզբնամասը (տե՛ս «Կնիք հաւատոյ», էջ 24—25):

²³ Հրատարակութիւնն օրինակում և զըջագրերի մի մասում մի ընթերցման փոխարէն զստեղծանվել է զի:

²⁴ Սույն ներքորդ № 5246 զըջագրում կոչվում է «Քարոզ վասն ծննդեանն Քրիստոսի» (էջ 43ա): Գրիլը թողել է հետեւյալ ծանուցումը. «Յաղազս այսր երզէ մայրս մեր սուրբ Եկեղեցի ի բերանոյ զպրաց և ի վկայութեան սրբոյ Մովսէսի բերթողի, որ ասէ խորհուրդ» (էջ 43ա):

²⁵ Ձեռ. № 3791, էջ 36բ՝ խաշանց:

²⁶ Գըջագրում՝ կտորումն, այսուր՝ կտորումն, որին և հետեւում ենք:

²⁷ Հրատարակութիւնը տե՛ս «Յայտնաւորք», Կ. Պոլիս, 1834, հավելված, էջ 1—3՝

Երանելոյն Գրիգորի Նիսացոյ եպիսկոպոսի ասացեալ ի մանկունսն Ռերղէմի. «Դարձեալ

ածիմ ասպարէս: Գարձեալ որպէս մայր որ, որ ի բազում մանկանութեանց եւ թշուառացեալ զախտածէտ, եւ զաղքատ իմոյ մըտաց ստինս ճմլել հարկատրիմ», Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 7729 (1200—1202 թ.), էջ 43բ—45բ:

Տե՛ս նաև նույն Մատ. ձեռ. № 3782, էջ 161բ—164բ, ձեռ. № 1525, էջ 7բ—10բ, ձեռ. № 1523, էջ 17ա—19ա, «Հանդէս ամսօրեակի» ձեռ. № 23, էջ 129ա, Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 1520, էջ 339բ—342բ, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1բ, էջ 636, Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7, էջ 309բ, Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 212, էջ 53բ—57բ (Երո՞րդ ատուրն՝ երանելոյն Գրիգորի նիսեայ եպիսկոպոսի ասացեալ ի մանկուսն Բեթղէմի. «Գարձեալ ծերունիս ես...»), Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 996, էջ 52ա—54բ (Սքանչանայք արդևբ զի հրճուեալ ձեղ լրևիմ...), էջ 54բ—58բ, ձեռ. № 993, էջ 23ա—25ա, նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 228, էջ 30ա—34ա, Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 202, էջ 54ա—56ա, Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 941, էջ 211բ—213բ, նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 223, էջ 323ա—326ա, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 154, էջ 20, ձեռ. № 2807, էջ 59բ, Մաշ-

ալ ծերունիս ես՝ առ ի բանիցս յածիմ յասպարէս...», հմտ. Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց, էջ 373՝ ետք ի մանկուսն Բեթղեմի, որ կոտորեցան ի Հերովդէ: Տպագիրն և ձեռագիր օրինակների միջև կան կական տարբերություններ: Հավանաբար այդ օտար միջամտությունների շարքում ծավալի հետ պիտի կապել նաև այն իրողությունը, որ միևնույն զործք առաջին ճառ, խաւք երկրորդ տարբերակումներով տոանձնացնելու անհրաժեշտություն է առաջացել: Միաժամանակ պիտի նկատել, որ նշված ոչ մի օրինակությունը նորօրյա միջամտության արդյունք չէ, այլ ունի ձեռագրական հիմք: Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող հնագույն ընթրօրինակություններից մեկում (ձեռ. № 3782, ձառքնաթիթ ժբ դար) նշված թարգմանության երկու տարբերակները ընթրօրինակվել են կողք կողքի (տե՛ս էջ 160բ—161բ՝ Այլ ի ժամանակին իրեն ծնա Քրիստոսի ի Բեթղեմ...), հմտ. էջ 161բ—164բ՝ Գարձեալ ես ծերունիս...): Ընդ օրում՝ այս զրշագիրք միակը չէ. նույն իրողությունն է առկա նաև նշված հավարածոյի № 1525 ձեռագրում (ձառքնաթիթ, ժբ դ., տե՛ս էջ 7բ—10բ՝ նորին Գրիգորի նուսացու խաւք երկրորդ ի մանկուսն Բեթղեմի և ի Հերովդէ. Բ.-Գարձեալ ծերունիս ես՝ առ ի բանիցն ածիմ յասպարէլ, հմտ. էջ 5բ—7բ՝ երկրորդ ատուրն Գրիգորի նիսացու ասացեալ ի մանկուսն Բեթղեմի՝ առաջին ձառ. Սքանչանայք արդևբ զի հրճուեալ ձեղ երևիմ եւ զօտար [հանամ], ՚ն կոխեմ զայս ստուգապէս տխոր ցաւազնովիմս...): Կատարված միջամտության բնույթի, ենթադրվող թարգմանություն-խմբագրությունների հարաբերությանն անբարդառեակու համար անհրաժեշտ է ձեռքի տակ ունենալ ձառքնաճեմարեն նախօրինակը, որը մեզ հասու հրատարակությունների շրջանակներում չհաջողվեց պահել:

13. Երանելոյն Գրիգորի Նիսացոյ Եպիսկոպոսի Ներբողեան ի սուրբ հայրն Եփրեմ²⁹ (բնագիրք տե՛ս PG. t. 46, էջ 820—849)։ «Շարժեն զիս միտք իմ, ով եղբարք, նայել իմաստութեամբ յառակն տէրունական խորհրդական ճրագին, որ յԱւետարանն պատմի և ընդյարձակէ զիեզու իմ զարուսթիւն մտացա առ ի յայտնել զի խորոջ ծածկեալ իմաստան», Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 993 (1456 թ.), էջ 733բ—737բ։

Տե՛ս նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 201, էջ 220ա—227ա, առ սուրբ Երորդութիւն, գիտէ զսահման խոստովանութեանն, վասն զի բաժանէ անբաժանաբար ըստ բնութեանն և միաուրէր բաժանմամբ ըստ առանձնաւորութեանն)։

14. Երանելոյն Գրիգորի Նիսացոյ Եպիսկոպոսի՝ ասացեալ Ներբողեան ի քաղումն Տեառն և ի Յովսէփ Արեւմարացի³⁰։ Գովկի է ինձ այս եկեղեցական արէնք, որ պատրաստեալ մեզ այսար զերեքարեալ մահուան և զյարութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի զյիշատակս տաւնեալ ի գանձանակի մեռելոց, Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 1523 (ԺԴ դ.), էջ 624ա—639ա։

Տե՛ս նաև Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 201, էջ 220ա—227ա, Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 1520, էջ 106բ—112ա, ձեռ. № 993, էջ 461բ—464բ, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 173, էջ 196, Մաշտոցի

խորհրդակիցն լուաց. պատերազմ շուրջ զմեր պաշարէ, պատերազմ հերձուածողական և որ զարաւարն լինի» (էջ 258բ)։

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 3782 («Ճառքեր», ԺԲ դ.) և № 1524 («Ճառքեր», 1401 թ.) գրչագրերում ճասիս հատվածական գոյութեան պնդումը իրական չէ (տե՛ս «Le Muséon», Louvain, 1977, t. 9, fasc. 3—4, p. 336)։ Գրանցից առաջինում ուշագոյնի է հետեւյալ հաղորդումը միայն. «Գրիգորի Աստուածարանի ի Մեղիտոս Եպիսկոպոս Անտիոքոյ ի նորուն ժողով անդ փոխեցաւ ի թիկանց զիտ և կարգաւ» (էջ 104բ)։ Մյուս ձեռագրում ընդհանրապէս որեւէ հիշատակութիւն չկա մեզ հետաքրքրող գործի մասին։ № 6228 գրչագրում («Փողովածու», ԺԲ դ., էջ 18ա) ընդօրինակվել է ճասիս խորագիրը և միայն առաջին տողը։

²⁹ Հմտ. Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց, էջ 373։ Բանասեր Անն Տեր-Պետրոսյանի մի հաղորդման Ներածախն Ներբողիս Հայերեն թարգմանութեան բնական բնագիրք իր իսկ աշխատասիրութեամբ պատրաստ է հրատարակութեան և լույս տեսնի արտասահմանյան հայագիտական հանդեսներից մեկում։

³⁰ Հրատարակութեան տե՛ս «Գիրք և ճառ հոգեւոր արարեալ յուղագիտոս և յաստուածտրան վարդապետաց», Կ. Պոլիս 1824-1722, էջ 204—227։ Հրատարակութեան խորագիրը մասամբ տարբերվում է գրչագիր օրինակից՝ ճառ Երանելոյն Գրիգորի Նիսացոյ Եպիսկոպոսի ասացեալ ի քաղումն Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի և ի Յովսէփ Արեւմարացի. հմտ. Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց, էջ 372։

անվան Մատ. ձև. № 2124, էջ 532ա—536բ, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձև. № 154բ, էջ 114է, ձև. № 2807, էջ 266բ, Վենետիկի Մխրթ. Մատ. ձև. № 215³¹, էջ 68ա—76բ:

15. Գրուատ ի սուրբն Ստեփանոս-Նախալվկայն Աստուծոյ³² (բնադիրք հմտ. PG, t. 46, էջ 701—721, 721—736). «Մեծ է ար յիշատակի վկայիս եւ զամենեանն յարուցանէ կոշիլ ի սպասաւորութիւն բանիս...», Վիեննայի Մխրթ. Մատ. ձև. № 7 (1439 թ.), էջ 265բ (անանուն):

Տե՛ս նաև Վենետիկի Մխրթ. Մատ. ձև. № 212, էջ 462ա—464ա (սկզբից բերի. «...հոյութեան ի նա ձգելով, զոր և ի նոյն ինքն ի տէրն նորա, ի ժամանակին որ վասն տաճարին էր բան»), Վիեննայի Մխրթ. Մատ. ձև. № 731 (Երանելոյն Գրիգորի Նիսացոյ եպիսկոպոսի ներբողեան ասացեալ ի սուրբն Ստեփաննոս...), էջ 20ա, Նոր Զուգայի Ամենափրկիչ վանքի ձև. № 426 (Երանելոյն Գրիգորի Նիսացոյ եպիսկոպոսի ներբողեան...), էջ 29—37, Ղալաթիայի Ազգ. Մատ. ձև. № 54 (Նորին Գրիգորի Նիսացոյ ի ներբողեան ճառէն, որ ի սուրբն Ստեփանոս Նախալվկայն...), էջ 245—248, Վենետիկի Մխրթ. Մատ. ձև. № 210, էջ 114ա—116ա (Մերոյն Գրիգորի Նիսեա եպիսկոպոսի (ի սուրբն Ստեփանոս Նախալվկայն). «Մեծ է ար յիշատակի վկայիս...»), նույն Մատ. ձև. № 224, էջ 21ա—25բ (Գրուատ Գր. Նիսացոյ). ի սուրբ Նախալվկայն Ստեփանոս. «Մեծ է ար յիշատակի Նախալվկայիս...»), ձև. № 218, էջ 51բ—53ա:

16. Առաջին շարքի ար աղոմացիցն՝ ի յիշատակի սրբոյն Թէոդոսի՝ Երանելոյն սրբոյն Գրիգորի Նիսացոց եպիսկոպոսին ներբողեան ասացեալ³³ (բնագիրք տե՛ս PG, t. 46, էջ 736—748). «Ով զուր Քրիստոսի նոր ժողովուրդք, սուրբ հատ, Թագաւորեալ քահանայութիւն, որ յամենայն կողմանց քաղաքացիք իսկ և գաւառացիք ի միասին հասեալ լինիք հանդիսի, ուստի՞ արդ առեալ զնշան ճանապարհիդ առ

³¹ Վենետիկի № 215 զըշագրում տանել-ի փոխարեն ունեք առնել (տե՛ս Մայր ցուցակ... Բ. էջ 251):

³² Հմտ. Մատենագրան հայկական Թարգմանութեանց, էջ 373՝ Ի սուրբն Ստեփանոս: Գ. Զարհոտալեանը գտնում է, որ «Հայկական Թարգմանութիւնս մեծապէս կրտարբերի ի յոյն սկզբնագրէն»: Պարզվում է, որ հունարենում պահպանվել է նույն խոսքագիրք կրող, բայց բովանդակությամբ տարբեր երկու ճառ: Հայերեն առկա միակ Թարգմանութիւնը համընթաց չէ հունարեն տարբերակներից և ոչ մեկի հետ. այն միջանկյալ խմբագրության սպալորտություն է կոչում:

³³ Հմտ. Մատենագրան հայկական Թարգմանութեանց, էջ 372՝ ներբողեան ասացեալ ի սուրբ վկայն Քրիստոսի Բեղորոս, որոյ յիշատակն կատարի, որ ի սուրբ քառասնորդացն յառաջին շարքի արեւ:

այստսիկ հանդիսանայք սրբազան տեղի», Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 6196 (1227 թ.) էջ 311բ—315ա:

Տե՛ս նաև Վեննետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 200, էջ 265բ—269ա, նույն Մատ. ձեռ. № 202, էջ 601ա—604ա (Մերոյն Գրիգորի Նիսացոյ եպիսկոպոսի՝ Ներբողեան ասացեալ ի սուրբ վկայն Քրիստոսի Թէոդորոս, որոյ յիշատակն կատարի, որ ի սուրբ Բառասնորդացն յառաջին շարաք արե...):

17. Եւանելոյն Գրիգորի Նիսացոյ Կեսարու եպիսկոպոսի Յանտիս սուրբ Աստուածածնին եւ կուսին Մարիամու: «Այսար հրեշտակական զասիր արհնեբրութիւնք պայծառանան եւ փայլումն զալստեանն Քրիստոսի զհաւատացելովքն հրճուի: Այսար պայծառ զարունն մեր արդարութեան արեգակն պայծառ լուսով շուրջ փայլեաց զմեարք եւ լուսաւորեաց զխորհուրդս», Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 4869 (1482 թ.), էջ 202բ—205բ:

Տե՛ս նաև նույն Մատ. ձեռ. № 4709 (...յանտիս Աստուածածնին), էջ 32բ—42ա, ձեռ. № 1524 (յանտիս Աստուածածնին), էջ 63բ—66բ, ձեռ. № 4802 (...յանտիս սուրբ Աստուածածնին), էջ 53բ—56ա:

18. Եւանելոյն Գրիգորի Նիսիա եպիսկոպոսի Ի բանն Տէրունական, որ ասէ, թէ այսպէս արժան է կալ յաղարս. «Զաղաւթից մեզ զվարդապետութիւն աստուածաինս պատմէ բան, որովք արժանաւորաց (ի) իւրոց աշակերտացն փութով ծանաթութիւն լինէր աղաւթիցն հայցուած որպէս բնտանեցուցանել պատշաճիցէ զաստուածային լուսաւորութիւն բանից աղաւթիցն ի ներքոյ զնելով», Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 1525 (ԺԳ դ.), էջ 284բ—286ա:

19. Գրիգորի եռամեծի Բաշ հոռետորի եւ տիեզերալոյս վարդապետի Բարոզ վասն զալստեան եւ զատաստանի³⁴. «Զի որպէս փայլակն, որ ելանէ յարեւելից ...առաջինն ծածուկ եւ ողորմութեամբ որպէս զանձրե ի վերայ գեղման եւ երկրորդն յայտնի եւ արդարութեամբ, եւ հրով», Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 2567 (1659 թ.), էջ 64բ—69բ:

20. Մերոյն Գրիգորի Նիսացոյ արարեալ ի սուրբ զատիկն եւ ի կենսաբեր յարութիւն Քրիստոսի՝ միաբանութեամբ Աւետարանչացն բանից՝ եւ ի բացայայտումն կանանցն իղարբից (բնագիրք տե՛ս PG. t. 46, էջ 600—689). «Այսօր յարեալ Քրիստոս ի մեռելոց եւ յարոյց բնդ իւր, զի վայր անկեալ բնութիւնս ի մեղացն մահուանէ», Մաշտոցի անվան Մատ.

³⁴ Նիսացոյ սույն բարոզը երբեմն բնոյժարկիւմ է լուծմունքին հատուկ տեղական միջամտութիւններով:

ձեռ. № 2124 (1665—1669 թթ., էջ 542բ—553բ), ձեռ. № 7729 (Երանելոյն Գրիգորի նիսացոյ եպիսկոպոսի Ի յարուրիւն մեռելոց. «Այդ թիւրեւս որ առ լուծեալ եւ բակտեալ մարմինսն հայկեցեալ...»:

21. Գրիգորի եպիսկոպոսի նիսացոյ. «Եւ արդ զի Էլանէ ի լեանն Տէրն, որ չաղազս իւր էջ, զի զմեզ բնդ ինքեան ի վեր հանցէ», Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 4381 (ԺԹ դ.), էջ 134բ—160բ:

22. Արհննորիւն արհննորեանց Գրիգորի նիսացոյն. «Այսորիկ արհննորութիւնն է այնմ, որ կողեն զմեզ չիւր հաւասարութիւնն, որոյ իմաստութեանն ըստ աստուածային վկայութեանն ոչ գոյ շափ... արդ ծանիր դու զբո պատուականութիւնդ եւ մի մոլորիւր զհետ ուլուցն, որ են ի հաւտ սատանայի», Սերաստիայի ս. Նշան վանքի ձեռ. № 153, էջ 24:

23. Նորին Գրիգորի նիսեայ ի քղոյն, զոր գրեաց յանդիմանութիւն առ Թարուշ ոմն վանական, որ շեղեալ էր ի բուեայս եւ ի խաղս հեթանոսականս, յորմէ թէ³⁵ «Լուսաւոր եւ մտերիմ...», Ղալաթիայի Հայոց աղղ. Մատ. ձեռ. № 54, էջ 263—264:

24. Վարժ Երանելոյն Գրիգորի Սեանշեղագործի նէոկեսարացոյ, գրեալ զպատմութիւն սորա սրբոյն Գրիգորի նիսացոյ³⁶ (ընկազիրը տե՛ս

³⁵ Գրչազրերում կան ճանոր, որոնք թեև կրում են Գրիգոր Նյուսացու անունը, սակայն որոշակի հիմքեր կան դրանց հեղինակային պատկանելությունը կասկածի տակ առնելու Այդ կարգի բնագրերից են.

ա) Յաղագս տաւի սրբոյ խաչին. «Ամենայն բարեկամ ի զալուստ եւ սիրելոյ ուրախարար են, եւ արտամհալածք: Իսկ որք բազում երախտեաց եւ առաւել բարեաց պատճառք լեալ իցեն ի գայն իւրեանց յաճախեն զուրախութիւնն մանաւանդ թէ ըստ բարեութիւն եւ պարզեասէր կամացն, ունայնաձեւն ոչ իցէ ի գայն եւ ի գատարկ», Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 836 (ԺԳ դ.), էջ 255բ—268բ:

բ) Տեսութիւն իմն բնական յաղագս այնր, որ ըստ նիւրոյն եւ բնութեան եւ մտացն... «Եւ ինձ թուի, եւ բնականագոյն իմն զոչչ ըստ մասին աշտորիկ տեսումն ի ձեռն որոյ սուանել իմն գոյ ի ճահագունիցն օրինակաց վասն զեղեցիկն ամենեցուն, եւ առեւ ի առ որ բարիք», Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 844 (1325 թ.), էջ 98ա—120ա:

գ) Նորին Գառոզ վասն խնդրոյ ի բանն. խնդրեցէ՛ք եմա զարկայութիւնն Աստուծոյ եւ զարդարութիւնն ետաւ ե այլն. «Ի մեծանալութիւնն Հոգոյն սրբոյ եւ օծանդակութեամբ աղօթից ձեր կամիմ աստանոր չաղազս երկից իրաց... տալ բանիս, որ ասէ՛ խնդրեցէ՛ք, Առաջին՝ վասն խնդրողաց, երկրորդ՝ վասն արբայութեան, երրորդ՝ վասն խնդրածոց», Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 2567 (1659 թ.), էջ 69բ—72բ:

³⁶ Հրատարակութիւնը տե՛ս «Յայտատար» Կ. Պոլիս, 1834, էջ 241—243՝ Վարժ Երանելոյն Գրիգորի Սեանշեղագործի նէոկեսարացոյ, գրեալ զպատմութիւն սորա սրբոյն Գրիգորի նիսացոյ. «Ստորն Գրիգորիս Սեանշեղագործն էր ի բաղաբէն նէոկեսարու. եւ ձեռքն էին հիմանոր...»: Հմմտ. «Վարժ եւ վկայարանութիւնը սրբոց», Ա. Վեհաօրիկ, 1874, էջ 317—321, Մատենագարան հայկական Բարգմանութեանց, էջ 372:

PG. t. 46, էջ 893—957). «Սուրբն Գրիգորիոս Սքանչելագործն էր ի քաղաքէն Նեոկեսարու եւ ծնաւորքն էին Հեթանոսք», Կիլիկիայի կաթողիկոսութեան հայերէն ձեռ. № 1 (1310—1311 թթ.), էջ 205բ—209բ:

Տե՛ս նաև Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 2789, էջ 127ա—183բ, Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 201³⁷, էջ 404ա—405բ, ձեռ. № 257, էջ 175ա—178ա (Երանելոյն Գրիգորի եպիսկոպոսի նիսացոյ՝ ի վարս եւ ի սփանելիս սրբոյն Գրիգորի Սփանչելագործի նիովեսարեա եպիսկոպոսի. «էին ամենայն ուստեք հաւարեալ մանկունք...»), Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 8179, էջ 292բ—296ա, Ղալաթիայի Հայոց Ազգ. Մատ. ձեռ. № 54, էջ 243—245, Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 10, էջ 167ա, Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 202, էջ 531ա—546ա (Երանելոյն Գրիգորի նիսացոյ... «Այսպէս վաչկեաց ի կենցաղումս ըստ երկնային կոչմանն, և ընդ սուրբս ամենայն հանգեալ ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր³⁸...»): Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 7, էջ 178ա, ձեռ. № 213, էջ 71ա, ձեռ. № 219, էջ 121ա, ձեռ. № 228, էջ 57բ, ձեռ. № 437, էջ 217բ, ձեռ. № 1048, էջ 118բ—121ա:

25. Ա. Վարդապետութիւն սրբոյն Բարսեղ[ի] եւ Գրիգորի. «Բարսեղ ասէ. Յորժամ ոչ երկինք էին և ոչ երկիր չորոյ վերայ հանգչէր աթոս աստուածութեանն: Գրիգոր ասէ. Ի վերայ տարրական լուսազգեաց աղոյնն»: Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 6508 (ԺԵ դ.), էջ 159ա—164բ:

Տե՛ս նաև նույն Մատ. ձեռ. № 9474, էջ 12ա—17ա, ձեռ. № 3406 (Հարցումն Բարսեղայ առ սուրբն Գրիգոր), էջ 96ա—101բ, Զմմատի վանքի ձեռ. № 124 (Հարցումն Բարսեղի կեսաւացոյ ընդ Գրիգորի նիսացոյ), էջ 177բ—180բ, Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 503 (Հարցմունք սրբոյն Բարսեղի եւ պատասխանիք Գրիգոր եղբարն նորին), էջ 181բ—186ա, ձեռ. № 3672 (Հարցում...), էջ 122ա—131ա, ձեռ. № 728 (Հարցումն սրբոյն Բարսղի եւ պատասխանի սրբոյն Գրիգորի Աստուածարանի), էջ 23ա—28բ, ձեռ. № 834 (Հարցումն Բարսեղայ առ սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչն), էջ 123ա—132ա, ձեռ. № 2079 (Այս խրատու հարցմանց Բարսեղի է գառ եղբայր իւր Գրիգոր նիսացին, զոր հարցելայ, թէ ուր հանգչի Աստուած), էջ 276բ—278բ, ձեռ. № 2004 (Հարցմունք Բարսեղի և Գրիգորի), էջ 55ա—60ա, ձեռ. № 697 (Հարցումն

³⁷ Բ. Սարգիսյանի համոզմամբ՝ «զլիտովին կը տարբերի Վարբոս տպագրից» («Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին ի Վենետիկ», Բ, Վենետիկ, 1924, էջ 56):

³⁸ «Յոյժ կը տարբերի թէ տպագրեալն և թէ մեր թ. 201», նկատել է Բ. Սարգիսյանը (տե՛ս «Մայր ցուցակ...», Բ, էջ 108):

սրբոյն Բարսեղի Կեսարացոյ առ սուրբն Գրիգոր), էջ 102ա—137բ, Ջրմ-
 մառի վանքի ձեռ. № 167 (Վարդապետութիւն սրբոյն Գրիգորի եւ Բար-
 սղի ասացեալ...), էջ 156ա—166ա, Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ.
 № 9322 (Հարցմունք...), էջ 98ա—110բ, ձեռ. № 8565 (Հարցումն...), էջ
 19ա—26բ, ձեռ. № 2245 (Վարդապետութիւն...), էջ 238բ—244ա, ձեռ.
 № 8461 (Հարցումն...), էջ 42ա—45բ, ձեռ. № 706 (Հարցումն սրբոյն
 Գրիգորի եւ վարդապետութիւն), էջ 10ա—14բ, ձեռ. № 2079 (Այս յա-
 տու հարցմանց Բարսեղի է...), էջ 276բ—278բ, ձեռ. № 2168 (Վարդա-
 պետութիւն...), էջ 133ա—138ա, ձեռ. № 614, էջ 193ա—195ա, ձեռ.
 № 6643 (Այս յառա հարցմանց Բարսղի...), էջ 217բ—220բ, ձեռ.
 № 7102 (Հարցմունք Բարսեղի առ սուրբ Գրիգոր ասաց վասն Երկնի եւ
 երկրի եղանակաց), էջ 221ա—225ա, ձեռ. № 7276 (Հարցմունք...), էջ
 237ա—241ա, Վիեննայի Մխիթ. Մատ, ձեռ. № 345 (Հարցումն...), էջ
 86ա, Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 7697, էջ 1ա—14ա, ձեռ. № 8398,
 էջ 33ա—41բ, ձեռ. № 6146 (Հարցումն պատասխանիմ հոգեկիր վար-
 դապետին ասացեալ), էջ 18բ—24ա, ձեռ. № 737, էջ 37ա—39ա, Վիեն-
 նայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 869 (Հարցմունք...), էջ 113բ, ձեռ. № 990
 (Հարցմունք...), էջ 41ա—49բ, ձեռ. № 345 (Հարցումն Բարսեղի եւ պա-
 տասխանիմ Գրիգորի եղբօր նորին Բարսեղի), էջ 86ա, Մաշտոցի ան-
 վան Մատ. ձեռ. № 9416 (Հարցմունք...), էջ 7ա—17բ:

Բ. Հարցումն Բարսեղի Կեսարացոյն ընդ սրբոյն Գրիգորի նուա-
 ցուն՝ եղբարն իւրում. «Բարսեղ ասէ. Քանի՞ ամ եկաց Ազամ ի գրախ-
 տրն: Գրիգոր ասէ. Ընդ առաւօտն եմուս եւ ընդ երեկն ել: Բարսեղ ասէ.
 Յո՞ր երկիր գնաց: Գրիգոր ասէ. Յերկիրն Քանանու», Վիեննայի Մխիթ.
 Մատ. ձեռ. № 260 (1420 թ.), էջ 1ա—13բ:

Տե՛ս նաև նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 541, էջ 241բ—
 244բ, Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 371, էջ 212ա, Մաշտոցի անվան
 Մատ. ձեռ. № 1127³⁹, էջ 117ա—125բ, ձեռ. № 345, էջ 86ա, ձեռ.
 № 4288, էջ 219ա—236ա, Ջմմառի վանքի ձեռ. № 167 (Կանոն եւ հարց-
 մունք ս. Բարսղի հայրապետին եւ պատասխանիմ Գրիգորի), էջ 181բ—
 185ա, նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 437, էջ 267բ—295բ,
 Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 9244, էջ 74ա—76ա, ձեռ. № 6476, էջ
 285ա—բ:

³⁹ Այս բնագրի հետ ամենին տանջութիւն շուրջ 125բ—133ա էջերում իրրե շարու-
 էակութիւն ընդօրինակված անխորագիր Հարցումք:

Գ. Բարսղի և Գրիգորի խնդիր յաղագս ուղղափառ հաւատոյ հարցմունք և պատասխանիք. «[Բարսեղ ասէ.] Կարողութիւն իցէ արդեւք պատմել ինչ յաղագս որդույ նախարան զիննել աշխարհի: Գրիգոր ասէ. Եթէ որ զկնի հար և յետ որդույ էր պատմեսցէ», Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 3710 (ԺԳ դ.), էջ 363ա—368բ:

Տե՛ս նաև Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 2481 (Բարսղի և Գրիգորի նիւսացոյ խնդիր յաղագս ուղղափառ հաւատոյ), էջ 361, Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 10168 (Խօսք սրբոյն Գրիգորի նիւսացոյն և իւր եղբարն Բարսղի հարցոտ բննութիւն ընդ միմեանս), էջ 78ա—87բ, Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 497, էջ 458ա—463բ:

Գ. Հարցմունք Բարսեղի Կեսարացոյն ընդ սրբոյն Գրիգորի նիւսացոյ՝ եղբօրն իւրում, Թաւրիզի հայ. ձեռ. № 11, էջ 219ա—236ա:

Տե՛ս նաև նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 428, էջ ԻԳ, Թաւրիզի հայ. ձեռ. № 10, էջ 188ա—189բ, ձեռ. № 18, էջ 53ա—56բ, Ղալաթիայի Հայոց Ազգ. Մատ. ձեռ. № 92, էջ 534—550:

«Սրբոյ Գրիգորի ասացեալ»

Մաշտոցի անվան Մատ. ձեռ. № 1555, էջ 293ա, 294ա, ձեռ. № 500, էջ 323բ, ձեռ. № 1981, էջ 181բ, ձեռ. № 1712, էջ 204ա, 205բ, 210ա, ձեռ. № 4132, էջ 198ա—200ա, ձեռ. № 2137 (պահպանակ), ձեռ. № 1465, էջ 250բ—251ա, ձեռ. № 507, էջ 321ա—բ, ձեռ. № 695, էջ 132ա—138ա, ձեռ. № 892, էջ 37ա, ձեռ. № 463, էջ 80ա—140ա, ձեռ. № 1495, էջ 150ա, ձեռ. № 2251, էջ 157բ—158ա, ձեռ. № 576, էջ 123բ, ձեռ. № 2041, էջ 350ա, ձեռ. № 737, էջ 50ա—բ, ձեռ. № 600, էջ 143բ—144ա, էջ 147ա, էջ 156ա, ձեռ. № 1960, էջ 17ա, ձեռ. № 8089, էջ 25ա—բ, էջ 45ա, ձեռ. № 4381, էջ 134բ—136ա, էջ 136ա—137բ, էջ 137բ—143ա, 143ա—145ա, 145ա—146ա, 146բ—149բ, 149բ—151բ, 151բ—152բ, 152բ—155բ, 155բ—157ա, 157ա, 157ա—158բ, 158բ—160բ, ձեռ. № 8914, էջ 90ա: Կիլիկիայի կաթողիկոսութեան հայերեն ձեռ. № 20, էջ 45ա—բ, Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 2286, էջ 99ա, ձեռ. № 17, էջ 8բ—13բ, ձեռ. № 47, էջ 64բ—68բ, ձեռ. № 324, էջ 159բ, ձեռ. № 99, էջ 69ա, ձեռ. № 229, էջ 13ա, ձեռ. № 364, էջ 27ա, Զմմատի վանքի ձեռ. № 428, ձեռ. № 5259, էջ 1ա—10բ, ձեռ. № 136, էջ 269բ, նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 59, ձեռ. № 410, էջ 21բ—23ա, էջ 312ա—312բ, էջ 253ա—257ա, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 767, էջ 34, ձեռ. № 656, էջ 794բ, Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ.

№ 229, էջ 15բ, Անկյուրիայի ձեռ. № 71, Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ.
№ 2229, էջ 5ա, Կեսարիայի ս. Կարապետ վանքի ձեռ. № 23, էջ 259—
—266, Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 1486, էջ 5ա, 39բ, 157ա, ձեռ.
№ 1504, էջ 124ա, Ներսիսյան դպրոցի ձեռ. № 12, Երուսաղեմի Հայկ.
Մատ. ձեռ. № 1640, էջ 1, Ղալաթիայի Հայոց ազգ. Մատ. ձեռ. № 54,
էջ 696—697, ձեռ. № 23, էջ 228, Վենետիկի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 206,
էջ 25ա, ձեռ. № 220, էջ 70ա⁴⁰:

⁴⁰ Կան Գրիգոր Նյուսացու ճանրի հատվածական հրատարակումներ ևս.

ա) Երանելոյն Գրիգորի Նիսացոյ՝ Առ ի մարգանայն Տեանն. «Զայս խորհիցի, ասէ, ի ձէնչ, որ ի Քրիստոս...» (տե՛ս «Կնիք հաստոյ», էջ 348):

բ) «Երանելոյն Գրիգորի Կարկոսոսի ի Նիսայն խորագրի տակ Գր. Նյուսացու գործերից երկու փոքր հատվածի (կես էջանոց) հրատարակութիւնը տե՛ս «Տիմոթէոսի Կարկոսոսականի Աղեքսանդրեայ հակաճառութիւնն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղ-էկեղովնի», ի լոյս բնծալեալ աշխատութեամբ Կառապետ վարդապետի և Երուսղ վարդապետի, Ս. էջմիածին, 1908, էջ 25, 83:

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏՔԵՐԸ (V Գ.)

ա) ԱՅՈՒՍԱՏԻ-ԵՂԻՇԵ ԱՌՆՁԱԿՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ԴՐԱԿ

Մերոպ Մաշտոցի կրտսեր աշակերտների դասին է պատկանում անվանի մատենագիր Եղիշեն: Նրա կյանքն ու գործունեությունը, մասնավանդ թողած գրական ծառանգությունը մշտապես գտնվել են հայագիտության ուշադրության ոլորտում¹: Եղիշեի աշխատությունների մեծ մասը արժանացել է մեկից ավելի հրատարակությունների²: Նրա մատենագրական ծառանգության մասին եղած հնագույն հիշատակությունը թերևս Կիրակոս Գանձակեցու հետևյալ վկայությունն է. «Նւ Եղիշէ զՊատմութիւն սրբոց Վարդանանցն, և զԳիրս կանոնացն, և այլ մեկնութիւնս Գրոց սրբոց և զչարշարանաց Փրկչին»³: Գանձակեցին, ինչպես տեսնում ենք, անվանապես հիշատակում է միայն Վարդանանց պատմությունը, մինչդեռ Եղիշեի ճառերը, մեկնությունները, «Հարցմունք և պատասխանիք» երկը և այլ աշխատանքներ չեն հիշատակվում, ուստի դրանց գոյությունը պիտի ենթադրել համապատասխան ծանրալին անվանումների տակ: Մեզ հետաքրքրող «Հարցմունք և պատասխանիք» երկը հրատարակության է պատրաստել անվանի հայագետ Ն. Ակինյանը, ֆրանսերեն թարգմանությունն իրացրել է Ս. Կոզյանը⁴: Եղիշեի հիշյալ աշխատանքին ծանոթանալիս դժվար չէ նկատել, որ հեղինակը

¹ Նրա մասին եղած գրականության ցանկը տե՛ս «Եղիշէի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին», աշխատությամբ Ե. Տէր-Մինասյան, Երևան, 1957, էջ 204—219:

² Տե՛ս «Սրբոյ Հօրն մերոյ Եղիշէի վարդապետի մատենագրութիւնը», ի Վեներիկ, 1838, էջ 1—307, «Սրբոյ Հօրն մերոյ Եղիշէի վարդապետի մատենագրութիւնը», ի Վեներիկ, 1859, էջ 5—332:

³ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 29:

⁴ «Եղիշէի վարդապետի Հարցմունք և պատասխանիք ի Գիրս ծննդոց», հրատարակեց՝

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏՔԵՐԸ (V Դ.)

ա) ՆՅՈՒՍԱՏԻ-ՆԴԻՇՆ ԱՌՆՁԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ԴՐԱԿ

Մենք ուզում ենք Մաշտոցի կրտսեր աշակերտների դասին է պատկանում անվանի մատենագիր Եղիշեն: Նրա կյանքն ու գործունեությունը, մանավանդ թողած գրական ժառանգությունը մշտապես գտնվել են հայագիտության ուշադրության ոլորտում¹: Եղիշեի աշխատությունների մեծ մասը արժանացել է մեկից ավելի հրատարակությունների²: Նրա մատենագրական ժառանգության մասին եղած հնագույն հիշատակությունը թերևս Կիրակոս Գանձակեցու հետևյալ վկայությունն է. «Նւ Եղիշէ զՊատմութիւն սրբոց Վարդանանցն, և զԳիրս կանոնացն, և այլ մեկնութիւնս Գրոց սրբոց և զշարքարանաց Փրկիչն»³: Գանձակեցին, ինչպես տեսնում ենք, անվանապես հիշատակում է միայն վարդանաց պատմությունը, մինչդեռ Եղիշեի ճառերը, մեկնությունները, «Հարցմունք և պատասխանիք» երկը և այլ աշխատանքներ չեն հիշատակվում, ուստի դրանց գոյությունը պիտի ենթադրել համապատասխան ժանրային անվանումների տակ: Մեզ հետաքրքրող «Հարցմունք և պատասխանիք» երկը հրատարակության է պատրաստել անվանի հայագետ Ն. Ակիմյանը, ֆրանսերեն թարգմանությունն իրացրել է Ս. Կոզյանը⁴: Եղիշեի հիշյալ աշխատանքին ծանոթանալիս զժվար չէ նկատել, որ հեղինակը

¹ Նրա մասին եղած գրականության ցանկը տե՛ս «Եղիշէի վասն վարդանայ և Հայոց պատերազմին», աշխատության մ. Տէր-Մինայան, Երևան, 1957, էջ 204—219:

² Տե՛ս «Սրբոյ հօրն մերոյ Եղիշէի վարդապետի մատենագրութիւնը», ի Վենետիկ, 1838, էջ 1—307, «Սրբոյ հօրն մերոյ Եղիշէի վարդապետի մատենագրութիւնը», ի Վենետիկ, 1859, էջ 5—382:

³ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրության մ. Կ. Ա. Մեկիմյանի, Երևան, 1961, էջ 29:

⁴ «Եղիշէի վարդապետի Հարցմունք և պատասխանիք ի Գիրս ծննդոց», հրատարակեց

ցանկն ի բնութեանն բանի յառաջագոյն
զոչ եւ կամ յառաջագոյն լինել ասմբ
բնութեամբ սերմանն: Այլ դասի իմն
բնութեանն այն, որ կայ ի ներքս ի
սերմանն զարուրիւնն երևել, սակայն
ոչ այլ ի սմա սերմանիլ բնութիւն, ըստ
Նմին բանի եւ զՎարդիային (էջ 96ա)
սերմն կարծեցաք յառաջնում զոչացու-
րեանն պատճառի ի միասին սերմաննալ
բնութեանն զարութիւն եւ տարածանիլ
եւ երեւիլ ի ձեռն բնական իմն կարգա-
տրութեան, առ կատարեալն յառաջ ան-
ցեալ, ոչ ինչ ընկալեալ արտաբուստ ի
պատճառս կատարելութեան, այլ զինքն
ի կատարեալն ի ձեռն կարգի մատուցե-
ալ» (էջ 96բ, հմմտ. ձեռ. N469, «Փոզո-
վածու», 1260 թ., էջ 186ա):

Առաջագրված զրվագների ընդհանրութեան բնույթից անկախ նկատելու է, որ Եղիշեի սկզբնաղբյուրների շարքում անվանապես հիշատակվում է նաև Գր. Նյուսացու անունը. «Ոմանք ասացին՝ յորոց է Գրիգոր Նիսացի»: Ավելին, բուն շարագրանքի ընթացքում նա կրկին նկատում է, որ առաջագրվող բացատրությունը և ցորենի օրինակի վիճությունը (աւրինակ բերէ զճատ ցորենոյ) ևս մատուցվում են ըստ բյուզանդական մատենագրի շարադրանքի: Ինչ վերաբերում է Նյուսացու հատվածի հայերեն թարգմանության և բնագրի փոխհարաբերությանը, ապա նկատելու է, որ հայերեն թարգմանությունը համընթաց է բրնագրի հետ: Չկան թարգմանության բնույթով ու թարգմանչի նախասիրությանը պայմանավորված նկատելի փոփոխություններ ու միջամտություններ: Ահա այսպիսի տեսք ունի վիչալաիզված հայերեն հատվածի հունարեն համապատասխանությունը.

„'Αλλ' ὥσπερ ἐν τῷ σίτω φαμέν ἤ ἐν ἐτέρω τινὶ τῶν σπερμάτων, ἅπαν ἐμπεριελθῆναι τῇ δυνάμει τὸ κατὰ τὸν στάχυν εἶδος, τὸν χόρτον, τὴν καλίμην, τὰς διὰ μέσου ζώνας, τὸν καρπὸν τοῦ ἀνδρείου καὶ ὁῦδεν τούτων ἐν τῷ τῆς φύσεως λόγῳ προῦπαρρσιν, ἢ προγίνεσθαι φάμεν τῇ φύσει τοῦ σπερματος, ἀλλὰ τάξει μὲν τινὶ φυσικῇ, τὴν ἐγχευμένην τῷ σπέρματι δύναμιν φανεροῦσθαι, ὡ μὴν ἐτέραν ἐπεισχερίσθαι φύσιν κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον καὶ τὴν ἀνθρωπίνην σποράν ὑπειλήφαμεν ἔχειν ἐντῆ πρώτῃ τῆς συστάσεως ἀφορμῇ συνεσπαρμένην τὴν τῆς φύσεως θύναμιν. Ἐξάπλοῦσθαι δὲ καὶ φανεροῦσθαι διὰ τίνος φυσικῆς ἀκολούθιας πρὸς τὸ τέλειον προῦσαν, ὡ

կան զարութեամբ տակրն եւ բոյսն,
շառան եւ քիտս եւ ալն, թէպէտ ի
հատն ոչ երեւի, այլ զարութեամբ կան
ի նմա. այսպէս և ի մարդոչ կատարելոս,
որ զամենայն լիով ունի՝ սերմնն որ
անկանի ի կինն, զամենայն լիով ունի
նոյն սերմն զարութեամբ, որպէս տունկ
հատնալ յորթոյ և սնկեալ՝ զարութեամբ
զամենայն ինչ զօրթոն ունի՝
զուս եւ դպտուղ և զտերեւ» (էջ 44—
45):

προσλαμβάνονσάν τι τῶν ἐξωθῆεν εἰς ἀφοριτὴν τελειώσεως, ἀλλ' ἑαυτὰν εἰς τὸ τελείον θι ἀκολουθίας προάγουσάν⁷;

Վերոբերյալ զուգադիր զրվագներում, ինչպես տեսնում ենք, բառացի նմանության ընդարձակ օրինակներ չկան: Իբրև ընդհանրություն նշմար կարող է մատնացուցվել ընդամենը մեկ-երկու արտահայտություն: Այսպես, օրինակ, Գր. Նյուսացու «ցորեան... յայլում իմիք սերմանեացն» կապակցությունն զիմաց Եղիշեի հատվածում ունենք նույնարնություն «ցորեանոյ և զայլոց սերմանց» կամ՝ «զմարդկային սերմն կարծեցար յառաջնում զոյացութեանն պատճառի» զիմաց՝ «սերմանն աճելոյն և մարդ լինելոյն» և այլն: Սակայն նշված հատվածների շրջանակներում նմանություն օրինակներ փնտրելը ինքնին ճիշտ չէ, որովհետև, ասվեց, Եղիշեն վերապատմում է սկզբնաղբյուրի համապատասխան միտքը և ոչ թե այս կամ այն պատրաստի զրվագը նույնությամբ իր շարադրանքի մեջ մտնում, ինչպես դա լինում է «Երեք մեծ կապազովկացիների» գործերի հայերեն թարգմանությունների հայոց ինքնուրույն զրահանության վրա թողած հետքերում: Նյուսացի-Եղիշե ընդհանրությունն առաջադրված զրվագը ունի մեկ այլ առանձնահատկություն ևս. մատենագրական առնչակցության սույն օրինակը ոչ հաճախադեպ այն դեպքերից է, երբ մեր զրահան հուշարձանը կրում է բյուզանդական մատենագրության ազդեցության կնիքը ոչ թե հայերեն թարգմանության ընդունված ճանապարհով, այլ անմիջականորեն բնագրի միջնորդությամբ: Տվյալ պարագայում բացատրության այլ եղանակ առաջադրելը ճիշտ չի լինի: Պահպանված մատենագրական վկայությունների համաձայն՝ Գր. Նյուսացու հիշյալ երկը հայերենի է թարգմանվել VIII դարի մատենագիր Ստ. Սյունեցու ձեռքով: Ունենք Ստ. Օրբելյանի ուղղակի վկայությունը Ստ. Սյունեցու թարգմանական գործունեության մասին. «Թարգման է և զգիրսն քաղցրարան Գրիգորի Նիսացույ զընտրեան և զկազմութեան»⁸: Հասկանալի պատճառով Եղիշեն չէր կարող ծանոթ լինել Գր. Նյուսացու աշխատանքի հայերեն թարգմանությանը և օգտվել նրանից:

Համադրվող հատվածները ուշադրավ իրողություն են ներկայացնում նաև բառադանձի առումով: Նրանցում կարելի է մատնացուցել բառեր, որոնք այլուր չեն ավանդված, ուստի և միայն առաջադրվող վկայու-

⁷ Patrologiae cursus completus. Series graeca (այսուհետև PG), t. 44, էջ 236,

⁸ «Պատմութիւն եւ հանգիսն Սրտական», արարեալ Սեփականոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սինեայ», Քիֆլիս, 1910, էջ 135:

թյամբ են հայտնի: Այսպես, օրինակ, Գր. Նյուսացու հատվածում ունենք ծրունք բառը ի մէջ ծրունքն կիրառությամբ, որը նոր հայկազյան բառարանագիրների բացատրությամբ նշանակում է «օղբ ծղօտից և եղեղանց»⁹: Բնականաբար, սույն մեկնարանության հիմքը Գր. Նյուսացու համապատասխան հատվածն է, որովհետև բառիս կիրառության այլ օրինակ-հղում բառարանագիրներին ծանոթ չէ: Ի մէջ ծրունքն հայերեն կապակցության հիմքը բնագրի ձևն է՝ «εὐσε» ζωνα¹⁰ (ընդ մէջ գօտի¹¹) արտահայտությունն է: Եղիշեի հատվածում իբրև բառական եղակի վկայության օրինակ հիշատակելու է շատ բար¹²:

Այսպիսով, վերոշարագրյալը ընդհանրացնելու դեպքում կարելի է եզրակացնել, որ «Հարցմունք և պատասխանիք» երկի հեղինակը, ի թիվս այլ աղբյուրների, օգտվել է նաև Գր. Նյուսացու «Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւն» երկի հունարեն բնագրից: Ասվեց, որ այն հայերենի է թարգմանվել VIII գարում, Ստ. Սյունեցու ձեռքով: Համադրվող հատվածների նման տեղիները հիմնականում ընդհանուր-իմաստային են և ոչ բառական-հատվածական:

բ) «Ի ՄԵԼԻՏՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ...» ՃԱՌԻ ԸՍՅԵՐԵՆ ԲԱՐԳԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲՆՈՒՅՐՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ, «Ի ՄԵԼԻՏՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ...» ՃԱՌԸ ԽՈՐԵՆԵՏՈՒ ԱՂԲՅՈՒՐ

Գրիգոր Նյուսացու մատենագրական վաստակի հայերեն թարգմանությունների մեջ թարգմանության բնույթով, բառազանձի ինքնատիպությամբ, մանավանդ հայոց հին գրականության հետ ունեցած առնչակցությամբ, կարելի է ասել, առանձնանում է նրա «Ի Մելիտոս եպիսկոպոս...» խորագիրը կրող գործը: Ժանրային իմաստով այն չի կարելի ո՛չ նաև կոչել, ո՛չ էլ դամբանական: Հայերեն թարգմանության ձեռագրերում սույն աշխատանքը մերթ խաւս է կոչվում, մերթ էլ պարզապես «Ի Մելիտոս եպիսկոպոս...»: Մինչդեռ հունարեն բնագրի խորագրում կա շատ հստակ ժանրային բնորոշում. «ἐπιτάφιος λόγος»¹³ (գամբանական

⁹ ՆՁԲ, Ա, 1029.

¹⁰ PG, t. 44, էջ 236.

¹¹ ՆՁԲ, Ա, 1029.

¹² Տե՛ս ՆՁԲ, Բ, 474.

¹³ Տե՛ս PG, t. 46, էջ 829—864.

ճառ): Արդ՝ Գրիգոր Նյուտացու աշխատանքի հունարենն բնագիրը բառ առ բառ հայերենի թարգմանող, ինչպես կտեսնենք, հունարենի պատճենավորման եղանակով բաղմամբով բառեր ստեղծող հայերենի թարգմանիչը ինչու՞ չի ընկալել կամ, թերևս, հարմար չի նկատել հայերենի փոխանցել հունարենում պահպանված ժանրային առանձնացումը՝ դամբանական ճառ տեսքով: Մեր առաջին թարգմանիչները նույն կերպ են վարվել «Երեք մեծ կապաղովկացիների» համարնույթ մյուս զործերի հետ ևս: Այսպես, օրինակ, Գրիգոր Նազիանզացու եղբորը՝ Կեսարիոսին և Բարսեղ Կեսարացուն հմիրված նազիանզացու նշանավոր դամբանականները հայերենի են թարգմանվել «Ի Կեսարիոս եղբայրն իւր» և «Ի Բարսիլիոս Կեսարացի» խորագրերի տակ, թեև երկու դեպքում էլ հունարենում ունենք εἰς: ἐξάρου² (դամբանական) բնորոշումը: Ասվածին պիտի ավելացնել Բարսեղ Կեսարացու 33 բնագրից կազմված «Պահոց զըրբի» հայերեն թարգմանությունը, որտեղ նույնպես բնագրի այս կամ այն ժանրային պատկանելության ցուցումը թարգմանության համար պարտադիր չի նկատվել: Թեև այսօր դժվար է ստույգ ասել, թե այդ երկերի հունարենն բնագրերի խորագրերը մեզ են հասել նախնական, հեղինակային տեսքով: Միանգամայն հնարավոր է ենթադրել միջնադարյան զրիչների, հետագայում հնարավոր է նաև հրատարակիչների նմանօրինակ միջամտություններ: Հայերեն թարգմանությունների խորագրերում առավելապես ձգտում կա «սրբոյ հօրն մերոյ» սկսվածքով նկարագրական եղանակով ներկայացնելու նախ հեղինակը, ապա գործը: Մինչդեռ հեղինակի անունը, շնչին բացառությամբ, բացակայում է հունարեն բնագրերի խորագրերում: Առաջարկվող հայերեն թարգմանություններում առավելապես հոգ է տարվում ընթերցողին ներկայացնելու ենթադրվող անձը իր բոլոր, այսպես կոչված՝ ուսանելի կողմերով, բան ժանրը իր մանրամասներով: Եվ դա ուներ իր հիմնավորումը: Այս կամ այն նշանավոր հոգևոր գործիչի անձի ու գործունեության ուսանելի գրվագներն նախնական թարգմանությունները մատնացուցվում: Եվ այդ նպատակին էին ծառանակապետությունները մատնացուցվում: Եվ այդ նպատակին էին ծառանակապետությունները մատնացուցվում: Եվ այդ նպատակին էին ծառանակապետությունները մատնացուցվում:

«Ի Մելիտոս եպիսկոպոս...» դամբանական ճառը ստվել է 381 թ., Կոստանդնուպոլսում կայացած Երկրորդ տիեզերական ժողովի ժամանակ, Անտիոքի նշանավոր Մելիտոս եպիսկոպոսի մահվան կապակցությամբ:

² S^t PG, t. 35, էջ 758—780, PG, t. 36, էջ 608—606.

IV դարի 80-ական թվականներին արևելյան եկեղեցու սյուներից մեկի մահվան տխուր հետևանքները պատկերացնելու իմաստով ուշագրավ կարող է լինել Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 996 «Ճառընտրում» Նյուսացու քննվող երկի ընդօրինակության առիթով կատարված հետևյալ հիշատակագրությունը. «Արդ՝ այժմ լուսյք դասացեալսս ի մէնջ, քանզի յիշեցար զասացեալ զգոխումն երջանիկ հայրապետին՝ զորք մնացեալ զմեզ զժողովուրդ այսքան բազմութեան: Վասն զի նա բազարավարեալ ի մարմնի ըստ առաքելոյն բանի՝ զինչ որ ի ոք պատերազմ պատերազմեալ զընթացան կատարեալ զճգնութեան և զառաքինութեանն. զհաւատսն պահեաց, որ ի սուրբ Ծրորողութիւնն, և կա, և մնա նմա արդարութեան պսակն, զոր հատուացէ յաչուր մեծի արդար դատաւորն: Ոչ միայն նմա, այլ և որք հետեին վարուց նորա և որոշեն զանձինս յերկրաբար վարուց և խորհին զանդ երանութիւնսն և ուղղեացեն զշաւղս իրեանց ի կեանսն ի Քրիստոս Յիսուս՝ ի Տէր մեր, որում փառք յաւիտեանս»³: Նյուսացին, որ նույնպես եկեղեցու նշանավոր հայրերից էր, բնականաբար, շատ ավելի խորն էր զգում կատարվածի ողբերգական հետևանքները, եկեղեցուն սպառնացող վտանգի սահմանները, հոգևոր հաստատութիւն շրջանակներում և նրանից զուրս դավանական խլրտումների առաջն առնելու հնարավոր ուղիները, նշանավոր սուրբ հայրերի կյանքի ու գործունեութիւն ուսանելի դրվագները ի ցույց դնելու նպատակով որ եղանակներն ու ոլորտները և այլն: Անտիոքի Մելիտոս եպիսկոպոսի գործունեութիւնն այս իմաստով ինքնին ուսանելի էր:

Տվյալ դեպքում մեզ հետաքրքրող Գր. Նյուսացու «Ի Մելիտոս եպիսկոպոս...» դամբանական ճառի հայերեն թարգմանութիւն հետ կապված բանասիրական-աղբյուրագիտական այլևայլ խնդիրների քննությունն է: Հուշարձանիս բնագրի և թարգմանութիւն համեմատությունը ցույց է տալիս, որ ճառիս հայերեն թարգմանությունը հիմնականում համընթաց է հունարեն բնագրի հետ. հայերենը, կարելի է ասել, բառացի թարգմանութիւն տպավորություն է թողնում: Բնագրի և թարգմանութիւն ընդհանրական կետերը դասդասելով ըստ առանձնահատկությունների կարելի է դրանք բաժանել մի քանի խմբերի.

1 Հայերեն թարգմանությունում / կան բայական կապակցություններ (անդեմ և դիմավոր), որոնք հունարեն բնագրի բառացի թարգմա-

³ Ձեռ. № 996, էջ 304ա-բ:

նության եղանակով պահպանել են սկզբնագրի ձևերն ու գեղարվեստական արտահայտչամիջոցները⁴.

«մախանքն կողոպտեցին» (էջ 10բ) — «φθόνος ἀπασυλῆσαντος» (էջ 853)

«տապան ընդունին» (էջ 13ա) — «σορὸν ἔκποδέχονταί» (էջ 856)

«տապանական պարէր» (էջ 17բ) — «σκήνος ἐχόρουσεν» (էջ 861)

«տապանակ առաքեցին» (էջ 13ա) — «κίβωτόν προέπεμψαν» (էջ 856)

«իդու... խաւի» (էջ 12բ) — «γλῶσσα ἐκίνησ» (էջ 856)

«սրտի գրեալ» (էջ 13ա) — «καρδίας ἐγγεγραμμέναί» (էջ 856)

«ձայնեցից բանիւ» (էջ 11բ) — «ὀπερφωνήσω τῷ λόγῳ» (էջ 853)

«անդարդացաւ զեղեցիութիւնդ» (էջ 12բ) — «ἀπεκοσμήθη τὸ κάλλος» (էջ 856)

«ցամաքեցաւ խոտն» (էջ 12բ) — «ἐξήρανθη ὁ χόρτος» (էջ 856)

«ոչ սգայր ի մխիթարութիւն» (էջ 13բ) — «ὠὸ προσιεμένη παρ' ἀκλήσιν» (էջ 857)

«մատուակեաց զշնորհն» (էջ 15ա) — «σৌροχόσας τὴν χάριν» (էջ 860)

«լալ ընդ լացեալսն» (էջ 11բ) — «σλαίειν μετὰ κλαίωντων» (էջ 853)

«խնդիւ ընդ խնդացեալսն» (էջ 11բ) — «εχαιρείν μετὰ χαίρων» (էջ 853)

«պայծառացուցանել զբանն» (էջ 10բ) — «καταφαιδρῶναι τὸν λόγον» (էջ 853)

«զղաղարեցուցանել զփափազումն» (էջ 14ա) — «ἀναπαῦσαι τὸν πόθον» (էջ 857)

«ձանրասցի սգով» (էջ 13բ) — «βαρὸ πένθειτω» (էջ 857)

2 Քննվող հուշարձանի հայերեն քարգմանութիւնում կարելի է առանձնացնել անվանական արտահայտութիւնների մի խումբ, որոնք դարձյալ հունարենի հիմքի վրա են առաջացել և ուղղակի բառական քարգմանության հետևանք են.

«աշացն հանդարտութիւն» (էջ 12բ) — «ἀμμισεων ηχλήνη» (էջ 856)

«շրթանցն ժպտումն» (էջ 12բ) — «σχιζέλος μειδίημα» (էջ 856)

«յաշաղանք շարութեանց» (էջ 12բ) — «σβακανία κακή» (էջ 856)

«ղաճիւ տրտմութեանս» (էջ 10ա) — «σλόπη; νεφέλες» (էջ 852)

«Յշուտութեան մտախղով» (էջ 10ա) — «συμφορῆς γνόφος» (էջ 852)

«հոգոյս աշար» (էջ 10ա) — «ψυχῆς ὄφθαλμοῖς» (էջ 852)

«սպասաւորութիւն բանի» (էջ 10ա) — «ὀπηρεσίαν τοῦ λόγου» (էջ 852)

«ձայն... արտիս» (էջ 10ա) — «φωνή... τοῦ πάθους» (էջ 852)

⁴ Տողատակի ձանրաբեռնվածութունից խոստովելու նպատակով սույն և հետագա բառակապակցութիւնների էջերը հղում ենք բուն տեքստում, հայերեն բաղաձեռները՝ բաց մեր կազմած բնական բնագրի հիմք ձևագրի (№ 823, էջ 9բ—18ա). հունարենը՝ բաց PG-ի հրատարակության (հ. 46, էջ 852—864):

«Συναριστική διαρμή» (էջ 9բ) — «κοινόν σῶμα» (էջ 852)
«αզոգներ հարսանիսն» (էջ 10բ) — «πνευματικόν... γάμον» (էջ 852)
«զրանիցն դաժիտս» (էջ 10բ) — «λόγων ἔδνα» (էջ 854)
«սոց դեկն» (էջ 11ա) — «ψυχῶν πηδάλιον» (էջ 853)
«կենցաղոյս ծով» (էջ 17ա) — «βίου θάλασσαν» (էջ 861)
«ախտակցութեամբ զարտաւոր» (էջ 11բ) — «συμπαθείας δάκρυας» (էջ 853)
«արջնագգեստ բանիւ» (էջ 10բ) — «μελανειμονούντες τῷ λόγῳ» (էջ 853)

«նախանձու գճաւստն» (էջ 14ա) — «ζήλώ τῆς πίστεως» (էջ 857)
«զիւաշիկս ոգոյն» (էջ 17ա) — «εὐπόδημα τῆς ψυχῆς» (էջ 861)

3 Հաջորդ արձանագրելի իրողութիւնը թարգմանութեան ճանապարհով որոշիչ-որոշյալի համաձայնութեամբ պայմանավորված արտահայտչամիջոցներ խումբն է, որոնք, որքան մեղ հայտնի է, այսօր շին հանդիպում է հատուկ են սույն հուշարձանի հայերէն թարգմանութեամբ.

«բարի ամուսնութեանն» (էջ 14բ) — «καλή συζυγία» (էջ 860)
«գճերձուածողական մտախուռն» (էջ 14բ) — «սաίρετικόν ζόφον» (էջ 857)
«թշուառական պատմութեանն» (էջ 13ա) — «στυγερῶς ἀγγελίας» (էջ 856)

«պայծառ արագաստն» (էջ 11ա) — «ελαμπρὸν ἱστίον» (էջ 853)
«զիւաղաղական ճառագայթն» (էջ 10ա) — «σειρήνης ἀκτίνα» (էջ 852)
«պատուածային դձայնն» (էջ 12բ) — «εὐθείας φωνή» (էջ 856)
«պատար թշուառութիւնն» (էջ 11բ) — «ἀλλοτρίαν συμφορὸν» (էջ 853)
«սարածամ որրութիւնս» (էջ 9բ) — «ἐπὶ ἄωρία τῆς ὀφραγίας» (էջ 852)
«բարոց խորիւխն» (էջ 11ա) — «συνώμης ἀγκυρα» (էջ 853)
«քաջ նաւորդիկն» (էջ 11ա) — «καλὸς κυβερνήτης» (էջ 853)
«քաջ փեսայն» (էջ 10բ) — «καλὸς νομφιος» (էջ 853)
«զուորք նուէրս» (էջ 12բ) — «τάχων ἀνάθημα» (էջ 856)
«առատ լուսով» (էջ 11ա) — «εὐλοσίῳ τῷ φωτί» (էջ 853)
«առտուծոյ այրն» (էջ 13ա) — «θεοῦ ἀνθρώπος» (էջ 856)
«սոցունող արն» (էջ 12բ) — «εὐποσθήγορος δεξιὰ» (էջ 856)
«սարածական թշուառութեանց» (էջ 13բ) — «ἐὰν λυπηρὰ τῶν συμφορῶν» (էջ 857)

4 Քննվող գրական հուշարձանում կան հունարենի նմանութեամբ միևնույն բառակազմական սկզբունքով կազմված բառեր, որոնք, դատելով նոր հայկազյան բառարանագիրների հղումներից, շին բացառու-

թյամբ, հայոց թարգմանական և ինքնուրույն մատենագրությանը ծանոթ են մեկ կամ երկու կիրառությամբ: Այդպիսի բառերից են.

աղախնական (էջ 12ա) — δουλικῶς (էջ 853)

այլալեզու (էջ 17բ) — ἑτερόγλωσσοσ (էջ 861)

անարատ (էջ 12ա) — ἀχραντος (էջ 857), ἄμειπτος (էջ 856)

անգիտութիւն (էջ 16բ) — ἀγνόημα (էջ 861)

անդարդանալ (էջ 12բ) — ἀπεκοσμηθῆ (էջ 856)

անհաւատալի (էջ 17ա) — ἀπιστούμενον (էջ 861)

անհրահանդ (էջ 10բ) — ἀμελέτητος (էջ 857)

անշարժ (էջ 16ա) — ἀκίνητος (էջ 861)

անպտուղ (էջ 16ա) — ἀκαρπτος (էջ 861)

աստուածապաշտ (էջ 12ա) — θεοσεβής (էջ 856)

բազմամանարար (էջ 17բ) — πολυμερῶς (էջ 861)

բարեծառանգութիւն (էջ 9բ) — εὐλόγησιαν (էջ 852)

բարետոհմիկ (էջ 12ա) — εὐγενής (էջ 856)

խորանազնութիւն (էջ 9բ) — συσκήνισ (էջ 852)

համալեզու (էջ 17բ) — ὁμόγλωσσοσ (էջ 861)

մեծածայն (էջ 10ա) — μεγαλοφῶνας (էջ 852)

ստոման (էջ 13ա) — στῆμων (էջ 856)

Քվարկված օրինակներն իրենց համապատասխան կիրառութիւններով հիմնականում V դարի թարգմանական մատենագրութիւնից են բաղվել (Ս. Գիրք, Եփրեմ, Բարսեղ, Նազիանզացի, Նյուսացի, Ոսկերհրան և այլն): Ուրիշ վիպութիւն չունենալու պատճառով ոչ թարգմանական գրականութիւնից օրինակներ են ընտրվել X—XII դդ. գրական հուշարձաններից, երբեմն էլ Նյուսացու երկերի հայերէն թարգմանութիւնների ազդեցությամբ հայտնված վաղ շրջանի ինքնուրույն գրականութիւնից (տե՛ս Խորենացու օրինակները): Հասկանալի է, որ Նյուսացու «Ի Մեխիտոս կայսկոպոս...» ճառի թարգմանությանը զիմիւր դժպրում բառարանագիրները անզարդանալ և բարեծառանգութիւն բառերի բացատրության առիթով չէին բավարարվի Հովհաննես Գրասխանակերտցուց ու Սարգիս Ենորհալուց բաղված մեկական օրինակներով:

5 կան դարձյալ հունարենի հիմքի վրա առաջացած բառեր, որոնք անծանոթ են նոր հայկազան բառարանագիրներին: Ահա այդ բառերը իրենց համապատասխան կիրառութիւններով.

ա) «Այլ ինձնաղէմ հանդիպի Աստուծոյ»⁵ — ἀλλ' αὐτόπροσώπως ἐντογα-

γ. τὸ Ἔθω»⁶: Հայկազյան բառարանագիրները վկայակոչում են ինքնաղէպ ինքնագիրմաբար բառերը, բայց ոչ ինքնաղէմ: Հասկանալի է, որ վերջինս հունարեն ἀποπροσώπως բառի թարգմանությունն է: Բասս, որքան մեզ հայտնի է, այլուր վկայված չէ:

բ) «Յաճախագոյն հայելով բիրամարդ բազմութիւնն»⁷—σχαταπυκνωθέντες ὁ μυστιανθρωπος δῖητος»⁸: Հայ ինքնուրույն և թարգմանական գրականություն մեջ, դատելով համաբարբառային գրականությունից, բիրամարդ բառի ուրիշ կիրառություն արձանագրված չէ: Սույն եզակի կիրառությանը շնն անդրադարձել նաև նոր հայկազյան բառարանագիրները, թեև նրանք ձեռքի տակ ունեցել են «Ի Մելիտոսս եպիսկոպոս...» ճառի հայերեն թարգմանությունը: Դժվար չէ կոահել, որ բիրամարդ բառը առաջացել է հունարենի μυστιανθρωπος-ը թարգմանելու ճանապարհով և միանգամայն ուշադրության արժանի բառական միավոր է:

գ) «Զիրդ քաջն Դաւիթ բազմամասնաբար եւ յոգնաւրիճակաւնապէս...»⁹—«πῶς ὁ χαλδῆς Δαβὶδ πολυμερῶς καὶ πολυτρόπως»¹⁰: Տվյալ պարագայում մեր ասելիքը յոգնաւրիճակապէս բառի մասին է: Հայկազյան բառարանում մեկական օրինակ-վկայակոչությամբ հղվել են յոգնօրիճակ և յոգնօրիճակաբար իմաստամոտ բառերը, բայց բառարանում չկա առաջարկվող յոգնաւրիճակապէս բնթերցումը: Բառիս կիրառության այլ օրինակ մեզ ծանոթ չէ, ուստի մեկնաբանության միակ սկզբնաղբյուրը մնում է վերոբերյալ վկայակոչությունը: Մի բան պարզ է, որ այն հունարեն «πολυτρόπως» բառի հայերեն թարգմանությունն է, որը վկայված չէ նաև Առձեռն բառարանում և առհասարակ անծանոթ է հայ բառարանագրությունը¹¹:

Այսպիսով, վերոբերյալը հիմք է տալիս ասելու, որ նյութացու «Ի Մելիտոսս եպիսկոպոս...» երկի հայերեն թարգմանությունը մեր թարգմանական գրականության ինքնատիպ ու երեկի հուշարձաններից է: Վերջինիս բնագրի և թարգմանության համադրական քննությունը նրապատավոր կարող է լինել հին հայերենի կառուցվածքի, բառազանձի

⁶ PG, էջ 861:

⁷ Ձեռ. № 823, էջ 17ա:

⁸ PG, էջ 861:

⁹ Ձեռ. № 823, էջ 17ա-բ:

¹⁰ PG, էջ 861:

¹¹ Նախորդ ինքնաղէմ և բիրամարդ բառերը վկայված են Առձեռն բառարանում:

ու ոճական առանձնահատկությունների ուսումնասիրության իմաստով:
Նույնքան ուշադրամ է այդ թարգմանական երկի մուտքը հայոց
ինքնուրույն գրականություն, որովհետև այն ամենից առաջ և բավական
սերտ կերպով կապվում է Մովսես Խորենացու նշանավոր «Ողբի» հետ: Խո-
րենացու Պատմության սկզբնաղբյուրներին անդրադարձած նախորդ սե-
րերդի հայագետներից շատերը տարբեր ձևագրական ու բառարանագրա-
կան աղբյուր-հղումների հենքի վրա արձանագրել են, որ բյուզանդական
մատենագրի սույն ճառը ծանոթ է եղել Խորենացուն, որից օգտվել է նա
իր նշանավոր «Ողբը» շարադրելիս¹²: Ահա այսպիսի տեսք ունի նյութա-
ցի-խորենացի առնչակցությունների հին ու նոր ցանկը:

Ձեռ. № 823
(«Ժողովածու», 1266 թ.)

Ողորմիմ Բեզ, ով եկեղեցիդ, առ
քեզ է բանս, Անտիոքու քաղաքդ:
Ողորմիմ քեզ յանկարծակի փո-
փոխմամբդ այգուիկ¹³:

«Մովսիսի Խորենացույ Պատմու-
թիւն հայոց», Տիփլիս, 1913

Ողորմիմ Բեզ, եկեղեցի Հայաս-
տանեաց, խրթնացեալ ի բարե-
զարգութենէ բեմին, ի քաջէն
զրկեալ ի հովուէ և ի հովուակ-
ցէ¹⁴:

Հին վրացերեն թարգմանություն. «გწყალობ შებ, ეკლესიოაო...»¹⁵:

¹² Ն Ռիզանցայի, «Քննասեր», պրակ երկրորդ, Ստորհում, 1887, էջ 60, 61, 4. 5.
Պատմանեան, Քննութիւն ողբոյն Մովսիսի Խորենացույ (տե՛ս «Հանգէս ամսօրեայ»,
1891, էջ 362—364), Կր. Խալաբքանց, Մովսէս Խորենացի և իր աղբյուրները («Յակուն-
ած Արարատի», 1897 թ. նոյեմբեր և դեկտեմբեր), էջ 536—538, Գ. Զարբանակեան,
Հայական հին դպրութիւն, Վեներից, 1897, էջ 365, Գ. Халатъниц, Армянские Ар-
шакиды, М., 1903, часть II, материалы, էջ 140—143: Ն. Ալիևեան, Մովսէս
Խորենացույ Ողբը Գեղանդ երէցի Պատմութեան վերջարանն է, «Հանգէս ամսօրեայ»,
1930, № 1—2, էջ 7—41, Ե. Տեր-Մինասյան, Պատմա-բանասիրական հետազոտու-
թյուններ, Երևան, 1971, էջ 217—218:

¹³ Ձեռ. № 823, էջ 12բ, հմտ. «Քննասեր», 1887, էջ 60, 4. Պատմանյան, նշվ.
աշխ., էջ 362, Կր. Խալաբքանց, նշվ. աշխ., էջ 536, Ե. Ալիևյան, նշվ. աշխ., էջ 27,
Գ. Халатъниц, էջ 14: Ավելորդ ծանրաբեռնվածությունից խուսափելու նպատակով նյու-
սացու ճառի միայն ընդգծված մասի հունարենն ենք հղում:

¹⁴ Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն հայոց (այսուհետև՝ Մ. Խորենացի), էջ 558:

¹⁵ «Ե Մելիտոս Եպիսկոպոս...» ճառի համազրվող հատվածների հայերեն թարգմանու-
թյան հունարեն բնագրի հետ ունեցած հարաբերությունը լրացուցիչ վերահսկելու նպա-
տակով հարմար նկատեցինք միամտմանակ վկայակոչել նման կամ նույնական հատված-
ների հին վրացերեն թարգմանության XI գ. համապատասխան մասերը ըստ Մ. Կորիաշ-

Բնագիր. «'Ελεῶ σε, ὦ 'Εκκλησία»¹⁶,

Նահատակն ի հանդէսն կոչեցաւ
և նահատակէր յաղազս ճշմար-
տութեանն ըրտամբք: Իսկ հարսն
համբերէր ողջախոնուրեամբ՝
զամուսնութիւնն պանկով: Ժա-
մանակ էր ի մէջ յուլի, և ոմն
սեղեխարար յանդգնէր յանարատ
յառագաստն: Այլ հարսն ոչ աղ-
տեղանայր...¹⁷:

Հին վրացիքն թարգմանութիւն. «Եւոլո մերոյցման ման Մեղացեցե-
ղաւ լոճմարն, մեղուղեցեղաւ ոցի միս ի սոմնեղ... ճեմե Յերոճա շեր-
նցեղա միս ի սեմլոա...»¹⁹.

Բնագիր. ἢ δὲ ἠπαρνεύσῃ τὸν γάμον φυλάττουσα... τις μοιχί-
κῶς κατεπεχίρει τῆς ἀγράντου πασάβου. 'Αλλ' ἢ νόμφη οὐκ ἐμαίνετο...»²⁰,

Նմա յաագոյն էր ընդ Քրիստոսի
լինել՝ լուծանկով ի մարմնոյն,
բայց մեզ չար որոշել ի հայրենի
վերակացութենէն (էջ 9բ)... Նա
ի գոգսն Աբրահամու հանգչի²¹
(էջ 15ա—բ):

...լուծեալ ի մարմնոյս ընկերսն
և գործակցան: Ընդ Քրիստոսի
լաւ է նոցա բնակել, և յԱբրա-
համեանն հանգչել ի գոգս...²²:

վիւ վերջերս իրացած միակ ընտանի հրատարակութեան (տե՛ս Զ. Կոճաճեղի, ցր-
ցող հոսեղի «Մեքեմա թղցի անճոյքեղիսն» տե՛ս «ճեղի յարտուլի մեղրոլոմի
մեթանց», Ուտոլոմի, 1985, էջ 92—104, «Կյուլեկտ» «ճեղի յարտուլի մեղրոլոմի
մեթանց»):

¹⁶ PG, էջ 856:

¹⁷ Զե. Ն 823, էջ 14, հմտ. «Բնագիր», 1887, էջ 61, Կ. Պատմական, էջվ. աշխ.,
էջ 362, Գ. Խալարյանց, էջվ. աշխ., էջ 537, Գ. Халатьянц, էջ 141, Ն. Ախիյան, էջվ.
աշխ., էջ 28:

¹⁸ Մ. Խորենացի, էջ 359:

¹⁹ «ճեղի յարտուլի մեղրոլոմի մեթանց», էջ 100:

²⁰ PG, էջ 857:

²¹ Զե. Ն 823, էջ 15ա—բ, հմտ. Գ. Խալարյանց, էջվ. աշխ., էջ 537—538, Գ.
Халатьянц, էջ 140:

²² Մ. Խորենացի, էջ 359—360:

Հին վրացերեն թարգմանություն. «մისլա უმკობեն 'იყო წორცთავან განსვლითა ქრისტეს თანა-ყოფაჲ...»²³ «რამეთუ იგი წიალთა შინა აბრაჰამისთა განისუენებს...»²⁴:

Բնագիր. «'Εκείνω χρείστον ἦν τὸ σὺν χριστῶ ἐῖνα. διὰ τῆς ἀναλύσεως» (852), «...ὁ μὲν ἐν τοῖς κόλποις τοῦ 'Αβραάμ ἀναπαύεται»²⁵:

Ահա խորհրդան ժամանակ, եւ խորհրդակիցն լուսալ է: Պատեհագմն գմեգ շուրջ պաշարէ, պատեհագմն հեռնուածողական եւ, որ գաւրավարն լինի, ոչ որ է: Վտանգի հիւանդութեամբ հասարակաց մարմին եկեղեցոյս, եւ զբժիշկն ոչ գտանեմք²⁶ (էջ 9ր):

Հին վրացերեն թարգմանություն. «Ժրժոռլոնս ցարց-ժոշոշցացո, ծրժոռլոնս մշջալեղեղեղտոսա...»²⁶:

Բնագիր. «Πήλομοσ ἦμας περιστοίχισται, πόλεμοσ αἰρετικὸσ»²⁶:

Կամիմ եթէ որպէս կարողութիւն է, պնդելով զիմ տկարութիւնս... ի վերայ հարն թշուառութեան ողբալով: Այլ զինչ կրեցից, զի՞ւարդ բռնադատեցից զլեզուս ի սպասատրութիւն բանի³⁰ (էջ 10ա):

Պատեհագմն գմեգ շուրջ պաշարէ, եւ Մակարէ ոչ փրկէ... արհաւիրք ի հեթանոսաց եւ մարտի հեռնուածողաց, եւ խորհրդականն չէ ի միջի, որ խրատէր եւ յարմարէր ի պատեհագմ²⁷:

Աւաղ զրկանացս, աւաղ թշուառական պատմութեանս. «Րպէս զախտս հանդուրժեցից բնրել. զիս՞րդ զմիտս իմ եւ զլեզուս պնդեցից, եւ հատուցից զբանս հարցն...»³¹:

²³ «ძველი ქართული მწერლობის მატრიანე», էջ 95;

²⁴ Նույն տեղում, էջ 101:

²⁵ PG, էջ 860:

²⁶ Ձև. № 823, էջ 9ր, հմտ. Գ. Խալաթյանց, հշվ. աշխ., էջ 537—538, Ե. Տեր-Մինասյան, հշվ. աշխ., էջ 218:

²⁷ Մ. Խորենացի, էջ 360:

²⁸ «ძველი ქართული მწერლობის მატრიანე», էջ 95—96:

²⁹ PG, էջ 852:

³⁰ Ձև. № 823, էջ 10ա, հմտ. Գ. Խալաթյանց, հշվ. աշխ., էջ 360:

Գ. Халатъянц, էջ 140:

³¹ Մ. Խորենացի, էջ 360—361:

Հին վրացերեն թարգմանություն. «Զարնա զափշլո զնսա մսախրե-
ձը սიტყսսա»³²,

Բնագիր. «Πῶς βιάσεται γλῶσσαι εἰς ἰπυρροσίου τῶν λέγουσ»³³,

Յայնժամ իբրև ի հարսանիս
պարէաւ, եւ այժմ ողորմելի ի
վերայ ախտիս հառաչեմք: Յայն-
ժամ առագաստի երգք եւ այժմ՝
ի վերայ զերեզմանի ողբք³⁴ (էջ
10բ):

...յուսայար հարսանեաց պարել,
անվհեր երագութեամբ կրթեալք,
և առագաստի ասել երգս, արդ
փոխանակ խրախճանութեանն ի
վերայ զերեզմանի ողբս ասելով՝
ողորմելի հառաչեմ...³⁵:

Հին վրացերեն թարգմանություն. «Յոտարժա մեթորո՞նենն զանցեցերե-
ձողեդ... մամն սասժլոախսա, ելոլո ա՞յ՛ սաջլազիսաս զցալոձեթ»³⁶:

Բնագիր. «Ἦστε γαμινῶς ἐχρησάμενοι... Ἦστε ἐπιμαζάμιοι, ἢν ἐπιτάφιοι ἄθι-
μα»³⁷:

Ո՞ր է՛ք քաղցր աչացն հանդար-
տութիւն, ո՞ր՝ զուարբ շրբանցն
ժպտումն, ո՞ր բարի ողջունող
աչն³⁸:

Ո՞ր է՛ քաղցր աչացն հանդար-
տութիւն առ ուղիղս և ահաւորու-
թիւն առ թիրս. ո՞ր զուարբ
շրբանցն ժպտումն առ բարի ա-
շակիրտացն հանդիպումն...³⁹:
(էջ 361):

Հին վրացերեն թարգմանություն. «Թամեթոլ սաձա արս օցի մեյլժրօղեձաձ
տլալտա միստաձ, սաձա արս Եր՞ջյինցալե-օցի լօմիլօլի Եազեթա միստաձ»⁴⁰:
Բնագիր. «Πῶς ἢ γλαυκῆα τῶν ὀφθαλμῶν γαλήνη; Πῶς τὸ φαιδρὸν ἐπὶ τῶν γλῆ-
σσῶν μεμῆμας»⁴¹:

³² «ժեղլի յարտլլի մեթրլօղեձի մաձիանե» էջ 96:

³³ PG, էջ 852:

³⁴ Ձեռ. № 823, էջ 10բ, հմտ. Գ. Խալարյանց, նշվ. աշխ., էջ 361, Գ. Խալատիսիս

էջ 140:

³⁵ Մ. Խորենացի, էջ 361:

³⁶ «ժեղլի յարտլլի մեթրլօղեձի մաձիանե», էջ 96:

³⁷ PG, էջ 852:

³⁸ Ձեռ. № 523, էջ 12բ, հմտ. «Քննասեր», 1887, էջ 61, Կ. Պատմանյան, նշվ. աշխ., էջ 362, Գ. Խալատիսիս, էջ 140:

³⁹ Մ. Խորենացի, էջ 361:

⁴⁰ «ժեղլի յարտլլի մեթրլօղեձի մաձիանե», էջ 98:

⁴¹ PG, էջ 856:

ნიქ რჯიანის აკადემიის
აქტი, იქ ყათამქ სსსსსსსს
კასან⁴²;

სსსსსსსს, სსსს რჯიან-
ის აკადემიის. სსსს⁴³
კასან სსსსსსსს

სსსსსსსს სსსსსსსს. სსსს სსსს სსსს სსსს

სსსსსსსს. «*Ω* სსსსსსსს სსსსსსსს...»⁴⁵;

სსსსსს სსსსსსსსსს სსსს,
სსსსსს სსსსსს. სსსსსსსს სსსს-
სსსსსს, სსსსსს სსსსსს⁴⁶;

სსსსსს სსსსსსსს, სსსსსს სს-
სსსსსსსსსს, სსსს⁴⁷ სსსსსსსს,
სსსსსს სსსსსს სსსსსსსს

სსსსსსსს სსსსსსსსსსსს. სსსსსსსს სსსსსსსსსსსს სსსსსს-
სსსსსს და სსსსსსსს სსსს...»⁴⁸;

სსსსსსსს. «*Ο* სსსსსს სსსსსს, სსსს⁴⁹ სსსს»⁴⁹;

სსსსს სსსსს სსსსს სსსსსსს-
სსსს სსსსსსსსს სსსსსსს, სსსს
სსსსსსსსსს სსსსსსსსს სსსსსს-
სსსსსსსსს სსსსსსს⁵⁰;

სსსსსს სსსსსსსს სსსსსსს⁵¹ სს-
სსსსსსსს სსს სსსსსს სსსსსსსს
სსსსსსს, სსსსსსსსსსსს სსსს-
სსსსსსს⁵²;

სსსსსსსს სსსსსსსსსსსს. სსსსსსსს, სსსსსსსს სსსს სსსსსსსს სსსსსს
სსსსსსსსს სსსს და სსსსსს სსსსსსსსსსსს...»⁵²;

სსსსსსსს. «*Π* სსსსსსსს სსსს⁵³ სსსსსსსს სსსსსსსს სსსს სსსსსსსს...»⁵³;

⁴² სსსს. № 823, სსს 13ა, სსსს. გ. სსსსსსსს, სსს 141;

⁴³ სსს. სსსსსსსს, სსს 360;

⁴⁴ «სსსსსს სსსსსსსს სსსსსსსსს სსსსსსსს», სსს 89;

⁴⁵ სსს, სსს 856;

⁴⁶ სსს. № 823, სსს 15ა, სსსს. სსს. სსსსსსსს, სსს. სსსს., სსს 538;

⁴⁷ სსს. სსსსსსსს, სსს 361;

⁴⁸ «სსსსს სსსსსსსს სსსსსსსსს სსსსსსსს», სსს 102;

⁴⁹ სსს, სსს 860;

⁵⁰ სსს. № 823, სსს 15ა, სსსს. გ. სსსსსსსს, სსს 141;

⁵¹ სსს. სსსსსსსს, სსს 362;

⁵² «სსსსს სსსსსსსს სსსსსსსსს სსსსსსსს», სსს 102;

⁵³ სსს, სსს 860;

Մանր ոսկերք և նախ քան զման
կրթեալ ի մեռելութիւն, արտ-
մական թշուառութեանց մերոց
յիշատակ⁵⁴:

Վասն հանգուցանելոյ զպարկեշ-
տըն զայն մարմին և նախ քան
զմանն կրթեալ ի մեռելութիւն⁵⁵:

Հին վրացերեն թարգմանություն. «Յիրքելո սոյլըլոլոնսնսնսն թմբորտ-
լընո սոյլըլոլոնսնսն»⁵⁶:

Բնագիր. «Էսլ քո՛ Յանձոս քեքլետդո՛ստա նեքոսուն»⁵⁷:

Համեմատությունների վերոբերյալ շարքը արդյունք է Մ. Խորենա-
ցու «Ողբի» և Գր. Նյուսացու «Ի Մեկիտոս եպիսկոպոս...» ճառի հայե-
րեն թարգմանության համադրության: Հասկանալի է, որ ընդհանրական
տեղիներ կգտնվեն Մ. Խորենացու Պատմության մյուս մասերում և:
Սակայն մի բան պարզ է, որ նմանության մեծ ու փոքր հատվածների
բացահայտված և չբացահայտված օրինակներից անկախ Խորենացու
«Ողբը», ինչպես նկատվել է, «գրված է Գրիգոր Նյուսացու հայտնի դամբա-
նական ճառի խոր ազդեցության տակ»⁵⁸: Ընդ որում խոսքը երկու ստեղ-
ծագործությունների ժանրային առանձնահատկությամբ պայմանավոր-
ված ձևական ընդհանրության մասին չէ, այլ բուն նյութի, շարադրանքի,
հիմնական ասելիքի: Արդ՝ փորձենք ընդհանրացնել այդ բնույթի նմա-
նությունները:

ա) Երկու դեպքում էլ ողբերգականը իրական է, ատարկայական.
Գր. Նյուսացու համար կղերականը դավանական բուռն վեճերի պայման-
ներում արևելյան եկեղեցու ծանր վիճակն է՝ պայմանավորված Անտիոքի
նշանավոր Մեկիտոս եպիսկոպոսի անակնկալ մահվան հետ՝ «Ողբումիմ
քեզ, ով եկեղեցիդ»⁵⁹: Մ. Խորենացուն հուզողը հայոց թագավորության
վերացումն է, ազգային հոգևոր հաստատության երբեմուն վիճակը՝ «Ո-
ղբումիմ քեզ, եկեղեցիդ Հայաստանեաց»⁶⁰, երանելի ուսուցիչների՝ Սա-
հակի և Մաշտոցի մահը:

⁵⁴ Ձեռ. № 823, էջ 13բ, հմտ. «Քննասեր», 1887, էջ 60, Գ. Խալաթյանց, նշվ. աշխ.-
էջ 536, Գ. Халатъянц, էջ 142:

⁵⁵ Մ. Խորենացի, էջ 357, հմտ. էջ 362՝ նախ քան զմանուն մեռելութիւն:

⁵⁶ Եժեցելո թարգմելո թմբորտոմոն թեճոնց, էջ 99:

⁵⁷ PG, էջ 857:

⁵⁸ Ե. Տեր-Մինասյան, նշվ. աշխ., էջ 217:

⁵⁹ Ձեռ. № 823, էջ 12բ:

⁶⁰ Մ. Խորենացի, էջ 358:

բ) Հարս ու փեսայի փոխարեբական պատկերը միանգամայն նույն են՝ քառասուն ու նպատակագրումն ունի թե՛ Նյուսացու և թե՛ Խորենացու երկում:

գ) «Պատերազմն հերձուածողական» նույնական մտահոգությամբ է պաշարել թե՛ բյուզանդական մատենագրին և թե՛ մեր Պատմահորը, որովհետև երկու դեպքում էլ խոր անհանգստության բուն պատճառը մեկ է՝ մի դեպքում «որ զարավարն լինի, ոչ որ է»⁶¹ (Նյուսացի), մյուս դեպքում՝ ըստ Խորենացու՝ «խորհրդականն չէ ի միջի, որ խրատէր և յարմարէր ի պատերազմ»⁶²:

դ) «Ու՞ր», «զի՞նչ», «ո՞վ» և նման սկսվածքով հարցադրումները թե՛ Նյուսացու և թե՛ Խորենացու համար ոչ միայն պատասխան չեն ակնկալում, այլև բովանդակում են նույն հարցումի ժխտական պատասխան-լուծումը:

ե) Երկու հուշարձաններում էլ քննադատության, տարակուսանքի ու դժգոհության բուն պատճառը տեսանելի է շրջապատող իրականության ոլորտում, իրական է և ոչ վերացական:

զ) Լավատեսության, պայծառ ապագայի դավքը համադրվող երկերում պիտի փնտրել անցյալի փառավոր դրվագները վերապատմելու գրական եղանակի մեջ:

Այսպիսով, վերորերյալ բառական, ոճական, իմաստային և կառուցվածքային նմանությունները հնարավորություն են տալիս պնդելու, որ Խորենացին իր նշանավոր «Ողբը» շարադրելիս ծանոթ է եղել Նյուսացու քննվող դամբանական ճառի հայերեն թարգմանությունը: Ինչ խոսք, Խորենացու պատրաստությունը (բյուզանդական մատենագրությունն ու լեզուն հիմնավորապես իմանալը) հիմք է տալիս մտածելու, որ Պատմահայրը Նյուսացու աշխատանքին կարող էր ծանոթ լինել նաև բնագրով: Մյուս կողմից գայթակղիչ հանգամանք կարող է հանդիսանալ թարգմանական գործի համար հատուկ պատրաստվող Խորենացու իսկ վկայությունը. «Ես այր եմ ծերացեալ... և անպարսպ ի թարգմանութեանց»⁶³: Այսուհանդերձ՝ հիմնավոր կովաններ կան պնդելու, որ Խորենացին օգտվում է Նյուսացու Դամբանական ճառի հատկապես հայերեն թարգմանությունից: Որո՞նք են այդ կովանները:

⁶¹ Ձեռ. № 823, էջ 9ր:

⁶² Մ. Խորենացի, էջ 360:

⁶³ Մ. Խորենացի, էջ 353:

ա) Նյուսացին գրում է. «Հարսն համբերէր ողջախոհութեամբ Գամուսնութիւնն պահելով... ոմն սեղեխարար յանդգնէր յանարատ յառագաստն: Այլ հարսն ոչ աղտեղանայր...»⁶⁴: Այս նույն միտքը առկա է *Խորենացու մոտ*. «Հարսնդ համբերեցեր՝ ողջախոհութեամբ Գամուսնութիւնն պահելով... ոմն սեղեխարար յանդգնեալ յարձակեցաւ յանարատ առագաստդ և հարսնդ ոչ աղտեղացար...»⁶⁵: Այս նույնական հատվածներից յուրաքանչյուրը հարս բառի կիրառության երկուական օրինակ է պարունակում՝ հարսն համբերէր, հարսն ոչ աղտեղանայր, մինչդեռ Նյուսացու ճառի հունարեն բնագրում ունենք նման մեկ կապակցություն. «,Αλλ' ἔγ' ἠύμφορ σὺν ἐμείαινετο...»⁶⁶ (=այլ հարսն ոչ աղտեղանայր):

բ) Նյուսացի. «լաագոյն էր ընդ Քրիստոսի լինել»⁶⁷:

Խորենացի. «Ընդ Քրիստոսի լաւ է նոցա բնակել»⁶⁸: Վկայակոչված հատվածների նմանությունը ակնհայտ է և լրացուցիչ մեկնարանություն անհրաժեշտություն չկա: Տվյալ պարագայում մեր ասելիքը ընդգծված բառերի որոշ տարբեր երանդներին է վերաբերում: Նյուսացու լաագոյն և լինել բառերի դիմաց *Խորենացու «Ողբում»* համապատասխանաբար ունենք լաւ և բնակել: Նյուսացու ճառի բնագրում ասված է՝ «χρῆστον ἔγ' τὸ σὺν χριστῷ εἶναι»⁶⁹, որի ճշգրիտ արտացոլումն է առկա հին հայերեն թարգմանությունը: Հասկանալի է, որ Նյուսացու լաագոյն և լինել ընթերցումները բնագրի *χρῆστον*⁷⁰ և *εἶναι*⁷¹ (εἶμι) բառերի թարգմանությունն են: Արդ՝ որոշ տարբերության երանգով հանդերձ՝ *Խորենացու միտքը շատ ավելի ընդհանրական է Նյուսացու դամբանական ճառի հայերեն թարգմանության հետ, քան հունարեն նախօրինակի:*

գ) Նյուսացի. «Ով թշուառական պատմութեանն»⁷²:

⁶⁴ Ձեռ. № 823, էջ 14բ—15ա:

⁶⁵ Մ. Խորենացի, էջ 359:

⁶⁶ PG, էջ 858:

⁶⁷ Ձեռ. № 823, էջ 15ա:

⁶⁸ Մ. Խորենացի, էջ 360:

⁶⁹ PG, էջ 852:

⁷⁰ Древнегреческо-русский словарь, т. I, Москва, 1958, I էջ 980 (*այսուհետև՝ ДРС*):

⁷¹ ДРС, I, 464:

⁷² Ձեռ. № 823, էջ 13ա:

հորենացի. «Աւա՞ղ թշուառական պատմութեանս»⁷³: Այս նույնական արտահայտութիւնների հիմքը նյութացու ճառի հունարեն բնագիրն է «Ω δὲ αὐτῶν ἄγγελοι»⁷⁴, որտեղ, ինչպես տեսնում ենք, պատմութեանն ընթերցման դիմաց ունենք ἄγγελοι⁷⁵ (ἄγγελοι) — լուր, տեղեկութիւն, զեկույց: Արդ՝ նյութացու ճառի հայերեն թարգմանութեան և հորենացու «Ողբի» նմանութեան այս և նախորդ օրինակներից կարելի է եզրակացնել, թէ հորենացին օգտվում է բյուզանդական մատենագրի «Ի Մելիտոս եպիսկոպոս...» ճառի հայերեն թարգմանութեանից և ոչ թէ հունարեն նախօրինակից: Հակառակը պնդելու դեպքում հարկադրված կլինենք ընդունելու, որ նյութացու խնդրո առարկա ճառի թարգմանիչը և նույն երկի հունարենից օգտվող հորենացին միմյանցից բոլորովին անկախ օգտագործում են նույնաո՞ւ արտահայտութեաններ ու կապակցութիւններ, մի բան, որ գրեթէ անկարելի է⁷⁶: հորենացին միջնադարյան գրական գործիչ է և, բնականաբար, առանձնապես հոգ չի տանում քաղում-հղումները մասնավորեցնելու ուղղութեամբ, մանավանդ եթէ գրանք շարագրանքի փաստական կողմին չեն վերաբերվում: նյութացու գործից կատարված հորենացու քաղումները այդպիսիք չեն: Այդուհանդերձ՝ հորենացին մի առիթով արձանագրում է. «որպէս ոմն նախ քան զմեզ իմաստասիրեաց»⁷⁷:

Սակայն բյուզանդական մատենագրի երկին ծանոթ լինելու հանգամանքը այն թյուր տպավորութիւնը շպեռ է թողնի, թէ հորենացին սոսկ բանաբաղութեամբ է տարված, և որ նրա հռչակավոր «Ողբը» ստեղծագործական առումով քիչ է ինքնուրույն: Նման մտտեցումը ամենից առաջ նշանակում է բնավ չպատկերացնել այն հարուստ ու բազմաժանր թարգմանական մատենագրութիւնը, որը նախորդել է մեր ինքնուրույն գրականութեանը և դարեր շարունակ գոյատեւել է վերջինիս

⁷³ Մ. հորենացի, էջ 360:

⁷⁴ PG, էջ 856:

⁷⁵ ДРС. I, 18:

⁷⁶ Կամ, թերևս, կարելի է մտածել, որ նյութացու ճառի թարգմանիչը լինելով հանդերձ՝ հորենացին, սակայն, գրական-թարգմանական տարբեր մտեցում է գրսեւորում: Բյուզանդական մատենագրի երկը թարգմանելիս նա աշխատում է անպայման մնալ բնագրի սահմաններում, հարազատորեն վերաբաղակցել բնագրի յուրաքանչյուր միտքը, մինչդեռ, սեփական շարագրանքում իր իսկ թարգմանութեանից օգտվելիս նույն երևույթի շուրջ կիրառում է տարբեր մտտեցում: Սա նույնպես նվազ հավանական ենթադրութեան է:

⁷⁷ Մ. հորենացի, էջ 359:

դուզընթաց: Հայտնի է, որ մեր ինքնուրույն մատենագրության երևելի ներկայացուցիչները, այդ թվում է առաջին հերթին Խորենացին, միաժամանակ մեր նշանավոր թարգմանիչներն են եղել: Թարգմանելու և ինքնուրույն գրական երկ ստեղծելու պրոցեսը մեզանում տևական ժամանակ համընթաց են եղել: Այնպես որ ասորի կամ հույն մատենագրի այս կամ այն գործի թարգմանիչը կարող էր թարգմանվող նյութի բովանդակությունը ակնհայտ նմանությունը վերարտադրել նաև ինքնուրույն երկ ստեղծելիս՝ ամենևին չզգալով դրա օտարամուտ լինելը: Խորենացին, թվում է, այս իմաստով շատ լավ ապացույցներ կարող է տալ: Յվելին, Խորենացու Պատմության օրինակը ցույց է տալիս, որ նյութացու երկի հայերեն թարգմանությանը ծանոթ լինելու իրողությունը նրան չի զրկել ինքնուրույնությունից, իր ասելիքը չուրովի մատուցելու խորենացիական հնարավորությունից: Նույնիսկ նմանությունների մեջ Խորենացու ասելիքը որոշակիորեն տարբերվում է սկզբնաղբյուրի հաղորդումից: Վկայակոչենք այս կարգի ընդհանրության մեկերկու օրինակ.

ա) նյութացին եկեղեցու տխուր վիճակը նկարագրելիս օգտագործում է «ով թշուառական պատմութեանն»⁷⁸ արտահայտությունը: Խորենացին նման առիթով ու նրա հետևություններ ունի՝ «աւա՞ղ թշուառական պատմութեանս»⁷⁹: Խոսքը տվյալ դեպքում ով, ասող, որպիսի հուզական հրանգներին տարբերությանն է վերաբերում: Նյութացու թարգմանիչը բնագրի կոչական (ո) օմեղան թարգմանել է բառացի նշանակությունամբ՝ ով: Դա միակ դեպքը չէ. նա, շնչին բացառությամբ, այդպես է վարվել նաև մնացած դեպքերում (ով շար⁸⁰-ն քոյրն⁸¹, ով եկեղեցիդ⁸²— օ՛ւ Եւլղո՛ւս⁸³, ով թշուառական⁸⁴— օ՛ւ ճոյճալի⁸⁵, ով ասիցէ⁸⁶— Երբ⁸⁷, որպիսի ձայն դարձեալ⁸⁸— օ՛ւ օ՛ւ քոյր⁸⁹ և այլն): Մինչդեռ

78 Ձև. № 823, էջ 13ա:

79 Մ. Խորենացի, էջ 360:

80 Ձև. № 823, էջ 11ա:

81 PG, էջ 853:

82 Ձև. № 823, էջ 12բ:

83 PG, էջ 856:

84 Ձև. № 823, էջ 13ա:

85 PG, էջ 856:

86 Ձև. № 823, էջ 13ա:

87 PG, էջ 856:

88 Ձև. № 823, էջ 13բ:

89 PG, էջ 837:

Նյուսացու ճառի հայերեն թարգմանությունից օգտվող հորենացին նախարհել է զարմանք, զայրույթ, վրդովմունք, վիշտ, տրամուրջուն ու թախիժ արտահայտող աւաղ տարբերակը: Իրականում տվյալ մտքի, արտահայտության համար ճիշտը հորենացու ընտրությունն է: Փաստորեն բյուզանդական մատենագրի հայերեն թարգմանությունն աչքի առաջ ունենալով հանդերձ Պատմահայրը բնագրի, ասելիքի իր ընկալումն ունի և նմանությունների մեջ էլ, ասվեց, տարբեր է սկզբնաղբյուրից:

բ) հորենացին Հայոց աշխարհի անմխիթար վիճակին անդրադառնալիս միաժամանակ հիշում է իր երանելի ուսուցիչներին և այդ առիթով օգտագործում է «զիարդ զմիտս իմ և զԵգուս պնդեցից»⁹⁰ արտահայտությունը, որը ընդհանուր եզրեր ունի Նյուսացու «զիարդ բռնադատեցից զԵգուս»⁹¹ նմանօրինակ ձևակերպման հետ՝ «Πῶς βιάσονται γλώσσαν»⁹²: Առաջին հայացքից թվում է, թե այս և նման բնորոշումների՝ պնդեցից և բռնադատեցից այլիմաստ բառերից մեկը պիտի ճիշտ համարել և մյուսը սրբագրել ըստ նախորդի: Բայց իրականում երկուսն էլ ճիշտ են իրենց տեղերում: Գր. Նյուսացու հատվածում բռնադատեցից բառը ստուգելի է բնագրով. այն հունարեն «βιάζω» բառն է, որն ունի «ուժով, բռնությամբ, ուժ գործադրելով»⁹³ իմաստները և միանգամայն տեղին է օգտագործված: Մինչդեռ հորենացու խոսքը իր երանելի ուսուցիչներին հիշատակին անդրադառնալուց առաջ միտքն ու լեզուն պնդելու մասին է: Ինչպես տեսնում ենք, հիմքում ընդհանրական այս ձևակերպումները բուն ասելիքի մեջ միանգամայն տարբեր են:

գ) Մայր առած զավանական վեճերին անդրադառնալիս Նյուսացին գրում է. «պատերազմ զմեզ շուրջ պաշարէ, պատերազմն հերձուածողական»⁹⁴: Նույնպիսի մտահոգություն ունի նաև հորենացին՝ աչքի առաջ ունենալով բյուզանդական մատենագրի հիշյալ ձևակերպումը. «պատերազմ զմեզ շուրջ պաշարէ... մարտք ի հերձուածողաց»⁹⁵: Նյուսացու ճառի հունարեն բնագրում պատերազմ բառի երկու կիրառության դիմաց էլ ունենք «πῶς βιάσονται»⁹⁶, որից հետևում է, թե բյուզանդական մատեն-

⁹⁰ Գ. Խորենացի, էջ 360—361:

⁹¹ Զեո. N° 523, էջ 10ա:

⁹² PG, էջ 852:

⁹³ SL^u DPC, I, էջ 295:

⁹⁴ Զեո. N° 523, էջ 9բ:

⁹⁵ Գ. Խորենացի, էջ 360:

⁹⁶ PG, էջ 852:

նագրի հայերեն թարգմանիչը հարազատ է մնացել բնագրին և երկու ղեկավարում էլ բառս թարգմանել է պատերազմ: Խորենացին շի կրկնել սկզբնաղբյուրի ձևակերպումը՝ պատերազմ բառի երկրորդ կիրառության համար ընտրելով նույնի մարտ հոմանիշ-տարբերակը: Կատարվածը սոսկ կրկնությունից խուսափելու նպատակով հարմար բառընտրության օրինակ չէ, այլ, ավելի շուտ, երևույթի ճշմարիտ գնահատման խորենացիական ըմբռնում: Դավանական հողի վրա առաջացած խլրտումները Խորենացին բնորոշում է մարտ տերմինով⁹⁷: Նյուսացի-Խորենացի բնդհանրական հատվածներում կարելի է վկայակոչել այս բնույթի նոր օրինակներ ևս: Սակայն դրա անհրաժեշտությունը չկա, քանի որ վկայակոչված զուգահեռ ձևերի ուշադիր քննությունը հիմք է տալիս սասելու, որ սկզբնաղբյուրի հետ ունեցած նմանությունների շրջանակներում էլ Խորենացին առանձնանում է ոչ միայն իր սանկրքով, այլ նաև մատուցման եղանակով ու ոճի ինքնատիպությունը: Նյուսացու թարգմանիչը աշխատում է ամեն կերպ տեղափոխվել բնագրի բառերի ու արտահայտությունների շրջանակներում, ձգտելով հնարավորին չափ զերծ մնալ միջամբույթություններից ու բառական հավելումներից: Նա ջանում է գտնել հունարենի համապատասխան հայերեն համարժեքը, իսկ չգտնելու կամ չբնախրհարելու ղեկավարում բառապատճենման եղանակով կարողանում է ստեղծել ենթադրվող բառը կամ տերմինը: Սակայն բնագրին հետևողականորեն հարազատ մնալու միտումը տվել է նաև իր ոչ ցանկալի արդյունքը: Քննվող հուշարձանում կան ոչ քիչ թվով հատվածներ, որոնք ծանրաշունչ են ու դժվարբնկալիլի, ուր միաբը շունի ցանկալի հստակություն, խճողված է ու զրեթե անհասկանալի: Անշուշտ շատ ավելի նկատելի է այն իրողությունը, որ հայերեն թարգմանությունը հիմնականում հստակ է, պարզ է ու մեկին, այն տեղ-տեղ, կարելի է սասել, բանաստեղծական ձև ու հնչեղություն ունի: Ահա այդ բնույթի մեկ օրինակ.

⁹⁷ «Պատերազմ» և «մարտ» բառերի համարնույթ կիրառության օրինակ կա նաև Գրիգոր Նազրիանցացու «Թ Գրիգորիոս Լայնկոպոս, Բարսղի մերձ կացելուց, չնա ձևնադրութեանն և ի վկայսն» ճառի հայերեն թարգմանությունում. «Եւ այն է զմեզակ պատերազմն, այս է մարտ մեծ...» (ձեռ. № 823, էջ 30ր), հմմտ. բնագիր. «καὶ οὕτως οὐ πολέμος, καὶ οὐτε παρτάσις μαγάλη...» (PG, t. 35, էջ 837). Սակայն այս ղեկավարում պարզվում է, որ բառական նշված երանդադրման հիմքը ճառիս հունարեն նախօրինակն է:

Զիա՞րդ անզարգացաւ զեղեցկութիւնդ,
Զիա՞րդ կողոպտեցաւ զարդն,
Որպէ՛ս յանկարծակի ի վայր անկաւ ծաղիկն,
Ըշմարտապէս ցամաքեցաւ խոտն
Եւ անկաւ ծաղիկն⁹⁸։

Բնագիր. Πῶς ἀπεχομένη ἢ τὸ καλλοῖ;
Πῶς ἀπεσολύθη ὁ κόσμος;
Πῶς ἐξαιφύνη; ἀπερρόθη τὸ ἀνίθος;
"Οὐτως ἐξήρξάνθη ὁ γήρως,
καὶ τὸ ἀνίθος ἐξέπεσεν⁹⁹.

Բոլորովին այլ են խորենացու ստեղծագործական խառնվածքը, բնագրի հետ աշխատելու, այս կամ այն թարգմանությունից օգտվելու նրա նախընտրած եղանակները: Նյութացու երկի հայերեն թարգմանությունից օգտվող խորենացին երբեք այս կամ այն միտքը հեղինակային կառուցվածքով ու բառային կազմով նույնությամբ չի վերարձակեցնում իր շարագրանքի մեջ: Նա աշխատում է օտարամուտ շերտերը հարստացնել, ընդարձակել՝ տեղական, հայկական անհրաժեշտ նյութի իր իսկ մեկնաբանությամբ, գրավոր ու բանավոր աղբյուրներից բաղված շահեկան ալլազան տեղեկություններով:

Աչքի առաջ ունենալով «երեք մեծ կապաղովկացիների», մասնավորապես Գրիգոր Նազիանզացու ճառերի հայերեն թարգմանությունների հետքերը խորենացու «Հայոց պատմության» վրա, հայ բանասիրության մեջ անցյալում փորձ է արվել Պատմահորը ընդունելու նազիանզացու ճառերի թարգմանիչ: Նույն հաջողությամբ նրան կարելի է համարել նաև Նյութացու ճառերի թարգմանիչ, որովհետև նման ենթադրություններացման համար նպաստավոր գործոն է դիտվել նաև խորենացու: Բյուզանդիայում կրթություն ստանալը, բյուզանդական մատենագրությունն ու հունարեն լեզուն հիմնավորապես իմանալը: Հայագիտության մեջ խորենացու մասին ուղղակի արձանագրվել է. «Ի նազիանզացու ճառից փոխ առեալ ցիր և ցան կտորները կը ցուցնեն թէ ի հայրենիս դառնալէն առաջ արդէն կարդացած և թարգմանած էր այդ ճառերն, ուստի՛ թէ՛ Ուլըր գրած ժամանակ և թէ՛ Պատմութիւնը

⁹⁸ Ձև. N° 823, էջ 12բ:

⁹⁹ PG, էջ 856:

խմբագրած միջոցին՝ իր թարգմանութիւններէն հատուածներ կը ներմուծէր. եւ այս՝ ոչ միայն ի նաղիանդացւոյ, այլ եւ ի նիւսացւոյ...»¹⁰⁰: Այս տեսակետը բավական տարածված է հայագիտութեան մեջ և բանավոր եղանակով պաշտպանվում է նաև մեր օրերում: Սակայն «երեք մեծ կապադովկացիներին» գործերի հայերեն թարգմանությունների հարյուրավոր ձեռագրերի քննական դասգաստումն ու հորենացու քաղում-հղումների համադրական ուսումնասիրությունը բացահայտում են հեղինակի իսկ ձեռքով ընտրած օտար հատվածների հարաբերությունը դրանց բուն սկզբնաղբյուրի հետ, ըստ ամենայնի վեր հանում քաղումների ֆունկցիոնալ ծանրաբեռնվածությունը հին ու նոր բնագրերում:

Հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ հորենացուն նյուսացու ճառերի թարգմանիչ չի կարելի համարել մի շարք պատճառներով: Ամենից առաջ պիտի նկատել, որ այդ մասին չկա, չի պահպանվել որևէ հիշատակություն ո՛չ հորենացու գործերում, ո՛չ էլ այլուր: նյուսացու «Ի Մելիտոս եպիսկոպոս...» ճառի հայերեն թարգմանության վրա հնարավոր է ցույց տալ հորենացուն բնորոշ լեզվի ու ոճի, արտահայտչականակի որևէ նմուշ: նյուսացու թարգմանիչը, ասվեց, աշխատում է ամեն կերպ տեղավորվել բնագրի շրջանակներում, մինչդեռ հորենացին ստեղծագործողի, գրական երկ ստեղծողի իր խառնվածքով չի կարող պարփակվել բնագրի հաղորդածի ոլորտում և միջամբուտում է ինքնաբերաբար: Այս իմաստով կրկին հիշելի են վերևում վկայակոչված օրինակները, ուր նյուսացու ճառի հայերեն թարգմանության ով-ը հորենացին ընթերցում է աւաղ, պնդեցից-ը՝ բռնադատեցից, պատերազմ-ը՝ մարտ: Պարզորոշ երևում է, որ հորենացին բառընտրության իր ուրույն սկզբունքն ունի, որը էպպես տարբեր է նյուսացու թարգմանիչի մոտեցումից: Ի վերջո, նյուսացու ճառերի հայերեն թարգմանությունը պիտի գոյություն ունենար, հայ իրականության մեջ տարածված լիներ մինչև հորենացու «Ողբի» կամ «Հայոց պատմության» գրվելը, որից այնուհետև օգտվելու հնարավորություն ունենար Պատմահայրը:

Այնուամենայնիվ, ե՞րբ է հայերենի թարգմանվել նյուսացու «Ի Մելիտոս եպիսկոպոս...» դամբանական ճառը: Այս հարցի պատասխանը ուղղակիորեն կապվում է մեկ այլ հարցի հետ՝ ե՞րբ է գրվել հորենացու «Ողբը», որտեղ նյուսացու ճառի հայերեն թարգմանությունից

¹⁰⁰ Կ. Պատմական, եղվ. աշխ., էջ 363, հմտ. «Քննակը», էջ 30, 31:

10-ից ավելի հաստվածներ են օգտագործվել: Հայագիտութեան մեջ տիրապետող կարծիքի համաձայն՝ «Ողբք Խորենացոյն երևին գրեալ նախ քան զպատերազմն Վարդանանց»¹⁰¹: Եթե մի փոքր ավելի մասնավորները այս միտքը, ապա պիտի ընդունենք, որ «440-ին կամ 441-ին» երանելի ուսուցիչների մահվան «ցավի ու վշտի թարմ տպավորութեան տակ»¹⁰² է գրվել Խորենացու հիշյալ աշխատանքը: Առաջարկվող թվականը նորովի քննելու ու նոր փաստերով հավաստելու կամ մերժելու անհրաժեշտություն չենք տեսնում: Եթե վիճելի է «Ողբի» գրութեան առաջարկվող ժամանակը, ապա նյութացու մեզ հետաքրքրող ճառի թարգմանությունը պիտի տեղավորել մինչև 480-ական թվականները, այսինքն Խորենացու Հայոց պատմութեան ստեղծման ժամանակահատվածում, որը ավելի հաստատուն է և մեծ տեղաշարժերի անհրաժեշտություն չի պարտադրում:

Նյութացու քննվող ճառի հայերեն թարգմանությունը Բարսեղ Կեսարացու և Գրիգոր Նազիանզացու («Վեցարեայ», «Ի Բասիլիոս Կեսարացի») երկերի թարգմանությունների հետ կրկին հաստատում է այն պնդումը, թե մեղանում, այսպես կոչված դասական թարգմանություններին զուգընթաց կատարվել են նաև հունարան թարգմանություններ, և որ հունարան թարգմանությունները առանձնացնելու և անպայման մի քանի տասնամյակով ետ տանելու անհրաժեշտություն չենք տեսնում: Ավելին, դասական և հունարան կոչված թարգմանությունների ոչ քիչ գրվագներ կարելի է ցույց տալ միևնույն երկում: Այս իմաստով լավ օրինակ է «Վեցարեայի» հայերեն թարգմանությունը (V դ. առաջին կես): Բնագրի և թարգմանության որոշակի տարբեր հարաբերությունների շատ օրինակներ կան նույն հեղինակի «Պահոց դիրք» անվանված թղթերի ու ճառերի ժողովածուի մեջ: Նույն ժամանակահատվածում թարգմանված Գր. Նազիանզացու «Ի Բասիլիոս Կեսարացի» երկը հունարան թարգմանության ուղադրավ օրինակ է: Հունարան թարգմանությունների նույն շարքին է պատկանում նաև «Ի Մելիտոս եպիսկոպոս...» դամբանական ճառը, որի թարգմանության առանձնահատկություններին անդրադարձանք վերևում: Համաբնույթ թարգմանությունների օրինակ կա նյութացու նաև մյուս գործերում:

¹⁰¹ «Քննասեր», 1887, էջ 1:

¹⁰² Ե. Տեր-Մինասյան, եզվ. աշխ., էջ 217, հմմտ. Կ. Պատմանյան, եզվ. աշխ., էջ

Արդ՝ ինչպես բացատրել այս երևույթը: Թվում է, հավանական մեկնաբանություն երկու եղանակ կա. ա) կամ պիտի ընդունել, որ V դարում մեղանում կային մեկից ավելի թարգմանական գործող զպրոցներ, ուստի և առկա թարգմանությունների լեզվատոճական ու բառազանձային ընդգծված առանձնացումները պայմանավորված են տարբեր զպրոցների ոչ միօրինակ թարգմանական նախասիրություններով: բ) կամ էլ կարելի է ենթադրել, որ գրեթե համաժամանակյա այդ թարգմանությունները կատարվել են միևնույն մշակութային հաստատության ուղորտում, սակայն տարբեր ուսումնառություն ստացած ու ոչ միանման գրական ճաշակի տեր թարգմանիչների ձեռքով: Հիմքեր կան ընդունելու սույն՝ երկրորդ բացատրությունը:

Հայտնի է, որ Սահակի և Մաշտոցի կողմից մեղանում տարվում էր հատուկ «ծրագրավորված» թարգմանական գործունեություն: Մաշտոցի անմիջական հոգածությունը աշակերտների մի խումբ հմտանում էր «չասորի զպրութիւնն», մեկ այլ խումբ՝ «ի լունական զպրութիւնն»¹⁰³: Ավագ և կրտսեր անվանումների տակ պահպանված թարգմանիչ-մատենագիրների երեք տասնյակից ավելի անունների գոյությունն փաստն ինքնին խոսում է ոչ միայն թարգմանությունների թեմատիկ բազմազանության, այլև դրանց տարած լինելու մասին:

դ) «Ի ՍՈՒՐԲ ՎԿԱՆՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԹԷՈՂՈՐՈՍ» ԵՆՐԲՈՎԻ ՀԱՅՆԵՆԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲՆՈՒՅԹԸ*

Գրիգոր Նյուացու սույն երկը գիտական բնագրի խորագրում կոչվում է ներքող (εργασια): Ժանրային այդ անվանումը նույնությամբ պահպանվել է նաև հայերեն թարգմանության մեջ: Այն նյութով ու բովանդակությամբ համապատասխանում է ներքողի այն տեսակին, որ մասնագիտական գրականության մեջ ընդունված է կոչել զամբանական նա կամ գերեզմանական խոսք²:

¹⁰³ Կարյուն, Վարք Մաշտոցի, Կրկան, 1941, էջ 46:

* Սույն բնությունն նախնական տարբերակը հոգվածի տեսքով լույս է տեսել «Պատմա-բանասիրական հանդեսում», 1991, № 2, էջ 115-122:

¹ S^h'u Gregorii Nysseni Sermones, pars II, Köln, 1900, էջ 61-71, հմմտ.՝ PG, t. 46, էջ 736-748:

² S^h'u Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռ. № 6196 (Ճաղրնատիք, 1227 թ.), էջ 311բ-315ա: Երբողի ժանրի մասին հանգամանուցից հետազոտություն ունի բանա-

Գրիգոր Նյուսացին կիրառում է ներբողչալի արժանիքների ընդ-
դոման, բացահայտման ալլադան ձևեր, սվլյալ պարագայում՝ Թեո-
գորոսի կյանքի ու գործունեության արժանահիշատակ գրվագների վեր-
հանում: Վկայակուշներ գրանցից մեկը. «Բարեպաշտութեամբ եւ հաւա-
տով, որ ի Քրիստոս յամենայնի պարծելով, ոչ միայն ի ճակափի իւրում
գրել զխոստովանութիւնն, եւ ոչ տակաին դեռ ընտիր գտով արիու-
թեանն, եւ ոչ անհմուտ մարտի եւ պատերազմի, այլ արիագոյն անձամբ
զարաւոր լինէր առ վիշտան զգաղարմունս, ոչ թուլակի, ոչ զանգիտե-
լով»³: Նույն նպատակին ծառայող մեկ այլ տարբերակ է հարցման մի-
ջոցով մեծավորների, անվիճելի հեղինակություն համարվող անունների
հետ համագրության եզր որոնելու եղանակը. «Ո՞վ որ ի թագաւորացն
այսպիսի պատուով պատուեալ լինի: Ո՞վ որ յայնցանեաց, որ գերա-
զանցութեան առ մարդկան երեսեալ, այսպիսի յիշատակաւ փառաւո-
րեացաւ: Ո՞վ որ ի զարաւորաց... այսպիսի են երջանիկք, իբրեւ զՂի-
նուորս դայս...»⁴:

Արժանիքների ընդդոման յուրահատուկ եղանակ է ունկնդիրների
հակվածության, ներբողչալին մոտիկից շփվելու, որեւէ կերպ առնչվելու
ներկաների ալլադան գրսեորումների արտացոլումը: Նման գրվագներից
մեկում կարգում ենք. «Եթէ որ երբէք այնպիսի բարի հանդիպմամբ
շնորհեսցէ զիշխանութիւնն, որպիսի ինչ բազմափափագ եւ ձիրն ըզձից
վերագոյն գտին զայսոսիկ, որ զփորձ են առեալ եւ նովին ցանկութեամբ
զժարաւ լցեալ: Քանզի իբրեւ զմարմին կենդանի եւ ծաղկեալ զնա տե-
սողքն համբուրեալ լինին աշաւք, բերանաւք, լսելեաւք, որ յամենայն
զգայութիւնսն հասուցանելով...»⁵:

Կերպավորման գործում էական տեղ է հատկացվում գեղարվես-
տական արտահայտչամիջոցների ողջ համակարգի լիարժեք գրսեորման
հնարավորությանը: Գրիգոր Նյուսացու դամբանական ճառում կան ճա-
շակավոր համեմատությունների բազմաթիվ օրինակներ, հին ու նոր
թեալոր արտահայտությունների նպատակադիր կիրառման ուշադրավ
գրվագներ, մակդիրների հարկավոր առատության ոչ քիչ թվով օրի-
նակներ: Եվ այդ ամենը բժախնդիր հոգացողութեամբ ծառայեցվում է

որք Ա. Ղազինյանը (տե՛ս Հայ միջնադարյան գրականության ժանրեր, Երևան, 1984, էջ
127—178):

³ Ձեռ. № 6196, էջ 313ա:

⁴ Նույն տեղում, էջ 312բ:

⁵ Նույն տեղում, էջ 312բ:

Թեոզորոսի կերպարի ամբողջացմանը, նրա շուրջ հյուսվող պատմության համոզիչ ու ավարտուն տեսք ստանալուն:

Հայոց թարգմանական բազմաժանր գրականության կարևորությունը մեղանում վաղուց է արձանագրվել և նոր փաստարկումների անհրաժեշտություն չկա: Քանի որ այն նախորդել է մեր ինքնուրույն մատենագրությանը, ապա, բնականաբար, գրավոր մշակույթի համեմատաբար հին շերտ է ներկայացնում և իբրև այդպիսին ենթադրում է որոշակի գրական առնչակցություն նոր ձևավորվող ազգային գրականության ժանրային ոլորտներում:

Նոր հայկազյան բառարանի կազմողները (այսուհետև՝ ՆԶԲ) ձեռքի տակ ունեցել են Գրիգոր Նյուսացու մեկ տասնյակ անուն գործերի հայերեն թարգմանություններ և օգտվել են դրանցից: Թարգմանական այդ հուշարձանների կարևորության, դրանց բառագանձի ինքնատիպության մասին կարող է որոշակի պատկերացում տալ հետևյալ իրողությունը. մի քանի տասնյակի են հասնում այն օրինակ-հղումները, երբ բառարանագիրներին ծանոթ երկու վկայություններից մեկը, հաճախ հնագույնը, Գրիգոր Նյուսացու գործերից է քաղվում: Առավել արձանագրելի երևույթ է մեկական օրինակներով հայտնի բառաբացատրությունների խնդիրը. ՆԶԲ միայն Ա տառի օրինակների մի մասի կիրառությամբ հին հայերեն բառեր կան, որոնք ավանդվել են բյուզանդական մատենագրի քաղված, որ շուրջ էրեք տասնյակ եզակի համեմատություններ ցույց է տալիս, որ շուրջ էրեք տասնյակ եզակի զանդակյան մատենագրի քաղվածքներն են «Յաղագս Երզոյ երզոցս», «Տեսութիւն ի մարդոյն կազմութիւնն», «Յորդորումն մանկանց ի կուսութիւն» և «Վարք երանելոյն Գրիգորի Սբանչելագործի» երկերի հայերեն թարգմանությամբ: Այդպիսիք են. անկատարելապէս, անկարբար, անկողմանումն, անկուած, անհաստ, անհասարելի, անհաստարիմ առնել, անմեծութիւն, անուանական, անուծագոյն, անպնդաբար, անցանակ, ապրասամ (ապրասագ), աղանդական, աղջանչ, ամենախաճութիւն, ամենապողոթիւն, ամուսնաբար, այրանդրաբերութիւն, այրապատկեր, անգիտակութիւն, անգործագոյն, անգունութիւն, անդրաբերութիւն, անդրոյթք, աներկչտութիւն, անզմտաւածելի, անժողով, անկամաւոր և այլն:

Ամենևին չխորանալով թվարկված բառերի՝ հունարեն նախօրինակների հետ ունեցած բառակազմական առնչակցությունների խնդիրների մեջ, պիտի արձանագրել, որ դրանք առաջացել են թարգմանական հողի վրա, Գրիգոր Նյուսացու ձևերի թարգմանիչների ձեռքով ու հունարեն նախօրինակների ակնհայտ նմանությամբ:

«Ի սուրբ վկայն Քրիստոսի Թէոդորոս» դամբանական ճառի հայերեն թարգմանությունն էլ իր հերթին որոշակի հետաքրքրություն կարող է ներկայացնել բառադանձի ինքնատիպության իմաստով: Նշված հուշարձանում ևս կան թարգմանության ճանապարհով առաջացած բառեր և արտահայտություններ, բառակապակցությունների նոր ու ինքնատիպ ձևեր: Պիտի նկատել, որ այս կարգի ընթերցումների առատությունն առաջին հերթին պայմանավորված է բնագրին բառացի հետևելու, հունարեն բառերն ու բառակապակցությունները նույն երանգով հայերենի փոխանցելու թարգմանչի ցանկությունով:

Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ առանձին դեպքերում հայերենի թարգմանիչը իրոք կարող էր բնագրի այս կամ այն բառ-տերմինի համար ընտրել համեմատաբար պարզ, այլուր վկայված տարբերակ: Բայց նույն բնագրում քիչ չեն նաև այն օրինակները, երբ թարգմանիչը այդպես չի վարվել: Նման դեպքերում, չնչին բացառությամբ, հունարեն բնագրի համապատասխան բառը, հաճախ նաև արտահայտությունը սակավ գործածական է նաև հունարենում (օրինակ՝ *πὸ τοῦ ὁμοιωτοῦ*⁶, *φλογιστῶρον*⁷, *γλωττοφόρος*⁸, *νεόλεκτος*⁹ և նման մի շարք բառեր): Պարզվում է, որ կարևոր դեր պիտի վերապահել հունարեն նախօրինակի լեզվի բարդությունը, նեղիմաստ պատմափիլիսոփայական տերմինների առատությանը, այն փաստին, որ կան բառեր, որոնք թերևս եզակի վկայվածության կամ, չի բացառվում, դժվար բացատրելիության պատճառով լիովին հասու չեն եղել թարգմանչին:

«Ի սուրբ վկայն Քրիստոսի Թէոդորոս» երկի հայերեն թարգմանության տեքստում բառազանձի իմաստով ուշադրության արժանի օրինակները կարելի է բաժանել մի քանի խմբի:

Բառեր, որոնք անծանոթ են ՆՀԲ-ին, այլուր ավանդված չեն, ուստի և բացատրելի են սույն ճառում պահպանված եզակի կիրառությամբ: ա) «Այսպիսի անզգայիւնս արուեստասխարհամքս սիրացոյց զղաշս»¹⁰ մտքի հունարեն համապատասխանությունում սսված է. «τοῖς αἰσθητοῖς οὐτὼ φιλοτεχνήμασιν ἐνεπαθήσας τῆν ὀψιν»¹¹: Մինչև բուն ասե-

⁶ Sermones, էջ 63²¹;

⁷ Sermones, էջ 63⁷;

⁸ Sermones, էջ 63¹⁰;

⁹ Sermones, էջ 64¹⁸;

¹⁰ Ձեռ. № 6196, էջ 321բ¹;

¹¹ Sermones, էջ 63¹⁵;

լիբին անցնելը, մի բանի խոսք անզգայիւս ընթերցման մասին: Ձեռագրերի համեմատութիւնը ցույց է տալիս, որ այն պահպանվել է միայն Վենետիկի հավաքածոյի № 202 (= 512) գրչագրում, մեր ձեռքի տակ եղած մյուս ձեռագիր զրոյութներում այն առհասարակ բացակայում է: Միաժամանակ պարզվում է, որ նշված բառի դիմաց բնագրում ունենք $\alpha\tilde{\iota}\sigma\tilde{\iota}\theta\gamma\tau\omicron\zeta$ ($\alpha\tilde{\iota}\sigma\tilde{\iota}\theta\gamma\tau\tilde{\iota}\zeta$), որը նշանակում է զգայական, զգայելի, զգալեամբ: Հայերեն թարգմանութան ժխտական տարբերակը, որը տվյալ պարագայում բնավ չի արդարանում, հավանաբար բնագրի $\alpha\tilde{\iota}\sigma\tilde{\iota}\theta\gamma\tau\omicron\zeta$ -ը $\alpha\chi\alpha\tilde{\iota}\sigma\tilde{\iota}\theta\gamma\tau\omicron\zeta$ ընթերցելու արդյունք է:

ՆՆԲ-ն «սիրացուցանեմ» բառի տակ վկայակոչում է այս նույն միտքը և միաժամանակ արուեստախրոթեամբս բառը ընթերցում արուեստախրոթեամբ¹²: Սակայն նման միջամտութիւնը (եթե այն տպագրական վրիպակ չէ) Գրիգոր Նյուսացու ճառի զոնե այս հատվածի համար վերապահելի է, բացատրութեան այլ ուղի փնտրելն անիմաստ է, որովհետև բառիս կիրառութեան ուրիշ օրինակ, դատելով համարաբանային գրականութեան առկա հրատարակութիւններէից, ավանդված չէ: Արուեստախրոթեամբ ընթերցումը բնագրի $\varphi\iota\lambda\omicron\tau\epsilon\gamma\gamma\eta\mu\alpha$ բառը թարգմանելու ճանապարհով է առաջացել (նշանակում է՝ արվեստավոր կառուցց, նաև՝ արվեստի գործ)¹³: Համապատասխանութեան այս փաստից բացի՝ արուեստախրոթեամբ բառի գոյութիւնը պիտի արձանագրել նաև այն պատճառով, որ այդ նույն հատվածում Գրիգոր Նյուսացին պատմում է Թեոդորոսի սխրանալու (= սբանչանալ, հրաշանալ, հիանալ)¹⁴, կերպագրութեամբ «առ որմ խոսելու» նրա կարողութեան մասին, որը և հայերենի թարգմանչին հնարավորութիւնն է տվել հունարենի նմանութեամբ ստեղծելու արուեստախրոթիւն բառը:

բ) «Քանզի իրբև նստաւ շարարաստն այն ի շար դատարանն՝ դատալորն ևւ դատալեան ի միասին գոլով...»¹⁵ նախադասութիւնը թարգմանութիւնն է հունարեն հետևյալ հատվածի. $\epsilon\tilde{\omega}\ \delta\alpha\tilde{\iota}\mu\omega\nu\ \alpha\tilde{\iota}\tau\epsilon\omega\nu\ \pi\omicron\alpha\nu\gamma\omicron\theta\omicron\nu\ \delta\iota\alpha\ \alpha\sigma\tilde{\iota}\gamma\omicron\theta\iota\omicron\nu\ \kappa\alpha\tilde{\iota}\ \gamma\tilde{\eta}\zeta\mu\omega\nu\ \kappa\alpha\tilde{\iota}\ \tau\alpha\tilde{\xi}\iota\alpha\rho\chi\omicron\zeta\ \epsilon\tilde{\iota}\zeta\ \tau\omicron\tilde{\upsilon}\tau\omicron\ \sigma\upsilon\nu\epsilon\lambda\theta\omicron\nu\tau\epsilon\zeta$ ¹⁶: Բնագիր-թարգմանութիւն համադրութիւնից պարզվում է, որ դատա-

¹² Տե՛ս նՆԲ, Բ, 718: Բառարանագիրները անզգայիւս-ը նույն բացատրութեան ստիժով փակագծում ընթերցում են զգալեօս:

¹³ Древнегреческо-русский словарь, том. II. М., 1958, էջ 1734 (այսուհետև՝ ДРС):

¹⁴ ՆՆԲ, Բ, 718:

¹⁵ Ձեռ. № 6196, էջ 313ա:

¹⁶ Sermones, էջ 65¹⁵⁻¹⁶:

պետ-ը հունարեն *ταξιάρχης* -ի նմանությամբ կազմված բառ է (*μακκυ-
αρχ, командир*)¹⁷: Հայերենի թարգմանիչը բնագրի հետևությամբ նույն
կրճատմանատար, վերակացու ոչ սովորական իմաստներն է տեսնում դա-
տապետ բառի սույն կիրառության մեջ:

Գրիգոր Նյուացու սույն ճառի հայերեն թարգմանությունում կան
մեկ տասնչափից ավելի բառեր, որոնք առաջացել են հունարեն նախ-
օրինակը պատճենելու, վերջինիս իմաստը հայերենի փոխանցելու տար-
բերակով: Այդ բառերի բացատրության միակ աղբյուրը, դատելով նշՅ-ի
հղումներից, մնում է «Ի սուրբ վկայն Քրիստոսի Քէոզորոս» ճառի
թարգմանությունը¹⁸: Ստորև ներկայացնում ենք այդ կարգի մի խումբ
բառեր իրենց հունարեն համապատասխան օրինակներով.

- ամբոխաբեր (էջ 314բ) — λειψόροσ (էջ 70₃)
- անյանգապէս¹⁹ (էջ 314բ) — ἀληκτοσ (էջ 70₂)
- արարադիր (էջ 311բ) — ἀροτήρ (էջ 61₁₀)
- բազմափափագ (էջ 312բ) — πολυπόθητοσ (էջ 63₂₁)
- բոցասնոյց (էջ 312ա) — φλογότοφοσ (էջ 63₁)
- թուլակի (էջ 313ա) — δειλόσ (էջ 65₁₄)
- լեզուաղագեսց (էջ 312ա) — γλωττοφόροσ (էջ 63₁₀)
- մարմնավաճառ (էջ 314ա) — χρεσπόλησ (էջ 69₂)
- նորակարգ (էջ 312բ) — νεόλεχτοσ (էջ 64₁₈)
- տարափառութիւն (էջ 314ա) — ἀδοξία (էջ 68₁)
- տղայտեսակ (էջ 313բ) — νήπιο. (էջ 66₂₁)
- քաջահանդէպ (էջ 313ա) — εὐστοχοσ (էջ 66₁):

Հայերենի թարգմանիչը հունարեն այս բառերի բուն իմաստին,
հիմնական նշանակություններին հետամուտ լինելու պարագայում շատ

¹⁷ Տե՛ս ДРС, II, 1602:

¹⁸ Անբեւակ, առասացոյրին, աբիագունին, բաղկացոյրին, բանապետն, բացա-
զործել, գաղտուս, կերպագրոյրին, շարարատ, քաջապտուղ, քնդի և նման տասնչափ
բառերի բացատրության ժամանակ նշՅ-ի օրինակներից մեկը, հաճախ առավել հինը
բաղվել է Գրիգոր Նյուացու սույն ճառից:

¹⁹ № 6196 գրչագրում պահպանվել է գրեթե նույնիմաստ անյանգապէս բնիբերցումը,
որը բառարանագիրները վերբնիբերցում են անյանգապէս և իրրև բացատրության օրինակ
մասնակի միջամտություններով վկայակոչում այս նույն հատվածը: Առաջադրված տար-
բերակի օգտին է խոսում նաև բնագիրը (ἀληκτοσ անդալար, անդուլ): Տե՛րտի անգրաւ
(=անաւարտ, անեզր, անվախճան, անսպառ, անբաւ) հարադիրը ևս հուշում է, որ
անյանգապէս-ը առավել ճիշտ է արտացոլում հեղինակի ասելիքը:

դեպքերում, թերևս, կստեղծեր կամ կնախընտրեր զրանց առավել հասկանալի ու հայ մատենագրության մեջ վաղուց տարածում գտած համարժեքներ: Բայց քանի որ նա հիմնականում առաջնորդվել է բառերի ու արտահայտությունների արտաքին կառուցվածքային, առաջին հայացքից հիմնական թյվացող նշանակությամբ, ապա արդյունքում առաջացել են ոչ սովորական, նշված եզակի կիրառությամբ ընթերցվող ու բացատրվող մի շարք բառեր: Այսպես՝ հունարենում «λεωφόρος»-ը նշանակում է մեծ ճանապարհ²⁰, ուստի թարգմանիչը պիտի նախընտրեր ճանապարհ, ճամփայ զրաբարում հայտնի, կիրառության հնագույն օրինակներ ունեցող բառերից մեկը կամ մյուսը: Մինչդեռ աչքի առաջ ունենալով հունարեն նախօրինակի ենթիմաստները, կազմել է ամբոխաբեր բառը, որը այլուր, նախօրինակից անշատ իրավացիորեն կարող է արհեստական ու սարքովի թվալ: Տվյալ պարագայում խոսքը թեոզոթոսի հիշատակը հավերժացնող «զմբջեանցն բերելով զնմանութիւն»²¹ ամբոխի անվերջ հոսքի մասին է:

Վերոբերյալ ցանկում մարմնավաճառ բառի միակ վկայությունը տվյալ կիրառության օրինակն է: Հիմքը այս դեպքում հունարեն χροστόλος բառն է: Հայերենի թարգմանիչը ինչ-ինչ պատճառով, վերանալով բառիս ավանդած մտավաճառ, մսագործ²² իմաստներից, այն վերարտադրել է մարմնավաճառ նյութական նշանակությամբ: Պիտի նկատել, որ մտավաճառ, մսագործ բառերի և զրանցով կազմված բարդությունների կիրառության օրինակներ կան մեր միջնադարյան մատենագրական հուշարձաններում և ցանկության դեպքում Գրիգոր Նյուսացու թարգմանիչը կարող էր դիմել զրանց օգնությանը:

Նույնպիսի բացատրությամբ պիտի օժտել նաև տղայտեսակ կիրառության մեր ունեցած վկայությունը: Հունարեն γάπιος հիմքը նշանակում է դեռատի, մանկամարդ²³: Հունարենին համարժեք մանուկ, մանչ, տղա բառերի ոչ քիչ թվով հին օրինակներ կան ավանդված, որոնց հազիվ թե անհաղորդ լինեն Գրիգոր Նյուսացու ճառի թարգմանիչը: Այդուհանդերձ՝ առաջադրվել է տղայտեսակ սեփական ընթերցումը, որը չունի կիրառության այլուր պահպանված որևէ տարբերակ:

Անհրաժեշտության դեպքում հնարավոր է համապատասխան մեկնարանություններ օժտել վերոբերյալ և համարնույթ բառերից յուրաքան-

²⁰ ДРС, I, 1023:

²¹ Զեո. № 6196, էջ 314բ:

²² Տե՛ս ДРС, I, 981:

²³ Տե՛ս ДРС, I, 1133:

չյուրք: Մակայն զրա հարկը շկա, որովհետև առաջագրված բացատրու-
թյունները բավարար պատկերացում կարող են տալ թարգմանչի բառ-
քննարկության և առհասարակ արժարժվող կրեուլի մասին:

Առաջագրված ցանկը և զրանից զուրս մնացած ոչ քիչ թվով հա-
մարնույթ բառ-ընթերցումների առկայությունը «Ի սուրբ վկայն Քրիստոս-
սի Քէղոզորոս» ճառի քննվող թարգմանությունում հնարավորություն են
տալիս մտածելու, որ թարգմանիչը որոշակի ծրագրի շրջանակներում
իրացնում է շատ ավելի դժվար խնդիր. նա հունարեն նախօրինակի
հենքի վրա, հունարենի բառակազմական սկզբունքներին հետևելով, ըս-
տեղծում է նկարագրական թարգմանություն-տարբերակ: Գիտական
գրականության մեջ նման թարգմանությունները ժամանակին որակվել
են նյութական տերմինով: Բնավ շնույնացնելով սույն գրական երկի
հայերեն թարգմանությունը նյութական կոչված թարգմանությունների
հետ (տարբերակիչ գծերը բավական շատ են), պարզապես պիտի ար-
ձանագրել, որ այս և նյութական հռչակված թարգմանությունների միջև
կան որոշակի ընդհանրական եզրեր:

«Ի սուրբ վկայն Քրիստոսսի Քէղոզորոս» ճառի հայերեն թարգմա-
նության բնույթի, լեզվի ու ոճի մասին մեր պատկերացումները հնարավոր-
ին են շարժ ամբողջական դարձնելու համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ
նաև նրանում աշահպանված դարձվածներին ու բառակապակցություն-
ներին: Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ թարգմանության առումով
որոշակի դժվարություններ ունեցող այդ ոճական միավորները ևս առա-
ջացել են հունարենի հենքի վրա՝ նախօրինակի իմաստային ձևերն ու
գեղարվեստական արտահայտչամիջոցները պահպանելու որոշակի մի-
տումով: Այդ բառակապակցություններն առաջին ընթերցմամբ ոչ միայն
անստվոր են ու անբարեհունչ, այլև խորթ ու անհարազատ են թվում
հին հայերենի բառ ու բանի շրջանակում: Ստորև ներկայացնում ենք
այդ արտահայտություններից մի քանիսը, որոնք միաժամանակ կարող
են պատկերացում տալ հեղինակի ոճական բնկալումների, պատկերա-
վոր արտահայտությունների ու մակդիր-համեմատությունների եղա-
նակով կերպավորման ունեցած փորձի մասին.

աներեւելի բարեկամ (էջ 314բ) — ἀόρατος φίλος (էջ 70₁₁₋₁₅)

անդարձուրելի կամաւք (էջ 313ա) — ἀκαταπλήχτω τῇ γυνάμῃ (էջ 66₄)

անհմուտ մարտ (էջ 313ա) — ἀπειρος πολέμου (էջ 65₁₂)

առասպելիալ մարք (էջ 313բ) — μυθεομένην μητρί (էջ 67₁₂)

դատապարտող դատակնիք (էջ 314բ) — καταχρίνουσα ψῆφος (էջ 69₁₈)

- դրարբարոսական մրրիկն (էջ 311բ) — τὴν βραβρακίην ἑλῆην (էջ 61₁₅)
 դրոցասնոյցն... դհնոցն (էջ 312ա) — φλογοςτόφον... κάμινον (էջ 63₇₋₈)
 դմթացեալ ծիրանիսն (էջ 314ա) — σκεταίνην πορφύραν (էջ 68₂₁)
 զտանջողական փայտից (էջ 314ա) — βασανιστηρίου ξύλου (էջ 69₈)
 իգական աստուածուհի խոստովանելով (էջ 313բ) — θήλειαν ὁμιλογῶν
 θεόν (էջ 66₂₂)
 իշխանական վստահութիւնս (էջ 313բ) — ἀρχοντος θάρσος (էջ 67₂₆)
 հեղզային տարակուսելով (էջ 313ա) — ἐπέχον ἤπορημένοι (էջ 66₁₈)
 մակերևութեանն հանգստի (էջ 312բ) — τῆ ἐπιφανία τῆς ἀναπασσεως
 (էջ 63₁₈)
 յանձնառական աւթեան (էջ 314բ) — ἀνεκτὸν καταγώγιον (էջ 70₁)
 յատակս զետնոցս (էջ 312բ) — πατόμενον ἔδαφος (էջ 63₁₄)
 յարիական ճակատամարտութեանն (էջ 313բ) — ἀνδρικὴν προᾶϊν (էջ
 67₁₀)
 սպառազինական բնորութիւն (էջ 313ա) — ὀπλιτικούς καταλόγους (էջ
 65₄)
 ստորանկեալ զոգութեամբ (էջ 313ա) — προσκυνεῖς κατὰ τὸ δοκοῦν (էջ
 68₁₋₂)
 տարեւորական տունիբ (էջ 314բ) — ἐνιαυσιαίοις ἑορταῖς (էջ 70₂)
 ցաւքն հրոյն (էջ 314բ) — πυρὸς ἀλγυθόνι (էջ 70₁₇₋₁₈):
 Թարգմանչի հիմնական հոգացողութիւնը եղել է հնարավորութիւն
 սահմաններում ճշգրիտ՝ բառը-բառի, կապակցութիւնը-կապակցութիւն
 տեսքով հայերենի փոխանցել բնագիրը, շճամահարթել հեղինակի ոճը՝
 հարադատ մնալով բնագրի անգամ առանձին տարածք դրսևորումների
 նկատմամբ: Բնագրի առանձին ալլաոճ դրվագները ոչ միայն շին հա-
 մահարթվել, այլև նույն երանգով ու բնագրային ոչ միօրինակութիւն
 փոխանցվել են հայերենի: Իրրև ասվածի վկայութիւն կարելի է հիշա-
 տակել տողատվելու, շափածոյի վերածվելու հնարավորութիւնը օժտված
 հունարենի այն հատվածները, որոնք նույն հաջողութիւնը տողատվում,
 հանգավորվում են նաև հայերեն տեքստում: Այսպես, օրինակ, խոսելով
 Թեոդորոսի «ի գեղեցիկ եւ յերանելի առ Աստուած» ճանապարհվելու մա-
 սին, Գրիգոր Նյուացին անդրադառնում է նաև հանգուցյալի թողած հի-
 շատակի խնդրին, որը, եթե փորձենք տողատել, կունենա հետևյալ տեսքը.

գիշատակ ջանի մրցանացն
 եթող ի վարդապետութիւն՝
 ժողովուրդը հաւաքելով,
 զկեղեցիս խրատելով,

դհրեշտակ խաղաղութեան կոչելով,
առ մեկ հայցելով
յԱստուծոյ զպատշաճն եւ զաւրուտն²⁴;

Թարգմանիչը ճիշտ նույն հետևողականությունն էր, գրեթե առանց բառ տեղաշարժելու, հայերենի է փոխանցում հունարեն նախօրինակի բոլոր բանաձևային ձևակերպումներն ու թևավոր արտահայտությունները: Ահա դրանցից մի բանիսը իրենց հունարեն համապատասխանություններով:

ա) Թարգմ. «ի փոքրագունիցս զմեծագունն ուսիր, ի ստուերիցս զնախատիպն իմաստի»²⁵:

Բնագիր. «ἐκ τῶν μικρῶν τὰ μεγᾶλα κατὰμικρῶς, ἐκ τῶν σκιῶν τὰ ἀρχέ-
τυπα νόησον»²⁶:

բ) Թարգմ. «Սիրելի է իւրաքանչիւրն յատուկն»²⁷:

Բնագիր. «φίλον γὰρ ἐκείστω τὸ ἰδίον»²⁸:

Թարգմ. «Զի բարի է ինձ ի տան Աստուծոյ յանկեալ լինել առաւել
բան գրեմակել ի յարկս մեղաւորաց...»²⁹:

Բնագիր. «Παρορριπτέσιαι καλὸν ἐν τῷ ὄϊαυ τοῦ θεοῦ μᾶλλον ἢ οἰκεῖν
ἐν σκηνώμασιν ἀμαρτωλῶν»³⁰:

Գրիգոր Նյուսացու բնիկող ճառի պահպանված հայերեն թարգմանության և բնագրի համեմատությունը հնարավորություն է տալիս արձարծելու նաև բնագիր-թարգմանության մասնակի անհամապատասխանության առանձին դեպքեր³¹, մեկ-երկու պարագայում նաև հայերեն թարգմանության մեջ բառական ոչ ճիշտ ընթերցման, աղավաղման օրինակներ:

Քահանայապետության արժանավորության հարցին անդրադառնալիս Թևոդորոսի պատասխան խոսքում կարդում ենք. «Զի որ առ վատ-
թարագոյնն մեծն է եւ առաջին կարգեալ նա եղկելի եւ թշուառական՝

²⁴ Ձեռ. № 6196, էջ 314բ, հմմտ. Sermones, էջ 69²¹—24՝

²⁵ նույն տեղում, էջ 312բ՝

²⁶ Sermones, էջ 64¹³—14՝

²⁷ Ձեռ. № 6196, էջ 312բ՝

²⁸ Sermones, էջ 64²¹—22՝

²⁹ Ձեռ. № 6196, էջ 314ա՝

³⁰ Sermones, էջ 68¹⁷—18՝

³¹ Այսպես, օրինակ, իբրև թարգմանության և բնագրի ոչ լիարժեք համապատասխանության օրինակ կարելի է վիճակիչել «Այլ նա հաստատուն դիմաւր...» (էջ 313ա) պարբերության երկրորդ կեսը (հմմտ. Sermones, էջ 66⁸—15): Կան այլ բնույթի անհամապատասխանության նշմարներ եւ:

որպէս առ իրաւսն անիրաւագոյնն եւ առ սպանողսն մանաւանդ կարծրագոյնն»³²: Գծվար չէ կռահել, որ ընդգծված արտահայտութիւն մասում խաթարվածութիւն հետք կա. խոսքը առ իրաւսն ընթերցման որոշակի անհամապատասխանութիւն մասին է տվյալ մտքի շրջանակներում: Գրչագրերը այլ ընթերցման որեւէ տարբերակ չեն պահպանել: Սակայն վենետիկի հավաքածոյի № 202 (=17) ձեռագրում հետագայում այլ ձեռքով ու գրչութեամբ նշված կապակցութիւնն առ-ը ան կարգալուղութեամբ փորձ է արվել (չի ջնջվել առ-ը, այլ վերևում ավելացվել է ան): Նման սրբագրութիւն միտքը հաստատվում է համապատասխան հատվածի բնագրով. առ իրաւսն անիրաւագոյնն կապակցութիւնն զիմաց հունարենում առկա է *εως* *ἀδίκους* *ὁ* *ἀδικώτερος*³³: Այլևս պարզ է, որ անհամապատասխանութիւնը հունարեն *ἀδίκους* (=անիրավ³⁴) բառի զիմաց առ իրաւսն ընթերցումն է, որը հունարենի նմանութեամբ և վենետիկի հավաքածոյի նշված ձեռագրի օտար ձեռքի միջամտութիւն հետևութեամբ պիտի վերընթերցել անիրաւսն:

Այսպիսով, Գրիգոր Նյուսացու «Ի սուրբ վկայն Քրիստոսի Թէոգորոս» դամբանական ճառի թարգմանութիւնն վերորերջալ քննութիւնը հնարավորութիւն է տալիս կատարելու որոշ եզրակացութիւններ.

ա) Թեոգորոսին նվիրված սույն երկը նյութով ու բովանդակութեամբ, կառուցվածքով ու ժանրով համապատասխանում է ներքոյի այն տեսակին, որը կոչվում է դամբանական նառ (կառուցվածքային և սյուժետային մասնակի շեղումները հասկանալի են և հատուկ քննութիւն նյութ չեն կարող դառնալ): Ի տարբերութիւնն նույն հեղինակի նույնաբնույթ «Ի Մելիտոս եպիսկոպոս...» երկի, սույն աշխատանքը թե՛ բնագրում և թե՛ հայերեն թարգմանութիւնում պահպանել է ներքոյ անվանումը:

բ) «Ի սուրբ վկայն Քրիստոսի Թէոգորոս» ճառի հայերեն թարգմանութիւն լեզուն ընդհանուր առմամբ հունարան հայերենն է: Կան բազմաթիվ բառեր, արտահայտութիւններ ու ոճական միավորներ, որոնք հասկանալի ու բացատրելի են դառնում հիմնականում հունարեն նախօրինակների համադրութիւնն պայմաններում: Բառերի ու արտահայտութիւնների այդ խումբը էական մասով անծանոթ է ՆՀԲ-ին (և առհասարակ հայ բառարանագրութիւնը), իսկ եթէ ծանոթ է, ապա միայն սույն հուշարձանի հայերեն թարգմանութեամբ:

³² Ձեռ. № 6196, էջ 314ա:

³³ Sermones, էջ 68₁₂-13¹

³⁴ ДРС, I, 35:

դ) նյութական կոշվող թարգմանության տպավորություն թողնող այս հուշարձանի լեզվաոճական ինքնատիպ վիճակը մասամբ էլ պայմանավորված է բնագրի, բուն նյութի պատմափիլիսոփայական ատաղձով, հեղինակային բառազանձի բարդությամբ:

դ) Բնագրին հարադատ մնալու թարգմանչի հետևողականությունը պահպանվել է ամենուր: Այդ իսկ պատճառով հունարենում եղած որոշ տարածությունների հեղինակային երանդները նույնությամբ կան նաև հայերեն թարգմանության տեքստում. շափածոյի հնարավորությամբ օժտված հատվածները, բանաձևային ձևակերպումները, թևավոր արտահայտություններն ու մակդիրավոր կապակցությունները գրեթե նույնությամբ պահպանվել են նաև հայերեն օրինակում:

ե) Բնագիր-թարգմանության անհամապատասխանության եղած ոճական-շարահյուսական անհարթությունները, ինչպես նաև մեկ-երկու բառական խաթարվածության օրինակները ոչ թե գրչական միջամտության, այլ սովորական վրիպման արդյունք են և որևէ առնչություն չունեն բուն թարգմանության հետ:

ՆՅՈՒՍԱՅՈՒ ՃԱՌԵՐԻՑ ՈՒ ԹՂԹԵՐԻՑ ԿԱՏԱՐՎԱՍ ԷՆՏԱԳԱ

ՔԱՂՈՒՄՆԵՐԸ (X—XIII ԴԴ.)

ա) «ՅԱՂԱԳՍ ԵՐԳՈՑ ԵՐԳՈՑԻ, ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆԱՐԵԿԱՅՈՒ ԱՂՐՏՈՒՐ

Գրիգոր Նյուսացու մատենագրական ժառանգության հայերեն թարգմանությունների շարքում առանձնանում, ուրույն տեղ է զբաղեցնում «Գրիգորի եպիսկոպոսի նիսացւոյ՝ Յաղագս Երգոյ երգոց» խորագիրը կրող աշխատությունը: Նյուսացու գրական վաստակի հայերեն թարգմանություններն ամփոփող մի քանի տասնյակ ձեռագրերի համեմատումն ու դասդասումը ցույց են տալիս, որ «Յաղագս կազմութեան մարդոյ» գործից հետո, ձեռագրերի առատությամբ ու հնուությամբ աչքի է ընկնում «Յաղագս Երգոյ երգոց» մեկնությունը. միայն Մաշտոցի անվան Մատենադարանում կա տասնութ հիմնականում ամբողջական ընդօրինակություն: Նույն Մատենադարանում է պահվում «Յաղագս Երգոյ երգոցի» 973 թ. Տարոնում գրված երկաթագիր օրինակը: Պահպանվել է գրչի (Պետրոս) հիշատակարանը¹. «Ի նիՐ (422 + 551 = 973) թուականութեանն Հայոց եւ Չիճ Հոռմի թուականութեանն գրեցաւ Մեկնութիւն Երգոյ երգոցս² Ի դաւառին Տարաւնոյ, ձեռամբ Պետրոսի անարժան գրչի, հրամանաւ հար Կիրակոսի եւ համակամութեամբ եղբարցս, վասն յիշատակի հոգոց իւրեանց, Ի ժամանակի փոխման յաշխարհէ Գրիգորի³ Մամիկոնենից եպիսկոպոսի: Եւ յետ մահուան նորա բազում շփոթումն

¹ Հրատարակությունը տե՛ս Գ. Զարբանյան, Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց, Վենետիկ, 1889, էջ 370, Գաբելին Ա. կարողիկոս, Յիշատակարանը ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 127—128, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե—ԺԲ դդ., աշխատասիրությամբ Ա.Ս. Մաքևոյանի, Երևան, 1988, էջ61—62:

² Գ. Զարբանյան, նշվ. աշխ., էջ 370՝ երգոց երգոյս:

³ Նույն տեղում, չի՞ր Գրիգորի:

և հակառակութիւն եղև վասն ձեռնադրելոյ եպիսկոպոս⁴: Արդ աղաշեմ գամենեսեան զընթերցաւոս⁵ յորժամ ընթեռնուք զլուսաւոր և բազմափայլ գիրսս սրբոյն Գրիգորի Նիսացւոյ՝ եղբար⁶ Բարսղի, և լուսաւորիք և աւգոսիք ի սմանէ⁶ ընթերցմամբ և կամ գրչութեամբ, զստացաւոս⁷ սորա՝ հանդերձ եղբարբքս, յաղաթս յիշեսչիք ի Տէր, և Աստուած ձեզ ողորմեսցի իւրում գալստեանն, յորժամ զսուրբս իւր պսակէ փառաւ...»⁸:

«Երեք մեծ կապաղովկացիներին» գործերի հարչուրհարոյ ընդօրինակութիւններին շարքում, փաստորեն, № 2684 գրչագիրը հայագիտութիւնը ժանոթ պահպանված հնագույն օրինակն է: Քիչ շէն նաև Գր. Նյուսացու նշված աշխատանքի հետ կապված միջնադարյան տեղական հետաքրքրութիւնների ճանապարհին ծնված մեկնութիւնների, պատճառների ու լուծմունքների ձեռագիր ժողովածուները⁹: Վերջիններս, շնչին բացառութիւնով, ուղեկցվում են գրառաչք կոչված գրական-բանասիրական համառոտ հետազոտութիւններով, բառերի, արտահայտութիւնների ու ոչ հաճախագեպ դարձվածների բացատրութիւնների օրինակներով, ինչպես նաև առաջագիր երկի այս կամ այն ամբողջական գրվագը մեկնելու, որոշակի պարզութիւնով օժտելու տվյալ ժանրին հատուկ եղանակներով: Այդ ամենը, անշուշտ, բյուզանդական մատենագրի հայերեն թարգմանութիւնով շրջանառութիւն գտած գրական վաստակը արժեքավորող մասնագիտական գրառումներ են՝ միանգամայն արժանի պատշաճ ուշադրութիւն:

Գրիգոր Նյուսացու «Յազագս Երգոյ երգոց» աշխատանքը կոչված էր առաջին հերթին մեկնելու Ս. Գրքի «Երգ երգոցի» բարդ, զգվարընկալելի, հաճախ ալլաբանորեն ասված, որոշակի զգվարութիւն ներկայացնող այն հատվածները, որոնք հասու չէին ընթերցող լայն շրջանների համար: Նման աշխատանքը, հարկավ, առաջին հերթին պահանջում էր Աստվածաշնչի խոր իմացութիւն, նրա գրքերի շուրջ ստեղծված

⁴ Գարեգին Ա կարդիկոս, նշվ. աշխ., էջ 127՝ եպիսկոպոսի:

⁵ Գ. Զարբանալյան, նշվ. աշխ., էջ 370՝ եղբար:

⁶ Գ. Զարբանալյան, նշվ. աշխ., էջ 370՝ սմանէ:

⁷ Գարեգին Ա կարդիկոս, նշվ. աշխ., էջ 128՝ զստացաւոս:

⁸ Զեռ. № 2654, էջ 240—բ:

⁹ Տե՛ս Զեռ. № 1897, էջ 109բ—112բ, № 4150, էջ 44ա—45ա, № 1951, էջ 99ա—133բ, № 6451, էջ 84ա—բ, № 1450, էջ 350ա—384բ, № 5193, էջ 40ա—69բ, № 4765, էջ 69բ—70ա, № 47, էջ 285բ, № 2851, էջ 83բ—84ա, № 621, էջ 21ա—27բ, № 4765, էջ 69բ—70ա և այլն:

մեկնողական հարուստ գրականության պատշաճ ծանոթություն և առհասարակ սուրբգրական գրականության լավատեղյակություն:

Բյուզանդական մատենագրի սույն երկի և Ս. Գրքի առնչակցության իմաստով անհրաժեշտ է նկատել, որ, ինչպես ցույց է տալիս համեմատությունը, ընդհանրության օրինակները հիմնականում աստվածաշնչական հայտնի արտահայտությունների, առանձին բանաձևային ձևակերպումների հետ են կապվում: Մինչդեռ Գր. Նյուսացու աշխատանքում եղած բացատրությունները վերանում են այդ ամենից, ընդարձակվում ու ծավալվում են ենթադրվող մեկնաբանության ոլորտից դուրս և հաճախ վերածվում ավանդական հարս ու փեսայի (եկեղեցի-Քրիստոս) փոխարեբրական թեմայի շուրջ հյուսված բաց ու ընդարձակ դրույցի: Եվ դա ոչ թե ստեղծագործական բուռն տարերքին տուրք տալու, ասելիքին ինքնարեբարար տրվելու արդյունք է, այլ Ս. Գրոց բազմաթիվ ու այլազան փոխարեբրական գրվադների բացահայտում, ծրագրավորված նոր ու ինքնատիպ մեկնաբանություն: Դրանում համոզվելու համար պիտի հետևել Գր. Նյուսացու մի բացատրությանը, որը անմիջական աղերսունի առաջադրված մեկնաբանության հետ: Ս. Գրքից վերցված «Ձի ահա ձմեռն էանց, անձրեւն հեռացաւ...»¹⁰ աստվածաշնչական բաղումից հետո նա գրում է. «Բայց պարտ է արժան վարկանիմ ոչ կալ մնալ մտաց ի մանրամասնաբար յայտոցիկ նկարագրութիւնսն, այլ սոքաւք յառաջանալ ի յայտնեալ ի ձեռն բանիցս ի խորհուրդն, որպէս զի յայտնել զզանձս մտացն զժածկեայսն ի բանսն»¹¹: Սույն բացատրությունից միաժամանակ երևում է, որ Ս. Գրքի նկարագրությունների շրջանակներից դուրս գալու հեղինակի ձգտումը, առաջադիր մտքի խորհուրդը բացելու, յուրովի մեկնաբանելու Գր. Նյուսացու հոգածությունը ամենևին էլ ինքնանպատակ չէ:

Նույնարևույթ բացատրությունների ու հիմնավորումների կարելի է հանդիպել նաև Գրիգոր Նյուսացու աշխատանքի առիթով գրված հալերեն մեկնողական բնույթի մի շարք գործերում: Այսպես, օրինակ, Դավիթ Քոբայրեցու (XII դ.) հեղինակությամբ հայտնի մի պատճառի¹² գրառաջքում կարդում ենք. «Այսպես լուաք ի պատմող վարդապետաց, թէ Գրիգոր ոմն առաքինի, փակակալ եկեղեցւոյն Կեսարու, առանձնա-

¹⁰ Համազասպ Ոսկեան, *Երգ երգոցի առաջին և երկրորդ թարգմանութիւնը*, Վիեննա, 1524, էջ 50, Բ, 11 (այսուհետև՝ *Երգ երգոց*):

¹¹ *Ձեռ. N 1013*, էջ 71ա:

¹² *Յաղագս երգոյ երգոց՝ աեսութիւն փաստարանութեան, ի նոյն Դաւիթ ասացեալ (տե՛ս ձեռ. N 1879, էջ 230բ—232ա)*:

պէս խնդրեալ ի Գրիգորէ Նիւսացոյ զվերլուծական մեկնութիւն մարմնատեսիլ բանիցն Սողոմոնի, որոյ անուն՝ Երզոյ երգ և արհնութիւն արհնութեան: Ասի թէ Գրիգորն՝ այն ընթերցեալ զգեղաչաքամար մեկնութիւն ժողովողին և կարի հաւանեալ: Վասն այնորիկ հարկաւորէ զԳրիգոր Նիւսացի, նախ բանիւ և ապա զրով աղաչել, զի և այսմ արասցէ զիպողարար վերլուծումն ի յանդիմանութիւն, որոց ոչ զիտեն զմիտս աստուածային բանիցս, և նորին աղագաւ խոտան համարին զվերազրեալսն վասն այլակերպ բանիցն, որ ի սմա ծածկեալ է»¹³:

Սույն մտքի առաջին մասը, ինչպէս տեսնում ենք, վերաբերում է Դավիթ Քորայրեցու պատճառի ստեղծագործական պատմութեանը: Հաջորդ կեսի միջոցով հեղինակը հիմնավորում է մեկնութեան անհրաժեշտութիւնը նրանց համար, «որոց ոչ զիտեն զմիտս աստուածային բանիցս», որովհետև այլարանորեն ասված ենթատեքստը, «որ ի սմա ծածկեալ է», չի ընկալվում սովորական ընթերցմամբ, ուստի և մեկնութեան անհրաժեշտութիւնը ինքնին հասկանալի է:

«Երգ երգոցի» մեկնութիւնը կապված է եղել ոչ քիչ թվով զժամբոյունների հետ: Նման աշխատանքի լրջութունն ու բարդութիւնը առավել տեսանելի են եղել կատարողի՝ Գրիգոր Նարեկացու համար: Այդ է վկայում մեկնեասին՝ Գրիգոր Արծրունուն, հասցեագրած նարեկացու հետևյալ բացատրութիւնը. «Հրաման քո աստուածասէր թագաւորութեանդ, ով տէր արքայ, բուն և աւելի էր քան զկար մեր. զի այդպիսի խնդիր՝ մեկնել զԵրգ երգոց, այնոցիկ էր, որ ըստ Սողոմոնին է հոգւով: Զի եթէ Նիւսացին Գրիգոր, որ կատարեալ վարդապետ էր և հոգիարեանկ, ի բուն կատարմանէ մեկնութեան այսմ զրոցս վերջացեալ գտանի, ո՞ր շտի ևս առաւել ես, որ ամենայնիւ տգէտ եմ և ունայն ի հոգւոյն շնորհաց, ոչ կարացից հետեւ մտացն ասացելոց ի Սողոմոնեան հոգւոյն»¹⁴: Սույն ուղերձը սեփական կարողութիւնը ամենահամեատ եղանակով որակելու ընդունված գրական եղանակ լինելուց բացի, ունի նաև որոշակի իրական-փաստական հիմք: Իրողութիւնն այն է, որ Գր. Նարեկացին այդ պահին ընդամենը՝ 26 տարեկան էր և

¹³ Ձեռ. N 1879, էջ 230բ—231ա:

¹⁴ Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի Մեկնութիւն երգոց երգոյն Սողոմոնի, էջ 271 (չայսուհետև՝ Մեկնութիւն Երգոց երգոյն), հրատարակութիւնը տե՛ս Սրբոյ Հօրն մերոյ (Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի Մատենադրութիւնը, ի Վենետիկ, 1840, էջ 271—367, հմտա. Տոցակ հայերէն ձեռագրաց Զմամոսի վանքի Մատենադարանին, կազմեց՝ Մեսրոպ վրդ. Քէլիշեան, Վիեննա, 1964, էջ 294—295):

բնական է ենթադրել, որ որքան էլ բարձր լինե՞ր նրա ստացած վա-
նական-վարդապետական պատրաստութիւնը, անուրանալի՝ գրական-
ստեղծագործական բնատուր օժտվածութիւնը, այդուհանդերձ, գաղ-
տնիք չէ, որ նա շունե՞ր աշխատասիրելու գոնե՞ նվազագոյն փորձ: Մի-
ժամանակ նկատելու է, որ նույն հայոց միջնադարյան գրականութիւն
մարզում կան ոչ քիչ թվով օրինակներ, որոնք հնարավորութիւն են
տալիս պնդելու, որ նման ընդգծված կարողութիւն պայմաններում
տարիքը վճռորոշ նշանակութիւն ունենալ չի կարող:

Մինչդեռ նարեկացու Մեկնութիւն ժամանակի շուրջ կասկած չի
կարող լինել, որովհետեւ գործի ավարտամասում պահպանվել է հեղինա-
կի հիշատակարանը, ուր կա ոչ միայն ժամանակի հստակ սահմանա-
դատում («Խ ՆԻՁ (= 426 + 551 = 977) թուականութեանս Հայոց»¹⁵), այլև
բուն գործը ստանձնելու հետ կապված ուղղակի բացատրութիւն. «Ա-
պա ի հոգս եղեալ թագաւորին այսպիսի իրի, յղէ առ իս միանգամ և
երկիցս, որում ոչ իշխեցի ընդդիմանալ, զի ծանեայ, եթէ աստուածա-
հաճոյ է հրամանն, և մեկնեցի զԾրգս երգոյն նորին հրամանաւ»¹⁶:

Գրիգոր Նարեկացին, անշուշտ, լավածանոթ էր Սողոմոնի «Երգ
երգոցի» շուրջ ստեղծված հարուստ գրականութիւնը, մասնավորապես
Հրպողիտոս Բոստրացու, Որոզինեսի, Եպիփան Կիպրացու, ինչպես
նաև Գրիգոր Նյուսացու մեկնողական աշխատանքներին: Սակայն ըս-
տանձնած գործի դժվարութիւնը, տվյալ գրական ժանրին հատուկ
պարտավորեցնող ավանդական եղանակը նարեկացուն հարկադրում
են համեմատութիւն եզր որոնել համաբնույթ մատենագրական հու-
շարձաններում: Հավանաբար այդ նույն որոնման ճանապարհին, իր իսկ
նախասիրութիւն թելադրանքով նարեկացին իբրև կատարելութիւն շա-
փանիշ ընտրում է Գր. Նյուսացու աշխատանքը, որի հեղինակը, սա-
կայն, «կատարեալ վարդապետ» լինելով հանդերձ՝ «ի բուն կատարման է
մեկնութեան այսմ գրոցս վերջացեալ գտանի»:

Հասկանալի է, որ նարեկացու սույն ձևակերպումը առաջին հերթին

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 367, հմտ. *Н. Я. Марр*, *Тексты и разыскания по ар-
мяно-грузинской филологии*, III, СПб., 1901, стр. XIII.

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 367: Կարծիք կա, որ «Երգ-երգոցի Մեկնութիւնը կարելի չէ
նկատել: Ճնշող նարեկ Ազոթամատենի հեղինակի մտքին ու սրտին» («Բազմավէպ»,
1961, էջ 10): Այս պարագայում մեզ զբաղեցնողը հեղինակային պատկանելութիւն
խնդիրը չէ, այլ «Երգ երգոցի մեկնութիւն» սկզբնաղբուրներից մեկի՝ Գրիգոր Նյուսացու
համանուն երկի աննշակցութիւն քննութի հարցը:

ընկալելու է իբրև առաջադրված խնդրի բարդութիւնի շափանիչ: Ասվածը միաժամանակ հնարավորութիւն է տալիս մտածելու, որ Նարեկացին ըստ էութեան ծանոթ էր Նյուսացու Մեկնութեանը և, ինչպես կտեսնենք, օգտվում է նրա հայերեն թարգմանութիւնից¹⁷: Ավելին, հիմքեր կան մտածելու, որ Գրիգոր Նարեկացին ձեռքի տակ ունեցել է ոչ միայն Գր. Նյուսացու, այլև Բարսեղ Կեսարացու և Գրիգոր Նաղիանդացու ճառերի ու թղթերի մի մասի հայերեն թարգմանութիւնները և օգտվել է դրանցից: Այդօրինակ դրական առնչակցութեան առաջին բացահայտողը ինքը՝ Նարեկացին է: Պարզվում է, որ իր նշանավոր «Մեկնութիւն Երզոց երգոյն» աշխատութիւնը շարադրելիս հաճախ բառացի վկայակոչման եղանակով, երբեմն էլ առանց հեղինակի անունն ու համապատասխան դործը հիշատակելու, վերապատմելու ճանապարհով Նարեկացին օգտվում է կապադովկացի մատենագիրների գործերից: Նարեկացու Մեկնութեան վրա առկա են Բ. Կեսարացու «Ե սուրբ նահատակն Քրիստոսի Ստեփանոս»¹⁸ ներբողի, Գր. Նաղիանդացու «Քրիստոս ծնեալ» գրքի յոթ ճառերի¹⁹, «Յաղթեցայ» գրքի «Յաթանասիոս եպիսկոպոս Աղէքսանդրացի» դամբանականի, ինչպես նաև Գր. Նյուսացու «Յաղագս Երգոյ երզոց» մեկնութեան հետքերը:

Արդ՝ բյուզանդական մատենագրի նշված աշխատութեան պահպանված հետքերի, Նարեկացու «Մեկնութիւն Երզոց երգոյն» երկի հետ ունեցած առնչակցութեան մասին որոշ պատկերացում կազմելու համար վկայակոչենք ընդհանրութեան մի քանի օրինակ.

1 Նյուսացի. «Սեաւ եմ ես եւ զեղեցիկ՝ դատերք Երուսաղէմի, իբրև զխորան Կեդարու եւ իբրև զվրանն Սողոմոնի: Մի հայիք յիս,

¹⁷ Որքան մեզ հայտնի է, Նյուսացի-Նարեկացի առնչակցութեան խնդիրը հայագիտութեան Ինչ առ այսօր տակ ակնարկվել է. «Դարձեալ Նարեկացին զԳրիգորի Նիւսացու ղերգ երզոցիս մեկնութիւն (գոր չէ տեսեալ մեր), ուրեք ուրեք յառաջ բերէ ի մեկնութեան իբրում» (Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, կազմեց Յ. Տաշեան, Վիեննա. 1895, էջ 124). «Գրիգոր Նիւսաւրիս գրած է երգ երզոցի մեկնութիւն մը եւ անկէ օգտուած է Գրիգոր Նարեկացին իւր համանուն երկին մէջ» (Երգ երզոց, էջ 40):

¹⁸ Տե՛ս ձեռ. N° 822, էջ 218ա—222ա, հմտ. Մեկնութիւն Երզոց երգոյն, էջ 336, 352:

¹⁹ Այդ ճառերն են՝ «Ե ծնունդն Քրիստոսի», «Ե յայտնութիւն Տեառն», «Ե Մկրտութիւնն», «Յամենասուրբ պարայ և ի Հեղզութիւնն», «Ե նոր կիրակէն», «Վասն հարուածոյ կարկտիս» և «Յաղագս ագրատասիրութեան», հմտ. Գր. Խարեկացի, նշվ. աշխ., էջ 279, 280, 294, 302, 306, 314, 331, 362, 364, 365, 366:

զի ես եմ սեւացեալ, վասն զի խեթի հայեցաւ յիս արեգակնն: Որդիք մար իմոյ մարտեան ընդ իս, եղին զիս պահապան յայգիս՝ զայգի իմ ոչ պահեցի»²⁰:

Նարեկացի. «Սեաւ եմ ես և գեղեցիկ՝ դստերք Երուսաղէմի, իբրև զվրանն Կեզարու, և իբրև զխորանն Սողոմոնի: Մի հայիք յիս, զի ես եմ սեւացեալ, զի խեթիւ հայեցաւ յիս արեգակն: Որդիք մօր իմոյ մարտեան ընդ իս. և եղև զիս պահապան այգեստանին, զի զայգին իմ ոչ պահեցի»²¹:

2 Նյուսացի. «Զիոյն իմոյ ի կառսն Փարաւոյնի նմանեցուցից զբեզ մերձաւոր իմ»²²:

Նարեկացի. «Զիոյն իմոյ ի կառսն Փարաւոնի նմանեցուցից զբեզ մերձաւոր իմ»²³:

3 Նյուսացի. «...եկ ընդ հովանեաւ վիմին, մերձ ի նախապարիսպն, ջոյց ինձ զդէմ քո, լուոյ ինձ զձայն քո, զի ձայն քո՝ ջազցր և զէմք քո՝ գեղեցիկք»²⁴:

Նարեկացի. «Յոյց ինձ զդէմ քո, և լսելի արա ինձ զբարբառ քո. վասն զի ձայն քո քաղցր է և զէմք քո գեղեցիկք»²⁵:

4 Նյուսացի. «Յանկողնի իմում ի գիշերի սաէ խնդրեցի, զոր սիրեաց անձն իմ, խնդրեցի զնա և ոչ գտի, կոչեցի զնա և ոչ լուաւ ինձ...»²⁶:

Նարեկացի. «Յանկողնի իմում ի գիշերի խնդրեցի զոր սիրեաց անձն իմ, խնդրեցի զնա և ոչ գտի, կոչեցի զնա, և ոչ ետ ինձ ձայն»²⁷:

Համադրվող հատվածների նմանութունը, ավելի ճիշտ՝ նույնութունը ինքնին ակնհայտ է (խոսքը ս. Գրքից կատարված քաղումին չի վերաբերում): Վկայված և առհասարակ եղած ընդհանուր տեղիներին համեմատումն ու դասադասումը որոշ ընդհանրացումների հնարավորություն են տալիս:

Նարեկացին խնդրո առարկա սկզբնաղբյուրից օգտվում է բառացի

²⁰ Ձև. N 1013, էջ 49բ, բնագիրը տե՛ս PG., t. 44, էջ 788.

²¹ Մեկնութիւն Երզոց երգոյն, էջ 282, հմմտ. Երզ երզոց, Ա, 4—5:

²² Ձև. N 1013, էջ 55ա, բնագիրը տե՛ս PG, t. 44, էջ 808:

²³ Մեկնութիւն Երզոց երգոյն, էջ 285, հմմտ. Երզ երզոց, Ա, 8:

²⁴ Ձև. N 1013, էջ 69ա, բնագիրը տե՛ս PG, t. 44, էջ 857:

²⁵ Մեկնութիւն Երզոց երգոյն, էջ 294:

²⁶ Ձև. N 1013, էջ 76բ, բնագիրը տե՛ս PG, t. 44, էջ 888:

²⁷ Մեկնութիւն Երզոց երգոյն, էջ 296, հմմտ. Երզ երզոց, Գ. 1:

քաղման եղանակով և որ հիմնականում անհրաժեշտ է նկատում հիշատակել օգտագործվող հեղինակի անունը և ոչ թե համապատասխան գործի խորագիրը: Պիտի նկատել, որ այս նույն սկզբունքը կիրառվում է նաև մյուս կապաղովկացի մատենագիրների աշխատանքներին դիմելիս:

Ընթերցողին օգնելու-կողմնորոշելու նպատակով նարեկացին հուշում է, առաջագրվող վկայակոչությամբ շրավարարվելու դեպքում, դիմելու բուն նյութի համեմատաբար ընդարձակ ու առավել համոզիչ բացատրությանը: Ընդհանրության հարակից գրվագներում կան այդ կարգի օժանդակ բացատրություններ: Ահա դրանցից մեկը. «Արդ ես ի համառօտն եմ ի փութալ. և թէ երկայն կամիս լսել զբանս, երթ առ Նիւսացին Գրիգոր»²⁸ կամ՝ «... ղցանկացողսն ընդարձակ բանից ի Նիւսացին Գրիգոր յուղարկեցից»²⁹:

Ս. Գիրքը և ընդհանրապես հոգևոր մատենագրությունն անուն առ անուն իմացող Գրիգոր նարեկացին երբեմն համեմատության եղբ է որոնում Գրիգոր Նյուսացու երկի և նրա բուն սկզբնաղբյուրի ընդհանրական մասերում և, առանց վարանելու, նախապատվությունը վերապահում է բյուզանդական մատենագրի միջամտությանը: Մի մեկնաբանության առիթով նա տալիս է հետևյալ բացատրությունը. «Զայս Երգ երգոցս փեսային բանիւ ասէ. և Նիւսացին Գրիգոր բաժանէ զայս, և հարսինն բանիւ ասէ, որում և մեք հաւանիմք»³⁰:

Որքան էլ պետական-պաշտոնական հողի վրա դրվեր նարեկացու գործի ստեղծման հիմքը (ասվեց, մեկենաս-պատվիրատուն Արծրունյաց թագավորն էր), այդուհանդերձ, թվում է, Մեկնութիւն Երգոց Երգոյն աշխատության գրության բուն պատճառը պիտի փնտրել «Երգ երգոցի» սյուժեի՝ հարս ու փեսայի անվան շուրջ Նյուսավող լիթիկական պատմության նկատմամբ X դարում եղած հաստատուն հետաքրքրության աճի մեջ, որը և հարկադրել է նարեկացուն «բացայայտել զխորին ծածուկսն որ ի նոսա, որ են քաղցր առ ի լսել»³¹:

«Մեկնութիւն Երգոց երգոյն» երկում հանդիպող քաղում-հղումները, անկախ իրենց ծավալից ու հեղինակային պատկանելությունից, բրնավ շին նսեմացնում նարեկացու երկի գրական-մատենագրական ար-

²⁸ Մեկնութիւն Երգոց երգոյն, էջ 285:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 296:

³⁰ Մեկնութիւն Երգոց երգոյն, էջ 294, հմտ. «Նա սուր լուսաորիչն մեկնէ այսպէս. Թէպէտ և Նիւսացին Գրիգոր այլազգ» (նույն տեղում, էջ 301):

³¹ Մեկնութիւն Երգոց երգոյն, էջ 367:

ժեքը: Ավելին, դրանք էսպես նպաստում են թարգմանական հարուստ մեկնողական գրականության ընդհանուր ֆոնի վրա դիտարկելու և արժեքավորելու նարեկացու անձի ու գործի մեծությունը, ըստ ամենայնի զնահատելու հայոց ինքնուրույն գրականության մարզում ծնված առաջադիր մեկնողական աշխատանքի նշանակությունը:

Խոսելով գրական առնչակցությունների մասին ակադ. Մ. Արեղյանը գրում է. «Ոչ մի կլասիկ մատենագիր չկա, որ հովանավորող սուրբը-փիրը շունենա: Բայց և ոչ մի մատենագիր էլ չկա, որ յուր այդ վարպետին հավասարվելու հավակնությունն ունենա, այլ միայն աշխատում են իրենց վարպետի կատարելության մոտենալ, նմանելով նրան, չկարծելով անգամ, թե կարելի է և ուրիշ տեսակ գրել»³²:

Հայագետի սույն ձևակերպումը, անշուշտ, տիպական է և առաջին հերթին վերապահելի է գեղարվեստական գրականության ոլորտի համար, մանավանդ որ այն ասվել է «Ֆրանսիական կլասիցիզմի» քրննության առիթով: Սակայն այդ իրողությունը բնավ չի բացառում միջնադարյան մատենագրական հուշարձաններում ևս որոնելու նշված գերական պրոցեսի առանձին դրսևորումների հնարավորությունը, քանի որ գեղարվեստական գրականության նախահիմքերը ճիշտ նույն մատենագրության էջերից դուրս դժվար է պատկերացնել: Այլ խնդիր է, որ գրական ազդեցության իրացումը նկկու հնարավոր ճանապարհ կարող է ունենալ. մի դեպքում ստեղծագործողը իր հզոր նախորդի ազդեցությունից ազատվել չի կարողանում և, հասկանալի է, գրական արտագրանքը շարունակում է մնալ բառացի քաղումների կամ, լավագույն դեպքում, վերաշարագրանքի ոլորտում և ակամայից դառնում է նվազ հետաքրքրական:

Մյուս, առավել դժվար, բայց և գերադասելի լուծումը սկզբնաղբյուրի շրջանակներից դուրս գալու, նրա ազդեցությունից ազատվելու, ըստ ստեղծագործական նոր որակ տալու եղանակն է: Այս պարագայում կատարվող քաղում-հղումները ասելիքը առավել հավաստի դարձնելու օժանդակ միջոց են դառնում և ոչ թե բուն շարագրանք: Հայոց միջնադարյան գրական առնչակցություններին (զոնն «երեք մեծ կապագովկացիներ») գործերի շրջանակներում) առավել բնորոշ է ընդհանրությունների կերկրորդ տարբերակը: Նարեկացու գործը, նրանում եղած ոչ

³² Մ. Արեղյան. Երկեր, է. Երևան, 1975, էջ 222:

ընդարձակ, հատվածական, հաճախ բանաձևային բնորոշումների տես-
քով պահպանված վերաբնակեցումները հիմք են տալիս ասելու, որ
Նյուտացի-Նարեկացի նմանություն օրինակները պատկանում են երկրորդ
խմբին:

Նարեկացու երկուսն էլ զած ընդհանուր տեղիները, շնչին բացառու-
յամբ, նույնական են Գր. Նյուտացու բուն տղրյութի՝ Ս. Գրքի «Երգ եր-
դոցի» հետ, թեև քաղվել են բյուզանդական մատենագրի Մեկնության
հայերեն թարգմանությունից: Համենայն դեպս՝ այդ իրողությունը
Նյուտացի-Նարեկացի առնչակցության դեմ չի կարող վկայակոչվել եր-
կու հիմնական պատճառով: Նախ՝ նման դեպքերում, գրեթե միշտ, շատ
հասակ է գրեթեբովում Նարեկացու զրվատական վերաբերմունքը հղվող
նյութի ու նրա հեղինակի, տվյալ պարագայում՝ Գր. Նյուտացու նկատ-
մամբ: Մյուս, ոչ պակաս կարևոր իրողությունն այն է, որ Ս. Գիրք-Գր.
Նյուտացի-Գր. Նարեկացի ընդհանուր շղթայի մեջ կան օղակներ,
որոնցում Նարեկացու քաղումը ինչ որ շափով հեռանում է Սուրբ Գրքից
և առավել համընթաց է բյուզանդական մատենագրի Մեկնության հայե-
րեն տարբերակի հետ: Ահա այդ կարգի մեկ օրինակ.

Երգ երգոց

(Վիեննա, 1924)

Սեաւ եմ ես եւ զեղեցիկ
զատերք Երուսաղէմի: Իր-
բև զվրանն Կեղարու, իր-
բև զխորանն Սողոմոնի:

Մի հայիք յիս, զի ես
սեւ եմ սեւացեալ: Զի ան-
տես արար զիս արեգակն:
Որդիք մար իմոյ մարտե-
ան բնդ իս: Եղին զիս պա-
հապան յայգեստանին: Զը-
այգին իմ ոչ պահեցի
(Ա, 4-5):

Գր. Նյուտացի
(Յաղագս Երգոյ Երգոց,
ձեռ. № 1013)

Սեաւ եմ ես եւ զեղեցիկ՝
զատերք Երուսաղէմի, իր-
բև զխորանն Կեղարու եւ
իբրև զվրանն Սողոմոն-
նի: Մի հայիք յիս, զի ես
եմ սեւացեալ, վասն զի
խեթի հայեցաւ յիս արե-
գակնն: Որդիք մար իմոյ
մարտեան բնդ իս, եղին զիս
պահապան յայգիս՝ զայգի
իմ ոչ պահեցի (էջ 49ր):

Գր. Նարեկացի
(Մեկնութիւն Երգոց
Երգոյն, Վենետիկ, 1840)

Սեաւ եմ ես եւ զեղեցիկ՝
զատերք Երուսաղէմի, իր-
բև զվրանն Կեղարու, եւ
իբրև զխորանն Սողոմոնի:
Մի հայիք յիս, զի ես եմ
սեւացեալ. զի խեթի հայե-
ցաւ յիս արեգակն: Որդիք
մար իմոյ մարտեան բնդիս
եւ եղեալ զիս պահապան
այգեստանին, զի զայգին
իմ ոչ պահեցի (էջ 282):

Համադրվող հատվածների նմանությունն ակնհայտ է, իսկ ինչ վե-
րաբերում է զրանց տարբերություններին, ապա զրանք երկու կարգի
են՝ բառական և դարձվածքային: Նյուտացու հատվածի խորան (ծէֆրուս)
և վրան (սաղաթա) ընթերցումների հետ համանաբար զրջական ճանա-
պարհով զրափոխություն է կատարվել, որովհետև նույնի հունարեն
բնագրում նշված բառերը առկա են պահանջվող շարադասությունում.

«Իբրև զխորան Կեղարու» կապակցութեան դիմաց ունենք՝ «ὡς οὐρανός»³³, իսկ «Իբրև զվրանն Սողոմոնի» փոխարեն՝ «ὡς δέξῃς Σο-
λοմոն»³⁴: Սուչն բառական զբափոխութեան օրինակը, հավանաբար, առաջացել է ընդօրինակութեան եղանակով, որովհետև Գր. Նյուսացու Մեկնութեան հայերեն թարգմանութեան որոշ ձևազերբերում պահպանվել է ճիշտ հունարենին համընթաց բառական շարադասութիւն: Ուստի բավարար հիմքեր կան մտածելու, որ այն քննելի խնդիր չէ:

Երկրորդ, առավել խնդրական կետը վերաբերում է համադրվող օրինակների դարձվածքային ոչ միօրինակութեանը: Ս. Գրքի «Երգ եր-
գոցի» «անտես արար զիս արեգակն» մտքի դիմաց Նյուսացու և Նա-
րեկացու տեքստերում համապատասխանաբար ունենք՝ «խեթի հայեցա-
լիս արեգակնն», «խեթի հայեցալ լիս արեգակն» միմյանց հետ միան-
գամայն նույնական, սակայն Ս. Գրքի օրինակից էպակս տարբեր-
վող ընթերցում: Նյուսացու միտքը այս մասում ուշադրութեան արժանի
ձևազրական այլ տարբերակ չունի և, որ ամենակարևորն է, համըն-
թաց է, ավելի ստույգ՝ բառացի թարգմանութիւնն է հունարեն բնագրի.
«ὅτι παρ᾽βλεψῆ με ὁ ἥλιος»³⁵: Թվում է, ասվածը մի հետևութեան հնա-
բավորութիւնն է տալիս՝ համապատասխան աստվածաշնչական սկզբնադ-
րյութի առկայութեան պայմաններում էլ նարեկացու ընդհանրական
հատվածների հիմքը մնում է Նյուսացու Մեկնութեան հայերեն թարգմ-
անութիւնը:

բ) ՀԵՏԱԴԱ ԱՌԵՉԱԿՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳՆԱՀԱՏՈՒԹՅՈՒՆ
(Անանիա Սանահնեցի, Ներսես Շնորհալի, Վարդան Ազգեկցի)

XI դարի անվանի տոմարագետ-մատենագիր, Հաղբատ-Սանահնի կրթական-մշակութային հոշակավոր հաստատութեան սան Անանիա Սա-
նահնեցու անունը նույնպես կապվում է Գրիգոր Նյուսացու գրական
վաստակի, հատկապես դավանական խնդիրներ արժարժող ճառերի
հայերեն թարգմանութիւնների հետ: Հայտնի է, որ նա աշակերտել է
Նշված դպրոցի հիմնադիր-վերակացու Դէոսկորոս Սանահնեցուն, թո-

³³ PG, t. 44, էջ 788:

³⁴ PG, t. 44, էջ 788:

³⁵ PG, t. 44, էջ 788:

ղել է բավական բազմաթանր դրական ժառանգություն (ճառ, Թուղթ, մեկնություն, խրատ, կանոն, աղօթք): Ա. Սանահնեցու պատրաստություն, մշակութային գործունեության ու մատենագրական ժառանգության կենսագործունեության մասին միանգամայն նպաստավոր են արտահայտվել մեր միջնադարյան գրականության շատ անվանի ներկայացուցիչներ: Այսպես, օրինակ, անգրագառնալով Սանահնի զրպրոցի սուրբ Հայրերի գործնականությանը՝ Գրիգոր Մաղիսարոսը «Պատասխանի սրբազան եղբայրն սուրբ ուխտին Սանահնի...»¹ թղթում գրում է. «Մեք ոչ կամէաք յայսմանէ յիշատակել ինչ, քանզի զուք առանկ տեղեակ էք ձերով աստուածեղէն և մարութ տեսութեամբ, սակայն երբ բան սակս իմոյ ի ձէնչ տարագրութեան և փափարանաց»²:

Առավել բնութագրական է Կիրակոս Գանձակեցու զնահատականը, ուր կա ոչ միայն Սանահնի զպրոցի ու նրա վարդապետների գիտաուսումնական գործունեության ջերմ, հաստատուն զնահատություն, այլև Անանիա Սանահնեցու գրական վաստակի ազգային նըշանակության ճշմարիտ վերհանում: Ահա թե ինչ է գրում Կ. Գանձակեցին. «Եսկ յԱրևելս արք անուանիր և զիտնականք լուսաորիչք եկեցեոյ՝ Անանիա վարդապետ ի Սանահնին, յաւուրս Դէոսկորոսի, այր մտաւոր և հանճարեղ, գիտող տոմարական արհեստի, և զրոց աստուածայնոց մեկնող: Սորա ասեն ի մի հաւաքեալ ի մեկնութիւնն առաքելոյ զբանսն Ծփրեմի և Յովհաննու Ոսկեբերանին և Կիրզի և այլ սրբոց արարեալ համառօտ վասն զիրահասութեան ընթերցողաց, արար և խորհրդական և մտաւոր տեսութիւն և համեմատութիւն աւտարանացն առ օրինակս. զրեաց և լուսաւոր իմացուածս վասն խորհրդրդական սրբասացութեանս, որ յեկեղեցիս ուղղափառաց խաչեցարիւ ասեն, և զնբերողեանն Շողակաթին»³: Մատենագիտական ավելի ընդգրկուն տեղեկանք, գրական վաստակի կենսագործունեության առավել համոզիչ զնահատության օրինակ, թվում է, այլուր դժվար է ականկալել:

¹ Հագրատ-Սանահնի մշակութային կենտրոնի մասին տե՛ս Լ. Մելիքսեր-Յեկ. Վարդապետ Լայոց հյուսիսային կողմանց և նրանց ինքնությունը (վրացերեն), Թիֆլիս, 1928:

² Տե՛ս Գրիգոր Մաղիսարոսի թղթերը, ի լոյս բնծայեց Կ. Կոստանեանց, Աղէքսանդրապոլ, 1910, էջ 136—142:

³ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Լայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Յանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 112—113:

Անանիա Սանահնեցու մատենագրական ժառանգության մէջ, դավանական խնդիրները արծարծման իմաստով, մտնալանդ Գրիգորի երկվության (մարդ-աստված) շուրջ ծավալված հին ու նոր վեճերի շրջանում, դատելով պահպանված ձեռագրերից, բավական տարածված ու հայտնի է եղել նրա «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկարնակաց» աշխատութիւնը: Ձեռագրերի համեմատումն ու դասդասումը ցույց են տալիս, որ այն պահպանվել է երկու տարբերակով կամ, կարելի է ասել, խմբագրութեամբ՝ համառոտ՝ և ընդարձակ: Պիտի ենթադրել, որ Անանիա Սանահնեցու աշխատանքի համառոտ տարբերակը նույնպես ծառայել է նույն նպատակին և որ սեղմ, համահավաք առձեռն տարբերակ ունենալու գաղափարը ևս պայմանավորված է եղել տեղական, որոշակի միջավայրի համար նախատեսվող անհրաժեշտութեամբ:

Հայտնի է, որ Անանիա Սանահնեցին այդ երկը ձեռնարկել է զբրել Պետրոս Գետադարձի (1019-1058) խնդրանքով, սակայն այն ավարտել է Պետրոս Գետադարձի քեռորդու՝ Խաչիկ կաթողիկոսի (1058-1065) գահակալութեան շրջանում: Սանահնեցու աշխատանքն ունի շատ հստակ, հարցերի որոշակի խմբի հիմնավոր ու համողիչ պատասխան առաջադրող բովանդակութիւն: Հիմնական խնդիրը վերաբերում է Քրիստոսի մարդ-աստված լինելու գոյութիւնն ունեցող պնդմանը: Անանիա Սանահնեցին հիմնավորապես մերժում է երկու բնութեան գաղափարը և պաշտպանում ու ճշմարիտ է համարում մի բնութեան թեզը, հասկանալի է, դրանով իսկ սատար կանգնում ազգային եկեղեցու ուղղադավանութեան գաղափարին:

Միջնադարի համար փաստարկված ու տրամաբանական են նրա առարկութիւնները: Այսպէս, օրինակ, մարդ-աստված տարբեր էութիւնները ի մի ձուլողների պնդումները նա մերժում է հետեւյալ պատճառաբանութեամբ. «Արդ զայս հաւատով, թէ աստուած և մարդն շարայարեցան ի միմեանս, և մարդն մարդ է, և աստուածն՝ աստուած: Եւ մարդն քաղցնու, և ծարաւի, և աշխատի, և ննջէ, և անարգի, և շարշարի, և մեռանի: Եւ աստուած անկարաւտ, անշարշարելի և անմահ մնայ յիւր բնութեանն... Եվ մարդն կրէ զկիրս մարմնոյն և աստուած անկրելի մնա ի կրից մարմնոյ»⁴:

⁴ Ձեռ. № 2174 (ժողովածու, 1309 թ.), էջ 185ա—196ա:

⁵ Ձեռ. № 5618 (ժողովածու, ԺԳ դ.), էջ 1ա—195ա:

⁶ Ձեռ. № 5618, էջ 65ա-բ:

Շարունակելով նույն միաբեր՝ Անանիա Սանահնեցին անդրազատ-
նում է մարդ-աստված փոխհարաբերության միջնադարի համար բա-
վական հաճախադեպ ու առավել ակնհայտ՝ զրվագներից մեկին՝ մար-
դուն կրթելու, բնության օրենքների ու օրինակների (զաղափարների)
անհրաժեշտ իմացությանը օժտելու աստծո հոգածության խնդրին.
«Եւ ընդէր այնչափ ժամանակս աստուած յառաջագոյն կրթէր զմեզ
արինաւք, եւ արինակաւք, եւ մարդարէիւք ածել զմեզ ի հաւատս
ճշմարիտս եթէ զայդ կամէր ի մէնջ պահանջել աստուած, թէ իմացիր
զի մարդն մարդ է մահկանացու եւ շարշարելի, եւ ընդ կարեաւք
մարմնոյ հարկեալ, եւ աստուած անշարշարելի, եւ անմահ, եւ չամենայն
կարեաց ազատ: Ահա զայդ գիտէաք ի սկզբանէ եւ, զոր գիտէաք զինչ
պետք էր, զնոյն հաւատովք ուսանել»⁷:

Մարդ-մահկանացուի և անմահի (աստծո) հնարավորութիւնների
ու բնատուր կարգութիւնների սույն համադրման բուն նպատակը
միանգամայն հասկանալի է. մերժել, հիմնովին անընդունելի համարել
զրանք նույնացնող մեկ էություն տեսքով ընդհանրացնելու բոլոր փոք-
ձերք: Շատ հասակ ու սրտչակի է Սանահնեցու հետևությունը. «Հա-
ւատք չաչոտիկ մեռեալ եւ անպտուղ են»⁸:

Արդ, ինչպես և սպասելի էր, Հակաճառությունը շարադրելիս⁹
Անանիա Սանահնեցին ձեռքի տակ ունեցել է և բառացի քաղումների
եղանակով օգտվել է հայրաբանական գրականության զրեթե բոլոր
անվանի ներկայացուցիչների զավանական-աստվածաբանական խրն-
դիրներ արծարծող գործերի հայերեն թարգմանություններից, այդ թը-
վում նաև Կր. Նյուտացու համապատասխան ճառերից ու թղթերից:
Սանահնեցու սկզբնաղբյուրների շարքում պիտի գտան նաև Տիմոթեոս
Կուղի (V դ.) «Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն»¹⁰ խորագրով ժո-
ղովածուն, որի նպատակն էր եկեղեցու սուրբ հայերի աշխատութիւն-

⁷ Ձեռ. N° 5618, էջ 65բ—66ա:

⁸ Ձեռ. N° 5618, էջ 66ա:

⁹ Անանիա Սանահնեցու և նրա Հակաճառության մասին տե՛ս երուանդ սարկապ, Հաղբատ և Սանահն վանքերը («Արարատ», 1901, էջ 271—277, 338—348), Հ. Քյոսե-
յան, Անանիա Սանահնեցու «Հակաճառություն» գաղափարաբանական աղբյուրները («Էջ-
մրածին», 1981, է. էջ 49—54):

¹⁰ Տիմոթեոսի եպիստոլապատկերի Աղերանգրեայ Հակաճառութիւն առ սահմանեալսն
ի ժողովոյն Քաղկեդոնի, ի լոյս բնծայեալ աշխատութեամբ Կարապետ ծ. վարդապետի
է երուանդ վարդապետի, Ս. էջմիածին, 1908, էջ 1—396:

ներքի օգնութեամբ հիմնավորապէս մերժել Քաղկեդոնի ժողովի վը-
նդինները և սատար դառնալ Քրիստոսի մի բնութեան թեզը պաշտպա-
նող հողերը հաստատութիւններին պայքարին: Ժողովածուի հայերեն
թարգմանութեան հրատարակիչները այն միտքն են հայտնել, որ
Անանիա Սանահնեցու Հակաճառութեան սկզբնաղբերները (Իրենիոս,
Գր. Մքանչեւագործ, Հովհան Ոսկեբերան, Աթանաս, Կլուրեղ, երեք
մեծ կապաղովկացիներ և այլք) «մեծ մասամբ նոյնանում են Տի-
մոթէոսի գրքում եղածների հետ»¹¹: Անշուշտ, հրատարակիչների
սույն վերապահութիւնը վկայակոչվող հեղինակների ցանկի նույնու-
թեան մասին պիտի լինի և ոչ թէ նշված հուշարձաններում շրջանա-
ռութիւն գտած հատված-հղումների: Հակառակ պարագայում այն տը-
պավորութիւնը կարող է ստացվել, որ Ա. Սանահնեցին Հակաճառու-
թեան նյութերը բաղել է VI դարի կեսերին հայերենի թարգմանված¹²
Տիմոթէոս էլուրոսի համանուն երկի պատրաստի ժողովածուից: Մինչ-
դեռ համեմատութիւնը ցույց է տալիս, որ նշված թարգմանական հու-
շարձանին ժանոթ լինելով հանդերձ Ա. Սանահնեցին մերժում է պատ-
րաստի ժողովածուի նյութերը վերաբնակեցնելու եղանակը, որ նույն
հեղինակների շրջանակներում էլ նա նյութերի ընտրութեան իր մտե-
ցումն ունի: Դրանում համոզվելու համար կարելի է դիմել Գր. Նյու-
սացու համեմատութեան օրինակին: Տիմոթէոսի գրքում առկա է Գր.
Նյուսացուց քաղված երկու ոչ մեծ հատված¹³, մինչդեռ Անանիա Սա-
նահնեցին բյուզանդական մատենագրի տարբեր ճառերից ընտրել է
բոլորովին նոր ու ընդարձակ մասեր¹⁴:

Նշված ժողովածուի նկատմամբ եղած մյուս ակնհայտ առանձնա-
հատկութիւնն այն է, որ Անանիա Սանահնեցին հակված է երբեմն հա-
րակից բացատրութեամբ օժտելու այս կամ այն նյութը, բացահայտե-
լու առաջադրվող հղման նպաստը, ուղղակի առնչակցութեան բնույթը
քննվող խնդրի հետ: Ասվածի մասին պատկերացում կազմելու իմաս-
տով ավելորդ չէ ժանոթանալ Գր. Նյուսացու «Ի Մեկիտոս եպիսկո-

¹¹ Նույն տեղում, էջ XXI:

¹² Հուշարձանիս թարգմանութեան ժամանակի խնդրին անգրադարձել են Գ. Տեր-
Մկրտչյանը, Ն. Ակիեյանը, Հ. Մանանդյանը, Մ. Արեղյանը, Պ. Անանյանը և ուրիշներ:
Առավել համոզիչ է Ն. Տեր-Մինասյանի առաջադրած նշված ժամանակահատվածը (տե՛ս
Ն. Գ. Տեր-Մինասյան, Պատմա-բանասիրական հետազոտութիւններ, Երևան, 1971, էջ
394—410):

¹³ Նույն տեղում, էջ 25, 83:

¹⁴ Տե՛ս ձեռ. № 5618, էջ 161բ—164ա, 170բ—171ա:

պոս...» ճառի հայերեն թարգմանությունից օգտվելու առիթով Սանահնեցու տված նման մի բացատրությունը. «Իսկ Աստուածարան Անձիանձուն¹⁵ յաճեցոյց ճառին¹⁶, որ առ Մեղիտոս գերեզմանական ևս գեղեցկապես բերէ ի բերանոց կարկատումն հերձուածողաց, յորում ճառի այսմ վերագոյն գովէ զգեղեցկադիր առն աստուածայնոյ Մեղիտոսի բարեփառ զիմանութեան առ երկարնականն»¹⁷:

Նյուսացի-Սանահնեցի առնչակցությունների մեր համեմատություն արդյունք բոլոր օրինակների վկայակոչությունն ու մանավանդ քննությունը, հասկանալի պատճառով, սույն աշխատանքի հնարավորության սահմաններից դուրս է: Սակայն ավելորդ չէ նկատել, որ եղած նմանություն օրինակները ընտրվել են Նյուսացու տարբեր ճառերից, բայց ճիշտ նույն սկզբունքով, գրեթե առանց միջամտության: Ամենուր սկզբնաղբյուրի ենթադրվող հատվածը համապատասխան եղանակով կապվում է նոր նյութի հետ և շարադրանքի նորոգակ ամբողջությունից արվում է անհրաժեշտ հետևություն:

Այնուամենայնիվ, Ա. Սանահնեցու քաղումների բնույթի մասին որոշ պատկերացում կազմելու նպատակով փորձենք ներկայացնել ընդհանրության մեկ օրինակ.

Ի Մելիտոս Եպիսկոպոս...¹⁸

Ձեռ. № 823 («Առ նաարկոսթին» 1266 թ.

էջ 9բ—18ա)

Եկն զգեցուցանել մեզ զպատմուածանս փնայի, և ոչ վրիպեցաւ ի փութոյն, և զ ի վերայ բարի ամուսնութեանն, զարհնութեանն պտակս նմանեցաւ Տեանն իւրում, որպէս ի Կանայգալիւեացոց Տէրն¹⁹, նոյնպէս և աստ նմանողն Տեանն: Բանդի զհրէական զսափորս հերձուածո-

ւման և մտաւման երկարնակացն...

Ձեռ. № 2174 («Ժողովածու», 1309 թ.,

էջ 185ա—196ա)

Ասէ, նմանեցաւ Տեանն իւրում, որպէս ի Կանայգալիւիս Տէրն, նոյնպէս և աստ նմանողն Տեանն: Բանդի զհրէական սափորս հերձուածողական շրով լցեալս, լի սեռն զինով արար՝ զարուսեամբ հաւատոյն փոփոխեալ գրեութիւնն հաստատե-

¹⁵ Խոսքը Նյուսացի-Նազիանզացի հեղինակային շփոթի մասին է, որին անդրադարձել ենք Գր. Նազիանզացու առիթով (տե՛ս Գրիգոր Նազիանզացին հայ մատենագրության մեջ, էջ 52—54):

¹⁶ Ակնարկում է համապատասխան ճառի սկիզբը՝ «Աճեցոյց մեզ թիւ առարելոցն...»:

¹⁷ Ձեռ. № 2174, էջ 194բ:

¹⁸ Բնագիրը տե՛ս ՄԳ, է. 46, էջ 852—864:

¹⁹ Բնագրում ունենք՝ Κανὰ τῆς Γαλιλαίας ἡ Κόρια (էջ 860):

դական ջրովս լցեալս, լիս սեռն²⁰ զինով
արար՝ զարութեամբ հաւատոցն փոփո-
խեալս զբնութիւնն հաստատեաց ի մեզ
(էջ 14բ—15ա)։

աց ի մեզ (էջ 194բ—195ա, հմմտ. ձև.
№ 436, էջ 330ա-բ)։

Ընդհանրական դրվագների համեմատությունից պարզվում է, որ վկայակոչված սույն օրինակը իրավամբ կարող է նմանության չափու-
նիչ ընկալվել Ա. Սանահնեցու Հակաճառության վրա բյուզանդական
մատենագրի զամբանական ճառի հայերեն թարգմանության թողած
հետքերի բնույթի իմաստով, ուստի և այս տեսանկյունով պիտի նայել
նմանության բոլոր հատվածական օրինակներին և Նյուսացի-Սյունեցի
հարաբերությանն առհասարակ։

Այլուր նկատել ենք, որ Ներսես Ենոբիայի (1098-1173) ոչ միայն
ծանոթ է եղել և օգտվել է կապագովկացի նշված մատենագիրների
գործերի հայերեն թարգմանություններից, այլև գրել է Գր. Նազիրանզացու
«Քրիստոս ծնեալ» ճառի (հնարավոր է նաև զիրք-ժողովածուի) մեկնու-
թյունը, որից և օգտվել է Վարդան Հաղբատեցին։ Հասկանալի պատճա-
ռով նրա ուշադրությունից չեն վրիպել նաև Գրիգոր Նյուսացու հայերեն
թարգմանությամբ պահպանված թղթերն ու ճառերը։

Իավանական խնդիրներ արժարժող «Յաղագս աւանդութեանց եկե-
ղեցւոյ» խորագիրը կրող թղթում Ենոբ՛ային գիմում է Նյուսացու «Ի
Յովսէփ Արեմաթացին» ներբողի հայերեն թարգմանությանը և օգտը-
վում է նրանից։ Ահա ընդհանրության մեկ օրինակ այդ ներբողից.

Երանելոյն Գրիգորի նիսացոյ եպիս-
կոպոսի ներբողեան՝ ասացեալ ի քա-
ղամն Տեառն եւ ի Յովսէփ Արեմա-
թացին

Ձեռ. № 993 («Ճառքնոր», 1453
թ., էջ 461բ—464բ)

Ենոբ՛ահա ինձ գտորբ մեռեալն, զի շա-
շափեցից զանուրատ կողս նորս՝ յումէ
աղբեազա աբին խորհրդական եւ ջուր
վերսաին ծնեղեան (էջ 462ա)։

Ընդհանրական րապր սրոյն Ներսիսի
Ենոբիայոյ. Յերուսաղէմ, 1871

Սմին համաձայն և Գրիգոր նիուացի ի
բանն՝ որ վասն թագմանն Տեառն, ի դի-
նաց Արիմաթացոյն Յովսէփայ ասէ.
«Շօշափեցից զանուրատ կողս նորս՝ յու-
մէ աղբիւացա աբին խորհրդական եւ
ջուր վերսաին ծնեղեան» (էջ 134)։

²⁰ Ունի անխառն, պարզ, յստակ, անպակ, ջինջ իմաստները (տե՛ս նշԲ, Բ, 708),
թարգմանությունն է հունարեն ἀναγνώσιμος-ի (հմմ. ДРС, 1, 63)։

Այստեղ և այլուր եղած ընդհանրության օրինակների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ ներսես Շնորհալին անհրաժեշտ է նկատում հիշատակել սկզբնաղբյուր հեղինակին և նրա գործը անուն առ անուն:

Շնորհալու բազումները, շնչին բացատրությամբ, բառացի են և համընթաց Գրիգոր Նյուսացու գործերի պահպանված հայերեն թարգմանությունների հետ, այսինքն երկուստեք հնարավոր գրչական ընթացիկ միջամտությունների գրեթե չեն ենթարկվել:

Լ'ընդհանրության բոլոր օրինակներում վերաբնակեցված հավաքները նպատակադիր ընտրության իմաստով միանգամայն իրենց տեղում են, հմտորեն են հարմարեցվել նորորակ շարադրանքին և, կարելի է ասել, հաջողությամբ՝ են կրում նոր ֆունկցիոնալ ծանրաբեռնվածություն լուծը:

Իավանական խնդիրների արծարծման իմաստով հայոց միջնադարյան գրականության մեջ եղակի գործ է Վարդան Այգեկցու «Արմատ հաւատոյ» ժողովածուն, որի հայտնաբերողն ու առաջին զննատառը Լ. Անասյանն է²¹: Վարդան Այգեկցու իսկ թողած մի գրառումից պարզվում է, որ այդ աշխատանքի նյութերի հավաքումն ավարտվել է 1205 թվականին. «Եւ կատարեցի զսա ի թուականին Հայոց ՈՅ և Գ-ին (654+551=1205), ի հայրապետութեան տեառն Յոհաննիսի և ի թագաւորութեանն Հայոց Կեոնի յԼուսրինեանց և Զաքարիայի՝ յաղթող հօրապատուեան ի կողմն Հրախոյ»²²:

Ինչպես և սպասելի էր, Այգեկցին ձեռքի տակ ունեցել է և ընտրություն է կատարել հայրաբանական գրականության գրեթե բոլոր անվանի զեմքերի համապատասխան գործերից (զոնն պահպանված անվանացանկն այդ է հուշում²³): Աշխատությունն ընդարձակ առաջաբանում վարդան Այգեկցին առաջին անհրաժեշտ բացատրությունն է տալիս իր ունեցած սկզբնաղբյուրների մասին. «Հաւարեցի զայս աստուածարնակ տառս... որ և գտանէի վկայութիւն ի նորր գիրս և մեկնչացս կամ ի թուխտ գիրս, և կամ ի հաւաքումն սրբոց հայրապետաց, և բարեփառ հարցն մերոց...»²⁴:

Շատ հստակ է արտահայտված օգտագործված աղբյուրների և

²¹ Տե՛ս «Էջմիածին», 1969, է-Ը, էջ 52—55, «Էջմիածին», 1972, Ը և Թ, էջ 27—36, 45—56:

²² Ձև. № 3295, էջ 338ա:

²³ Տե՛ս ձև. № 3295, էջ 340ա—378բ:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 338ա:

առաջարկվող աշխատության նպատակաուղղվածությունը՝ «ընդդէմ ամենայն հերժուածողացն»²⁵:

Նույնքան որոշակի է նաև սույն երկի կենսագործունեության ոլորտը՝ «եւ արարի քեզ առձեռն պատրաստ զէն... քանզի խոցիր հոգիս յորժամ սիրողք բաժանման տգիտարար խօսէին վասն Բ բնութեան և կամ վասն յայլոց խորհրոց, և այս ետ ձեռնարկել մեզ յայս բան, որ ի վեր է քան զկար մեր»²⁶:

Այգեկցու բնորոշած՝ «առձեռն պատրաստ զէն» ունենալու միտքը միաժամանակ հաստատվում է «Արմատ հաւատոյի» շուրջ ստեղծված միջնադարյան գնահատութեան դանաղան փորձերով, հարակից հիշատակարան-հիշատակագրութիւններով ու բուն նյութից կատարված հաճախադեպ քաղում-հղումներով: Այգօրինակ նյութերից է նաև №3295 զըշապրում ընդօրինակված ամբողջական «Արմատ հաւատոյի» ընդարձակ հիշատակարանը: Ահա մի հատված զրչի գնահատութեան սույն տարբերակից. «Սա է լոյս հոգւոյ ի խաւարային շուշան յեւան մեր արեգակնս: Սա է հիմն և մայր հաւատոյ, որ կամի ճաշակել զԱստուած: Սա դուռն արճայութեան...»²⁷:

Վարդան Այգեկցու ձեռքի տակ եղած հայրաբանական գրականութեան ցանկում, ինչպես և սպասելի էր, որոշակի տեղ են զբաղեցնում Գրիգոր Նյուսացու բուն գործերի և հեղինակային պատկանելութեան շրջիտի պատճառով նրան վերագրվող առանձին երկերի հայերեն թարգմանութիւնները: «Գրիգորի Նիւսացի բնութեանց զրոցն» հղման ներքո ընդարձակ քաղումներ կան Նեմեսիոս Եմեսացու «Յաղագս բնութեան մարդոյ» աշխատանքից: Այնուհետև, նույն Նյուսացու անվան տակ Այգեկցին օգտվում է նաև Գր. Նագիանդացու «Առ Եւնոմիացիս (Նորին ընդդէմ Եւնոմէոսի)» ճառի հայերեն օրինակից: «Նորին թղթէն, որ առ Բէռփիլոս Աղէքսանդրու հայրապետն» խորագրի ներքո քաղում է կատարում Կր. Նյուսացու հայերեն թարգմանութեամբ շպահոյանված համանուն թղթից²⁸: Ի վերջո, Վարդան Այգեկցուն ընդարձակ հատվածական վերաբնակեցումների հնարավորութիւն է տալիս Գրիգոր Նյուսացու և Բարսեղ Կեսարացու հեղինակութեամբ հայտնի «Հարցմունք

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 338ա:

²⁷ Ձեռ. № 3295, էջ 383բ:

²⁸ Պարզվում է, որ Այգեկցու վկայած մի հատվածի խմբագրված տարբերակը հետքերի տեսքով պահպանվել է նաև Սահակ Պարթևին վերագրված «Ընդդէմ երկարեակոց...» ընդարձակ-թղթում (տե՛ս Գիրք-թղթոց, Քի՛ֆլիս, 1901, էջ 423, հմտ. ձեռ. № 3295, էջ 350ա):

և պատասխանիք» զուտ դավանական բովանդակություն ունեցող երկ-
խոսությունը ²⁹:

Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ Վարդանը թվարկված սկզբնաղբյուրներից օգտվում է հիմնականում բառացի քաղման եղա-
նակով, նախընտրված հատվածը շարադրանքի ոլորտ է մտնում գրեթե
առանց միջամտության և մեկնաբանում է այն տեղական անհրաժեշ-
տության թելադրանքով:

Վարդան Այգեկցու «Արմատ հաւատոյ» երկում պահպանված ընդ-
հանրության օրինակները հնարավորություն են տալիս միաժամանակ
արծարծելու Գր. Նյուսացուն վերադրվող, բայց իրականում նեմեսիոս
Օմեսացու և Գրիգոր Նազիանզացու հեղինակած առանձին գործերի հե-
ղինակային պատկանելության հարցեր:

«Առ Թեոփիլոս Աղէքսանդրու հայրապետն» խորագիրը կրող Գր.
Նյուսացու թուղթը, որքան մեղ հայտնի է, անձանոթ է մեր թարգմանա-
կան մատենագրությանը: Վ. Այգեկցու երկում եղած տեղեկությունը
էական նշանակություն ունի գրական այդ հուշարձանի ոչ միայն միջ-
նադարյան գոյության, այլև թողած հետքերի առումով:

Չորս խմբադրությունների տեսքով պահպանված «Հարցմունք
և պատասխանիք» երկխոսության հայտնի ինքնուրույն գրականության
մարզում եղած հետքերը օգտակար կարող են լինել այդ երկի և՛ հա-
չերեն թարգմանության հեղինակային նախօրինակը գտնելու, և՛ հու-
նարեն կորած բնագիրը վերականգնելու իմաստով:

Նյուսացի-Այգեկցի նմանության օրինակները կարևոր են ոչ միայն
համապատասխան հուշարձանների աղբյուրագիտական քննության, այլ
նաև հրատարակության պատրաստելու առումով:

X-XIII դդ. Հայոց միջնադարյան գրականության մարզում Գրի-
գոր Նյուսացու գործերի հաչերեն թարգմանությունների ակնհայտ հետ-
քերը հնարավորին շափ ամրոցչական տեսքով ներկայացնելու համար
անհրաժեշտ էր անդրադառնալ նաև «Գրիգորի Վկայասիրի... վասն մո-
լորման Ձատկին»,³⁰ «Յովհանէս վարդապետի Ոչնկայեցոյ՝ ի բան

²⁹ Թվարկված քաղմաները տե՛ս Աճա. № 3295, էջ 349բ—350բ:

³⁰ Տե՛ս Աճա. № 502, էջ 92ա—101բ: Դատելով սույն հառում պահպանված վկայա-
կողման օրինակներից, պիտի ընդունել, որ Գրիգոր Վկայասերը լավաձանոթ էր հայրա-
րանական գրականության գրեթե բոլոր անվանի ներկայացուցիչների համապատասխան
գործերին: Այդ շարքում բառացի հղման եղանակով բավական հաճախ են հիշվում նաև
Շերեր մեծ կապաղովկացիների» գործերի հաչերեն թարգմանությունները: Գրիգոր Նյու-

մարգարէին Կաթին³¹ ճառերում և այլուր եղած բյուզանդական մատենագրի գործերի հայերեն թարգմանությունների հետքերին: Մինչդեռ համեմատությունը ցույց է տալիս, որ թե՛ Գրիգոր Վկայասերի (վախճ. 1105 թ.) և թե՛ Հովհաննէս Երզնկացու (1225-1293) նշված աշխատանքներում և համաբնույթ գործերում պահպանված նմանության օրինակներում ևս գրական ազդեցության բնույթը չի փոխվում, առնչակցության գրեթե բոլոր սկզբունքները մնում են նույնը և վստահությամբ կարելի է ասել, որ գործ ունենք մշակութային ազդեցության միևնույն նպատակը հետապնդող նույն պրոցեսի հետ, պարզապես օրինակ-հրդումներն են տարբեր: Ուստի և նման պարագայում առնչակցության այդ օրինակներին առանձին անդրազատնալու անհրաժեշտությունն ինքնին վերանում է:

Գրիգոր Նյուսացու մատենագրական վաստակի հայերեն թարգմանությունների հետքերի բացահայտման ու զնահատման իմաստով կարևոր են նաև միջնադարյան, այսպես կոչված, Բաղուածո ձեռագիր ժողովածուները: Դատելով դրանց բովանդակությունից, պիտի բնորոշենք, որ աշխատասիրողների, նյութերի բնարությունը հոգացողների բուն նպատակն է եղել զավանական բնթացիկ խնդիրների, հին ու նոր վեճերի շուրջ ծավալվող առօրյա բննարկումների և դանազան այլ առիթների անհրաժեշտության թելադրանքով ձեռքի տակ ունենալ եկեղեցու նշանավոր հայրերի և առհասարակ հայրաբանական գրականության երեկի դեմքերի համապատասխան աշխատություններից քաղվածարար կազմված համահավաք նյութերի ժողովածուներ: Պիտի ենթադրել, որ այս նույն նպատակով է կազմվել «Սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի բան հաւատոյ և նորին նմանեացն» խորագիրը կրող միջնադարյան ժողովածուն³², ուր հատվածներ կան Գրիգոր Լուսավորչի, Դիոնիսիոսի, Եփրեմի, Հիպոդիտոս Բուստրացու, Գրիգոր Արանշեկագործի, Կյուրեղի, Ոսկերիբանի, Գրիգոր Նյուսացու և այլոց աշխատանքներից: Այլևս պարզ է, աշխատասիրողը ձեռքի տակ ունեցել է Գր. Նյուսացու «ՅՅրրորդութիւն» ճառի հայերեն թարգմանությունը և ընդարձակ քաղումների տեսքով օգտվել է նրանից:

սացու որոշ ճառերից բացի՝ բազումներ կան նաև «Յազազ» երգոյ կրոցոյ» մեկնողական աշխատանքից (հմմտ. էջ 93ր, 94ա, 95ր, 96ր և այլն):

³¹ Տե՛ս ձեռ. № 2173, էջ 101ա—131բ (հմմտ. էջ 120ա, 121բ):

³² Տե՛ս ձեռ. № 2607, էջ 357ա—391ա, ձեռ. № 4207, էջ 119բ—127բ, ձեռ. № 3651, էջ 270ա—284բ:

«ՅԱՎԱԳՍ ԵՐԿՈՅ ԵՐԿՈՅԻՆ» ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՎԱՐԳԱՆ ԱՐԵՎԵԼՅԻՆ

Հայագիտության մարզում վաղուց ի վեր արձանագրվել է այն իրողությունը, որ Վարդան Արևելցին (1200-1271) ծանոթ է եղել «Գրիգորի հպիսկոպոսի նիւսացույ՝ Յաղագս Երզոյ Երզոց» երկասիրության հայերեն թարգմանությանը և օգտվել է գրանից: Եղած գրառումները հիմնականում կատարվել են համապատասխան ձեռագրերի նկարագրությունների, ինչպես նաև Վարդանի Մեկնության առաջաբանի հատվածական հրատարակության առիթներով և այդ իսկ պատճառով խիստ կարճառոտ են, ունեն մատենագիտական տեղեկանքի բնույթ: Այսպես, օրինակ, Հ. Տաշյանը Գր. Նյուսացու հիշյալ աշխատանքի առիթով նկատում է, որ այդ գործից կան «բազմաթիւ մասեր ի Մեկնութեան Վարդանայ»¹: Ղ. Ալիշանի, ինչպես նաև Հ. Ոսկյանի անդրադարձը Վ. Արևելցու «Մեկնութիւն Երզոց Երզոյն» երկի առաջաբանի այն հատվածի հրատարակության դիպվածով է, ուր Վարդանը իբրև սկզբնաղբյուր հիշատակում է բյուզանդական մատենագրի համանուն գործը²:

Վ. Արևելցու «Մեկնութիւն Երզոց Երզոյն» աշխատությանն անդրադառնալիս նորայր Պողարյանը արձանագրել է. «գրած է Հազրատի

¹ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, կազմեց Յ. Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 1075, հմտ. էջ 207, 210:

² Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայագատում, Բ. Վենետիկ, 1901, էջ 470—471, Հ. Ոսկեան, Տեղհաննէս վանականը և իր զոյրոցը, Վիեննա, 1922, էջ 63—64; նշված առաջաբանի հատվածական հրատարակությունը տե՛ս Հ. Տաշեան, Յուցակ..., էջ 207—208, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմատի վանքի Մատենադարանին, կազմեց Մեսրոպ Քէլիշեան, Վիեննա, 1964, էջ 290—291: Կա նաև ամբողջական հրատարակություն, տե՛ս Բարդէն արժույթից կարողիկոս, Յուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ ազգային Մատենադարանի հայոց, Անթիլիաս, Լիբանան, 1961, էջ 442—446:

մէջ, Կիրակոս վարդապետի խնդրանքով, օգտուելով Որոգենէսի, Հիպպոդիտոսի³, Նիւսացիի եւ Նարեկացիի համանուն երկերէն»⁴:

Հիշատակված և առհասարակ հայագիտութեան մարզում եղած գրաւուումները, անշուշտ, կարևոր են այն իմաստով, որ յուրաքանչյուր պատեհ առիթով ընդգծվել կամ պարզապես արձանագրվել է երկու մատենագիրներին առնչակցութեան փաստական կողմը: Բայց երբէք փորձ չի արվել քննելու, բացահայտելու այդ ընդհանրութեան բնույթն ու նըշանակութիւնը՝ զրական-մշակութային կարևորութեան առումով, ընդունելու կամ մերժելու նման հատվածների օգնութեամբ միակողմանի, հնարավոր է նաև փոխադարձ սրբագրութիւնների հնարավորութիւնը, վեր հանելու հայոց ինքնուրույն գրականութեան ոլորտում միջնագրում շրջանառութիւն գտած բյուզանդական մատենագրի երկից քաղված հատվածների նոր ֆունկցիոնալ ծանրաբեռնվածութեան հնարավորութիւնը և այլն:

Բարեբախտաբար, պահպանվել է Վարդան Արեւելցու հիմնադրում-բացատրութիւնը՝ ուղղված նշված աշխատանքի պատվիրատու-մեկենաս Կիրակոս Գանձակեցուն. «չորմէ ցանկացողն զնէ զիրն տալով զբովանդակն»⁵, որ է հաւատն, զի այն է մերն ամենայն: Յորոց և դու ճանաչիս տէրունական՝ իր և անուն հարազատ մեր հղբայր, Կերակոս⁶, բարունեաց պետ: Եւ քաղցալինի՝ կիրք մեր, և մեծ մասն

³ «Հաստատածը Հիպոդիտոսյաբ բառ Մեկնութեանն երգոյ երգոց, որ ի Վարդանայ ընագրի բնական հրատարակութիւնը, որունքն զուգահեռ թարգմանութեամբ, իրացրի է ահագ. ն. Մատր (տե՛ս Ի. Յ. Մարր, Тексты и размыскания по армяно-грузинской филологии, III, СПб., 1901, стр. LXXXVIII-CXIV): Մեծանուն գիտնականը Հիպոդիտոս Բաստրացու երկը բնում է հունարեն, սուրբին, սլավոներեն, հայերեն, վրացերեն (թարգմանված հայերենից) առկա խմբագրութիւնների հենքի վրա: Հեռագրատողը վրացերեն թարգմանութեանն անդրազատնայիս հատկապես ծանրանում է վերջինիս հայկարանութիւնների վրա (տե՛ս էջ LV—LXX) և անում բազմաթիւ արժեքավոր գիտողութիւններ: ն. Մատր համոզմամբ՝ հայերեն վերահիշյալ բնագրի հիմք ձևագրերը ունեն լեզվաճանաչի և քերականական որոշակի առանձնահատկութիւններ (տե՛ս էջ LXXV—LXXXVII):

⁴ ն. Պողարեան, Հայ գրողներ, Երուսաղէմ, 1971, էջ 298:

⁵ Ձև. № 5259, ձև. № 2603, ձև. № 1156, ձև. № 3213, ձև. № 1460, ձև. № 1121՝ գրոյրգոյն, ձև. № 1268՝ գրոյրգոյնն:

⁶ Ձև. № 5259, ձև. № 1460, ձև. № 1121՝ Կիրակոս, ձև. № 1268, ձև. № 2603, ձև. № 1156, ձև. № 3213՝ Կիրակոս:

⁷ Ձև. № 5259՝ քաղցրային, ձև. № 1156՝ քաղցուալի, ձև. № 1460՝ քաղցուանի, ձև. № 1121՝ քաղցուային:

յուսոյն⁸ ի սուրբ եկեղեցի, որ⁹ և բում ըղծիցն կցորդել¹⁰ հրամայեցեր, ի բան և ի դիր¹¹ շատա¹², զհաւատն տեսնն տալով, շնորհօք նորա կարեալ¹³ մեզ զմնացեալն յծրդոյ երգոյն¹⁴, ի Գրիգորէ նիւսացոյ, որ մեծն է՝ աղբիւր եկեղեցոյ, ընու առաջնորդութեամբ Եւրիզիենա¹⁵, համառոտ առեալ¹⁶ և զԳրիգորին¹⁷ ի սկզբանէ, որ ի վեր դտանի քան զկարն մեր յոյժ...»¹⁸:

Սույն հաղորդման հեղինակը, ինչպես տեսնում ենք, հստակ պատկերացում ունի առաջադիր գործի ոչ միայն բնույթի ու նպատակի, այլև ենթադրվող սկզբնաղբյուրներին¹⁹ ընդգրկման մասին: Միաժամա-

⁸ Ձեռ. № 5259, ձեռ. № 1460՝ յուսոյ, ձեռ. № 1268՝ յորոյ, ձեռ. № 1156՝ որոյ, ձեռ. № 3213՝ յուսո:

⁹ Ձեռ. № 5259, ձեռ. № 1121՝ որում:

¹⁰ Ձեռ. № 1268, ձեռ. № 1460՝ կցորդեալ:

¹¹ Ձեռ. № 5259, ձեռ. № 1121՝ բանիս և գրով, ձեռ. № 2603՝ գիրս:

¹² Ձեռ. № 5259՝ շուտ անկամ, ձեռ. № 1121՝ շատ անգամ:

¹³ Ձեռ. № 5259, ձեռ. № 2603, ձեռ. № 1156, ձեռ. № 1268, ձեռ. № 3213, ձեռ. № 1460՝ կարել:

¹⁴ Ձեռ. № 5259՝ երգոցն:

¹⁵ Ձեռ. № 5259՝ Երոզիէի, ձեռ. № 1268, ձեռ. № 2603, ձեռ. № 1156՝ Որոզիէնայ, ձեռ. № 3213՝ Յորոզիէնա, ձեռ. № 1460՝ Որոզիէնա, ձեռ. № 1121՝ Էրոզիէի:

¹⁶ Ձեռ. № 5259՝ համառուտ և այլ սակաւ ինչ եղեալք ձեռ. № 1268՝ համառուտաւ, ձեռ. № 2603՝ համառուտ առել, ձեռ. № 1460՝ համառուել:

¹⁷ Ձեռ. № 5259՝ ի Գրիգորէ:

¹⁸ Ձեռ. № 5452, էջ 1ա, հմմտ. ձեռ. № 5259, էջ 6ա, ձեռ. № 1268, էջ 240բ, ձեռ. № 2603, էջ 295ա, ձեռ. № 1156, էջ 143ա-բ: Հրատարակված օրինակներում նույնպես բառական, ոճական որոշակի տարբերություններ կան. տե՛ս Հ. Տաշյան, Յուզակ..., էջ 208, Բարգևն կարողիկս, Յուզակ..., էջ 443: Ի զեզ, գրչադրերում միօրինակ չեն նաև Վ. Արևելցու աշխատանքի խորագրերը. այսպես, օրինակ, № 5452 գրչադրում տեսնե՞ք՝ «Հաւաքումն ի մեկնչացն Վարդան վարդապետին երգ երգոցին» (էջ 1ա), հմմտ. «Նոզիսպայածա սուրբ հարն, լուսաւոր Վարդան վարդապետի արարեալ համատու մեկնութիւն Երզոյ երգոցն պարզ և զիւրահաս» ի խնդրոյ վարդապետին Կիրակոսի» (ձեռ. № 5259, էջ 6ա, ձեռ. № 2603, էջ 295ա, ձեռ. № 3213, էջ 6ա), «Վարդանա վարդապետի արարեալ երգս յերգոյն մեկնութիւն՝ ի յոյն Քրիստոս» (ձեռ. № 1268, էջ 240բ), «Վարդանայ Վարդապետի արարեալ ման Յրդոյն Սողոմոնի մեկնութեան» (ձեռ. № 1156, էջ 143ա, ձեռ. № 8215, էջ 1ա), («...երջանիկ ևս տիեզերաբարզ սուրբ վարդապետին Վարդանա հաւաքումն մեկնութեան Երզոյ երգոյն...» (ձեռ. № 1460, էջ 244ա), «Նոզիսպայածա սուրբ հարն Վարդանայ լուսաւոր արարեալ համատուտ մեկնութիւն Երզոյ երգոցն...» (ձեռ. № 1121, էջ 198ա):

¹⁹ Վարդան Արևելցին համապատասխան բաղվածքի դիմաց նշում է սկզբնաղբյուրի հեղինակի անունը համառուտաղբված տեսքով. Գր (= Գրիգոր Նիսացի), Որ (= Որոզիէնա), Նար (= Գրիգոր Նարեկացի), Հիպ (= Հիպոզիտոս Բոստրացի):

նակ նկատելու է, որ Վարդան Արեւելցին ամենայն բարեխղճությամբ հետևում է իր իսկ առաջադրած սկզբունքին: Այսպես, օրինակ, բուն աշխատանքում Գր. Նյուսացու համանուն գործից քաղված հատվածները իրականում անհամեմատ ավելի հաճախագեպ են, քան Գր. Նարեկացու Մեկնությունից վերցված օրինակները, ուստի միանգամայն տեղին է օգտագործված հեղինակի՝ «համառօտ առեալ և զԳրիգորին» մասնավորեցումը, որը, ինչպես պարզվում է, մեկ այլ գրչագրում պահպանված խմբագրությունում կարգացվում է՝ «համառաւտ և այլ սակաւ ինչ եղեալ ի Գրիգորէ Նարեկացուց»²⁰:

Վարդան Արեւելցու Մեկնության գրչագրերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ նա Գր. Նարեկացու նույնանուն աշխատանքին դիմում է ընդամենը շորս անգամ²¹, մինչդեռ Գր. Նյուսացուց կատարված քաղում-հղումները մի քանի տասնյակի են հասնում: Ասվածից հետևվում է, թե հեղինակի առաջադրած համեմատության եզրը միանգամայն իրական է:

Ավելորդ չէ նկատել մեկ այլ հանգամանք ևս. իր օգտագործած սկզբնաղբյուրների շարքում Վարդան Արեւելցին առանձնահատուկ վստահությամբ ու զնահատողի ջերմությամբ է արտահայտվում բյուզանդական մատենագրի վաստակի նկատմամբ: Այդ է վկայում նրա հետևյալ սեղմ, ամփոփ, բայց միաժամանակ ընդգրկուն ձևակերպումը. «փառաւորեալն յԱստուծոյ Գրիգոր նիւսացի տեսեալ է զայս և լուծեալ բարիոք զհանգոյցսն, և մեք մի իշխեսցուք այլակերպել զնորայն հոգեբուխ իմաստութիւն, այլ որ ի կարգին է՝ աստուծով զնասցուք...»²²:

Արդ՝ ե՞րբ է գրվել Վարդան Արեւելցու Մեկնությունը: Այս հարցի պատասխանը պիտի փնտրել Վարդանի երկի գրչագրերում: Պարզվում է, որ պահպանված հինգ տասնյակից ավելի ձեռագրերի²³ մի մասում արձանագրվել է «Մեկնութիւն երգոց երգոյն» աշխատության գրություն տեղի, ժամանակի ու հարակից հանգամանքների հետ կապված ընդարձակ հաղորդում: Ահա այն. «Ի թուխս յիւսթն հարիւրերորդի

²⁰ Ձեռ. № 5259, էջ 6ա, ձեռ. № 2642, էջ 583ա:

²¹ Տե՛ս ձեռ. № 5452, էջ 4ա, 8բ, 16բ, 17ա:

²² Ձեռ. № 5452, էջ 44ա:

²³ Մատենագիտությունը տե՛ս Փ. Փ. Աճրապյան, Վարդան Արեւելցի, էյաներ ու գործունեությունը, դիրք Բ, Երևան, 1989, էջ 320—321, Կան բազմաթիվ ամբողջական, ձեռագրեր, որոնք չունեն այդ հիշատակարանը (տե՛ս ձեռ. № 623, էջ 65ա, ձեռ. № 1460, էջ 297ա, ձեռ. № 1121, էջ 285բ, ձեռ. № 2642, էջ 603ա, ձեռ. № 1156, էջ 234ա):

չորեքտասաներորդի (=714+551=1265) եղև մեկնութիւն Երզոյ երգոյս ի Վարդանա գիտնականէ, տիեզերացլուս և յիմաստուն վարդապետէ, յաստուածայմերձ սուրբ ուխտիս Հաղբատա, ընդ հովանեաւ սուրբ Նշանիս փրկութեանս մերոյ արեգական և հար և հաւազողի որբութեանս²⁴ մերոյ ի պատրիարդութեան հայոց Կոստանդնիայ և Հեթմոյ պսակաւորին մերո, և յարհիպիսկոպոսութեան տէր Յովանիսի, դորս ի կամս իւր խնամեցեցէ, և ի սէրն իւր մածուցէ Յիսուս Քրիստոս աստուածն մեր, բանն փեսաացեալ և հարանազեցեալ»²⁵:

Ասվեց, որ Վարդան Արեւելցու իսկ հավաստմամբ՝ Գրիգոր Նյուսացու Մեկնությունից քաղված հատվածները բավական մեծ տեղ են զբաղեցնում իր աշխատանքում: Այդ առումով Գր. Նյուսացու Մեկնությունից վերցված օրինակների հետ կարող են համեմատվել միայն Հիպոդոտոս Բոսորացու երկից կատարված քաղումները: Հասկանալի պատճառով հնարավորություն չունենալով անդրադառնալ Նյուսացի-Արեւելցի առնչակցութեան բոլոր օրինակներին ու դրանց տեքստաբանական առանձնահատկությունների քննությունը, ստորև ներկայացնում ենք ընդհանրություն տասնհինգ օրինակ Վարդանի երկի տարբեր մասերից, որոնք և հնարավորություն կտան ընդհանուր պատկերացում կազմելու միջնադարում կատարված գրական-մշակութային սույն ազդեցությունն բնույթի ու նպատակի մասին:

Արդ՝ հետեւենք համեմատության ընթացքին:

Գրիգորի կախկոպոսի նիսացոյ՝
Յաղագս Երզոյ երգոյ
Ձեռ. № 1013 (Ժողովածու, 1227 թ.,
էջ 41ա—120ա)

Հասաւում ի մեկնացն Վարդան վարդապետին երգ երգցին
Ձեռ. № 5452 (Ժողովածու, ԺԳդ., էջ
1ա—65բ)²⁶

1 Ձի գինի եւ կաթն ճաշակարն ուրուշին եւ իմանալիբ լեալբ, իմանալեաց

Այլ զգիտազին զկամս երկիրածաց իւրոց
գին տաաշի, թէրես ի լեխիս որիորացն,

²⁴ Ձեռ. № 3213, էջ 62բ՝ սրբութեանս:

²⁵ Ձեռ. № 5452, էջ 65բ, ձեռ. № 2603, էջ 341բ, ձեռ. № 3213, էջ 62բ: Պահպանվել է նույն հիշատակարանի համառոտ տարբերակը. հմտ. «Ի թիւ ԶԺԴ (=714+551=1265) Մեկնութիւն երգո երգոյս ի Վարդանա գիտնականէ ի տիեզերալուս և յիմաստուն վարդապետէ» (ձեռ. № 1268, էջ 273ա): Առաջարկվող իվականի ստուգությունը ձեռագրերում և այլուր չի քննարկվում, ուստի և այն անվերապահ ընդունվել է ն. Մատի և ուրիշների Կողմից (տե՛ս Н. Март, Նշվ. աշխ., էջ ХІІ): Սակայն բանասեր Փ: Անթապայանը ենթադրում է, որ «ձեռագրերում երբեմն ընթերցվող «ԶԺԴ» (1265) իվականը միգրացի սկզբնազրում եղել է «ԶԴ» (1255), տե՛ս Փ: Անթապայան, Վարդան Արեւելցի. կյանքն ու դործունեությունը, գիրք Ա, Երևան, 1987, էջ 139:

²⁶ Հմտ. ձեռ. № 5259, էջ 6ա—8ա, ձեռ. № 1268, էջ 240բ—273ա:

այնոցիկ ամենայն իրար և ընդունելութիւն նոցա հոգոյն է զարութիւն: Եւ համարոյրն ի ձեռն մերձենալոյն սգայութեանցն լինի: Վասն զի հայկն ի միմեանս շրտնէ համբուրելովն: Է իմն և մերձատրութիւն հոգոյն...²⁷ (էջ 47բ):

2 Ուանիմք անցանելով ընդ ճանապարհսն ևւ միւս ասանդութիւն գրոցս այսոցիկ իմաստասիրութեամբ, զի կրկին իմն է ի մեզ սգայութիւնս, մին՝ մարմնական և միւսն՝ աստուածային, որպէս սակ ուրեմն առակացն բանն՝ երէ զգայութիւն աստուածային զոցնս: Քանզի համեմատութիւն իմն է ի²⁸ հոգեւոր զարութիւնս... (էջ 47բ):

3 Ի բաց մերժեցին զնա ի զբախտին պահպանութենէ, փութալ յիրեանց այլին, յորում որկոյզն մշակի զգառնութիւն և խաղաղոյն՝ զմաղձն: Այսպիսի այլի Սողոմայ էր, այնպիսի ուր Գոմուայ՝ զստակարտեալ ընդ Սողոմայ...²⁹ (էջ 52բ):

4 Ձիոյն իմոյ ի կառսն Փարաւոլնի նմանեցուցից զվեզ, մերձատր իմ...³⁰ Այլ զարութիւն ընդդէմ կարգել ձիոյն Փարաւոլնի ի պատմութենէս ուսանիմք, ևս իմ և զաւազան, և բնազոյն հոգմն, ամ խորս երկուս բաժանեալ...³¹ (էջ 56ա):

5 Ամենայն զինուորականն Փարաւոլնի հանդերձ ձիովքն և կատարն ընկզմեցան յայիս: Եւ զի ոչ մի ձիական զարութիւն ընդդէմ կարգեցաւ Եզրիպտացոցն զա-

յոր կամի կցորդ առնել իւրոց ըզձեցն, ասելով՝ համարեացէ զիս, զի անաստ սէրն ոչ կարէ ծածկել, և համարուք լինի շրքանցն հպմամբ յիրեաւս... (էջ 3բ):

Սակայն արդիւնքն յայժմամ կատարեցան, յորժամ ասաց՝ ձեր երանի աւաց, զի տեսանեն և ականջաց, զի լսեն: Քանզի ըստ զգայութենէ մարմնոյն ևն և հոգոյն, որպէս սակ առակէն, զբազայութիւն աստուծոյ զոցնս և, ըստ Յոհաննու, ձեռք մեր շաւափեցին զբանն կենաց յորժամն որ ծնաւ զմեզ մկտութեամբ (էջ 3բ—4ա):

Ախար, որ ծնանին ի մտաց և ի խորհրդոց, ցատուն և ցանդութիւն, և հարատութիւն, և ազատութիւն, և եղիս սլահապան այլեւստեղոցն, որ յայտոյն Սողոմայ էր և ուրն ի Փոմուրա, և ի ստատանէէ մշտեալ ամեամբ, որք զգուշանան պահելով... (էջ 5ա):

Ձիոյն իմոյ ի կառսն, թէպէտ պատմութիւն ոչ կայ այսմ, թէ ձիք էին ընդդէմ կառացն Փարաւոլնի: Այլ աստ հաւատալի է, և թէ հրեշտակական իմն զարութիւն ի նմանութիւն ձիոյ կայր ընդդէմ կառացն Փարաւոլնի, որպէս և ինքեանք ասէին... (էջ 5բ—10ա):

Ձիոյն նմանեալ անդ, զանզի որպէս նատ ընդ նաս կուին և յարին, եոյնպէս ձիական զարաց ձիար է յաղթել: Ձի և կառք աստուծոյ ատ թիրապա-

²⁷ Բնագիրը տե՛ս PG, Է. 44, էջ 780:

²⁸ Բնագիրը տե՛ս PG, Է. 44, էջ 780:

²⁹ Բնագիրը տե՛ս PG, Է. 44, էջ 797—800:

³⁰ Հմմտ. Համազասպ Ռսիկեան, Երզ կրթոցի առաջին և երկրորդ թարգմանութիւնը, ստամասիրութիւն և բնագիր, Վիեննա, 1924, էջ 45 (այսուհետև՝ Երզ կրթոց):

³¹ Բնագիրը տե՛ս PG, Է. 44, էջ 809:

բուն, տարակուսանք են ուսանել, որում
կրնել ձիոյ հակառակ եզրկտացուցն
հարսնն ի բանէն այնմ նմանի: Քանզի
ձիոյն իմոյ, ասէ, ի կառս Փարաովնի³²,
որ զործնաց ղյազթութիւն, նմանեցուցեց
զքեզ, մերձատր իմ: Որ զործնացն ղյազ-
թութիւն, եթէ ոչ յայտ է զի, զոր արի-
նակ, ոչ է նաւամարտութեամբ յաղթել
ուսնէ, եթէ ոչ նաւական զարթութիւն իցէ
ի նաւն, որ զհակառակամարտ զարթու-
թիւն ընկզմեսցէ³³ (էջ 56ա):

Ծ Ձիոյ իգամուր են, իւրաքանչիւր որ ի
կին ընկերի իւրոյ վրնջենն Եւ մեծն Դա-
ւիթ ահատր առնէ իբրև ձի ումեք եւ
չորի լինել, զորոյ հրամայէ Տնշել Տնձա-
ն եւ սանձիւմ զկզակսն: Տաղագս այնորիկ
միտիմարէ բանի, որ ի կարգին է զմի-
տան զայն, ասելով՝ եթէ ոչ այնպիսի քո
կզակդ լինիցին, թէպէտեւ ձի իցես, մինչ
զի երախճանաց եւ սանձաց պէտս ունել
ի Տնշումն, այլ քո յազագս սրբութեանն
իբրև զտատրակաց ձեւաւմ զեղնցկա-
ցանն³⁴ (էջ 57ա):

Դ Արդ՝ զայս ուրեմն առ բարեկամս Կե-
սային անցանէր բանի, երէ զնառ նաբա
իմ նարդս տայ ինձ³⁵, զայստոսի եւ
այսպիսի իմն թուի ինձ իմաստասիրելով
ասել, զի եթէ որ զամենայն ծաղիկ ան-
ոչխանաուրիւսն եւ կամ ի խունկ ի զա-
նազանել տիրաց ատարինութեան հաւա-
քեսցէ, եւ զամենայն զվարսն իւր եւզեալ
ի ձեռն քստ իւրաքանչիւր ուրուք անոյ-
շահոտ զործոցն պատրաստեսցէ, ամե-
նեքումբբ լինի կատարեալ³⁶ (էջ 59բ):

տիկք և չորք կառար ընդ յերկար առա-
բել երկիր... (էջ 10ա):

Աւրիորդքն՝ յայնպիսի նախատանաց ի
բաց տանին՝ զձին ասելով: Քանզի զե-
ղնցկացան ձեւաւմ Բո իբրև տատրակի
զողջախոհութեան սանձսն ղենելով ի ձը-
նաւսն և զարդարելով ցանկալի առնեն:
Քանզի, ասեն, զտատրակ ողջախոհ բան
զամենայն կենդանի... (էջ 10ա—բ):

Նարդս իմ եւ զնառ իւր ծրարս տաշխի,
եղբարորդիս իմ ինձ և ի մէջ ստեանց
յնոց հանգիցէ... Նարդոս անուն է անու-
շանոտ ծաղկի ի յուրով ծաղկանց հաւա-
քեալ և ձիթով նիւեալ ի պէտս բժշկու-
թեան և հոտոյ. միոյն անունն զոյ նար-
դիս (էջ 11բ):

³² Հմմտ. Երզ երզոց, Ա, 8:

³³ Բնագիրը տե՛ս PG, Է, 44, էջ 809:

³⁴ Բնագիրը տե՛ս PG, Է, 44, էջ 813, Հմմտ. Երզ երզոց, Ա, 9:

³⁵ Հմմտ. Երզ երզոց, Ա, 12:

³⁶ Բնագիրը տե՛ս PG, Է, 44, էջ 824:

Տ Ջի՞նչ էր նարդոսն հաստարիմ, քաղ-
մազին, ի վերայ հեղեալ զլիռոյն տեառն
և զամենայն տունն անոյշահոտութեամբն
ելից: Թուի ինձ, եթէ ոչ ատարանայ
լիւղոյն յայնմանէ այս եւղ, որ զնոտ
փեսայինն տայ հարսինն³⁷ և յԱւետար-
անին ի վերայ նորին տեառն՝ հպեալ
լնայ անոյշահոտութեամբ զտունն, յո-
րում ընպակցութիւնն էր³⁸ (էջ 60ա):

Եւ արդ զի յերգ երգոց, նարդոս
զնոտ փեսային հարսինն տայ³⁹ և յԱւ-
ետարանի բաւանդակ մարմնոյ եկեղեցո-
ւոյ⁴⁰ յամենայն տիեզերս, և ի բոլոր աշ-
խարհ: ամուսն անոյշահոտութեան լինի,
որ յայնմամ զտունն ելից...

Ասեն փոյթ իմն լինել զարդասէր
կանանց, ոչ արտարուստ զարդուք միայն
խնամեալ զինքեանս առ ի կենակցացն
ցանկութիւն, ալ և հնարեալ անոյշա-
հոտութեամբք ոմամբք հնշալի արանցն
զմարմինս երեւեցուցանել... և զմար-
մինն խնկելով անոյշահոտութեամբ բու-
րեցուցանել... ցանզի զգրութիւնս տեղոյ
սրտին ի մէջ ստեանցն ամենեւեան, որ
զայնպիսիսն գիտեն, առեն⁴¹ (էջ 60բ):

9 Քանզի հաասարապէս կոխին առեւծ
և վիշապ, առաւելեալքն, որպէս արեւ և
կարիցն, որ թուիս վատթարագոյնք...
Որպիսի ինչ ասեմ՝ էին յորս զկնի եր-
թային նորա ամբոյսքն լերինք, զիւր էին,
ի ժողովարանս էին, ի զաւստին Գերգե-
ոսացոց, էին և յայս բազումս, հակա-
ռակ մարդկային բնութեանս բարձրացե-
ալք և ամբարձեալք: Յայնցանէ էին և
բլուրք, և լերինք ի վեր գերազանցեալք,
և ի ներուոյ կացեալք⁴² (էջ 70ա):

Ալ և նարդոսն, որ թափեցաւ ի զլուս
տեառն, և տունն լցաւ նոտով յարիմակ
տիեզերաց: Եւ նա եղև հարսն, և հոտ
զործոյ նորա և հոտ անտարանան յամե-
նայն երկիր: Ալ և փեսայինն հոտն հար-
սինն զայ ամենայն մասանց անդամոց
եկեղեցոյ. ի քահանայից, ի սարկաւա-
զաց, ի կուսից և յալլոցն, ծրարաս տաշ-
խի, զարդասէր կանայք սովոր են ծրարս
խնկոց զպարանոցն կախել ի վեր լան-
ջացն: Հանգուցանել զփեսայն հոտով ա-
նուշութեան և ի մէջ ստեանցն սիրտն
կայ, որ զանձքն է բարեաց, ուստի աղ-
բերաբար բխեն կենսարեւր շերտութիւնք
յամենայն անզամն (էջ 12ա-բ):

Հասարապէս զմեծածածս և զփորունս,
հարթելով կոխմամբն զխորշութիւն և
զանհարթութիւն ճանապարհին ստութենէ,
կոխել զաւսն և զկարիսն, զի զիրաւ ուղ-
ղեցի բարոյն ճանապարհ բոս մարգա-
րէին լերինք և բլուրք յանարեւեցին և
եղիցին դժուարիւք ի զիրին (էջ 15ա):

³⁷ Հմմտ. Երգ երգոց, Ա, 12:

³⁸ Բնագիրք տե՛ս PG, t. 44, էջ 825:

³⁹ Հմմտ. Երգ երգոց, Ա, 12:

⁴⁰ Հմմտ. Փ. Անթրապան, նշվ. աշխ., էջ 294:

⁴¹ Բնագիրք տե՛ս PG, t. 44, էջ 825—827:

⁴² Բնագիրք տե՛ս PG, t. 44, էջ 861—864:

10 Բայց լուիցուք զինչ և բնդ և կեղեցու-
ոյն խոսի, որ չև ևս ի ներքոյ որմոյն
ևղև, ալլ տակաին լուսարեարն առ
նա բարբառի Քանդի, ասէ, պատասխա-
նի աալ ևզբարբոզի իմ և ասէ ցին՝
արի, ևկ, մերձաւոր իմ, զնղեցիկ իմ,
ազանի իմ: Զի ահա ձմեռն էանց, ան-
ձրեւն նեռացաւ, զնաց ինքեամբ: Մաղիկ
երևեցան յերկրի, ժամանակ յայտնելոյ
եհաս: Չայն տառաւալի յսելի ևղև յեր-
կրի մեռամ: Թզեկի բննղեաց զբողբոջն
իւ: Այզիմ ծաղկեցին, Լտուն զհոտ⁴³
(էջ 70ր):

11 Եւ արզ զի մերձ է նախապարսպին
Հոմանի ի վէմն, առանց Հեռաւորութեան
է բնզ ի պարսպն ի վէմն փոփոխումն:
Բլխատութիւն է ի պարսպն, բլխատու-
րիւն և ի վիմին, ոչխար և ոչխար, առ-
իւն և առիւն, պասրայ և պասրայ. և
ամեներեան զրեթէ նոյնր, և նորիմբր ի
միմեանս ևն մերձ...: Բայց անասա-
հական վէմն, զմարմնական իմաստիցս
կաւ ոչ ունի⁴⁴ (էջ 74ա-բ):

Եւ արզ զնղեցկացար աղանո տեսակաւ.
ձղեցեր յինչն ի բնդ զնղեցկութիւն իբր
Հայիկի, զի ձմեռն էանց, անձրեւ նեռա-
ցան, որբ ևն տեսակբ փորձութեան,
զնաց ինքեամբ, որ փորձութեանց էր
պատճառ նովա զնաց: Մաղիկ երևեցան՝
առաքինութիւնք ի Հոգիս: Ժամանակ
յայտնելս ևհաս՝ կարկիտ զաւելորդս և
զգաստ, զոր ողբախո՜ սաստակն Յովա-
ննէս յայտնէր ի մարտարաց և ի մե-
ղատարաց, որբ Էլանէին առ նա: Թզեկի
ևս զբողբոջ իւր, որ զյաճախ գիշութի-
ւնն, զոր ունի ի բնութեանն, յուով ան-
զամ ի ծայրապտուկսն տա, զոր բող-
բոջ անուանէ, որ և զուշակումն է կա-
տարեալ պողոյն, ուստի թերես ինքն յո-
մանց, որ է խոստովանութեան տեսակ:
նախ ասել զյանցանս, զի արդարացի,
և այզիմ ծաղկեցին, Լտուն զհոտ: Ամե-
նեին իսկ զուշակումն է զարնանն, որ
կայ ի մէջ ձմերան և ամարան, յորում
այզիմ ծաղկեալ, զհոտն աւելոյ տան եր-
կրագործին և զանախս խաղողոյն և զի-
նոյ, որ է ապշխարութիւն արժանի
պողոյն. զոր Կարսպեան պատուիրէր
մերձ ասելով զարբայութիւն աստուծոյ՝
արի, ևկ մերձաւոր իմ աղանի (էջ
19ա-բ):

Եւ տեսմ մի Հայր, մի սպանանէր, և ևս
տեսմ մի բարկանար. որբան մերձաւորբ
ևն անս, բլխատուրիւն և աստ: Անս՝
ոչխար, և աստ՝ առիւն, և առիւն: Ալլ
անո՞ մարմին և աստ՝ Հոգի ցոյց ինձ
զղէմս բո վիմով անասաւանիւն, զոր նա-
խապարսպան Մովսէս ոչ կարաց տե-
տանել (էջ 20ա):

⁴³ Բնագիրը տե՛ս PG, t. 44, էջ 864—865, հմմտ. Երզ կրդոց, Բ, 10—13:

⁴⁴ Բնագիրը տե՛ս PG, t. 44, էջ 877:

12 Քանզի ոչ եւս որմով արինացն ի միաւորութենէ փափազեցելում ի քաց պարսպի: Այլ, առ, եւ եղբարւորայն իմոյ եւ եղբարւորին իմ ինձ⁴⁵, որ հովանն ի շուշանս⁴⁶ մինչեւ ծագեսցէ արն, եւ շարժեսցին ստուերն⁴⁷ (էջ 75բ):

13 Ձայտտոհկ տեսան հարսնն, եւ փութայ զբանն վազվազակի ի զործ անել զբանացն յոյս, զարձո՞, ասելով. զշարեացն զբերումնն, ով եղբարւորի իմ: Եմանեա այժման կամ որոյ իզիւրոյի ի վերայ լնդանց հովտաց⁴⁸: Տես իբրեւ զայժմանն, զմտածութիւն մարդկան յայկանելով, որ զխարհուրդս սրտից ճանաչես: Ապականէ զմեանդս շարութեանն, իբրեւ որ իզիւրուաց վատնելով զազգ ամից⁴⁹ (էջ 76ա):

14 Յանկողնի իմում ի գիշերի խնդրեցի զոր սիրեաց անձն իմ: Հայցեցի եւ ոչ գտի զնա⁵⁰, կողեցի զնա, եւ ոչ լուառ ինձ⁵¹, Յարեաց եւ շրջեցայց ի քաղաքի, ի փողոցսն, եւ ի հրապարակսն, եւ խնդրեցի զոր սիրեաց անձն իմ: Խնդրեցի զնա եւ ոչ գտի⁵²: Գտին զիս պահապանքն⁵³, որ շրջէին ի քաղաքին: Մի զոր սիրեաց անձն իմ ասէլք: Իբրեւ սուղ ինչ անցի քստ նոսա, գտի զոր սիրեաց անձն իմ, իբրեւ փոքր ինչ զանց արարի: Կալայ զնա եւ ոչ թողի զնա, մինչեւ մտածի ի տուն մայր իմոյ, եւ ի շտեմարանս յղացելոյն զիս⁵⁴ (էջ 76ա):

եւ եղբարւորայ իմա մարմին, եւ նա ինձ զրոյս, եւ ի նա բնակեալ, եւ նա յիս, եւ ի նմա հաստառլք, եւ նա յիս սիրով, որ հովվեսցէ ի շուշանս զշուշարս իւր՝ ի մարքութիւն և յողջութիւն (էջ 21ա):

Ապա լինիցի հովվին արածել ի շուշանս, զոր ասէ՛ զարձիբ եղբարւորի: Ըստ այնմ զարձ առ մեզ աստուած՝ Յիսուս մեր: Եմանեաց այժման տեսանել զամենայն մարդ զթութեամբ և ողորմութեամբ կամ որոյց եղանց, վատնելով զապանիչսն բնութենէս (էջ 21ա):

Յանկողնի իմում ի գիշերի խնդրեցի զոր սիրեաց անձն իմ: Խնդրեցի, եւ ոչ գտի. կողեցի, եւ ոչ լուառ ինձ: Յարեաց եւ շրջեցայ ընդ քաղաքս, ի փողոցս եւ ի հրապարակս, խնդրեցի եւ ոչ գտի: Գտին զիս պահապանք պարսպացն, միթէ զոր սիրեաց անձն իմ ասէլք: Իբրեւ փոքր մի անցի, գտի զոր սիրեաց անձն իմ: Կալայ զնա եւ ոչ թողի զնա, մինչեւ մտածից զնա ի տուն մայր իմոյ և ի սենեակ յղացելոյն զիս (էջ 21բ):

⁴⁵ Հմմտ. Երզ երզոց, Ա, 12:

⁴⁶ Հմմտ. Երզ երզոց, Բ, 16:

⁴⁷ Բնագիրը տե՛ս PG, Լ. 44, էջ 881:

⁴⁸ Հմմտ. Երզ երզոց, Բ, 17:

⁴⁹ Բնագիրը տե՛ս PG, Լ. 44, էջ 884:

⁵⁰ Հմմտ. Երզ երզոց, Ե, 6, հմմտ. Գ, 1:

⁵¹ Հմմտ. Երզ երզոց, Ե, 6, հմմտ. Գ, 1:

⁵² Հմմտ. Երզ երզոց, Ե, 6, հմմտ. Գ, 2:

⁵³ Հմմտ. Երզ երզոց, Ե, 7:

⁵⁴ Բնագիրը տե՛ս PG, Լ. 44, էջ 884—885, հմմտ. Երզ երզոց, Ը, 2: Գր. Նյութացու

Մեկնութեան վեցերորդ ճառի սույն հատվածը մասնակի տարբերությամբ երիցս կրկնվում

15 Յանկուզեի իմում ի գիշերի խրեցեցի զոր սիրեաց անձն իմ: Հայցեցի զնա եւ ոչ գտի. կոչեցի զնա, եւ ոչ լուա: Յարեաց եւ շրջեցայ ի քաղաքի, ի փողոցս, եւ ի նրապարակս, խնդրեցի, զորս սիրեաց անձն իմ: Խնդրեցի զնա եւ ոչ գտի: Գտին զիս պանապանէն, որ շրջէին ի քաղաքին: Մի զոր սիրեաց անձն իմ տեսէր: Իբրև սուղ ինչ անցի բոտ նոսս, գտի զոր սիրեաց անձն իմ: Կալայ զնա եւ ոչ թողի զնա, մինչև մաւօր զնա ի տուն մար իմոյ, եւ ի շահմարանս յղացելոյն զիս⁵⁵ (է: 78բ):

Արդ. ի՞նչ կարելի է ասել նշված երկու մատենագիրներին տեքստաբանական անշահկցութեան մասին: Առաջագրված օրինակներին և առհասարակ նշուածցի-Արևելցի նմանութեան ողջ ընթացքին հետևելուց հետո այն տպավորութիւնն է ստացվում, որ Վարդան Արևելցու բազում-հղումները սկզբնաղբյուրի հետ ունեցած ուղղակի առնչակցութեան իմաստով միօրինակ չեն: Բավական հաճախադէպ են այն հատվածները, որոնցում հայ մատենագիրը իր նախասիրութեամբ ու անհրաժեշտութեան թելադրանքով վերապատմում, վերաշարադրում է «Յաղագս Երզոյ երգոց» երկի այս կամ այն դրվագը (հմմտ. երկրորդ, երրորդ, հինգերորդ, վեցերորդ հատվածները): Հասկանալի պատճառով նման դեպքերում բառական ընդհանրութեան օրինակ փնտրելը ճիշտ չի լինի: Սակայն բավական է ուշադիր վերբնթեցնել այդ կարգի հատվածները՝ համոզվելու համար, որ իրականում այդ ամենի հիմքում ընկած է բյուզանդական մատենագրի շարագրանքը: Ընդհանրական հատվածների համեմատական հետազոտութիւնը ցույց է տալիս, որ այդ իրողութիւնը ամենից

Որպէս որք մարմնովք ի գիշերի յանկուզիես մխառիւն. և նա ի բաց թոնա ի հասողութենէ: Իմացմամբ, ասէ, մտացս խնդրեցի և ոչ գտի, կոչեցի զանաւանս, զոր գիրք բերեն և ոչ լուա, զի ոչ գոյ անուն, որ զիսկութիւնն աստուծոյ յայտնէ: Ասացի ասպ յարեայց և շրջեցայց և չոգս յերկնային քաղաքն և ընդ ամենայն դարսն երկնից, զոր նրապարակ և փողոց կոչէ: Գտին զիս անդ պանապանէ պարսպացն, որ պահեն զանճատութեանս աստուծոյ խորթն և ոչ թննեն (էջ 21բ):

է ետին հասում: Այդ իրողութիւնը հայերեն թարգմանութեամբ չէ պայմանավորված, այլ գալիս է հունարեն բնագրից: Կրկնվող երկրորդ հատվածը հետևյալն է. «Յանկուզեի իմում ի գիշերի, ասէ, խնդրեցի զոր սիրեաց անձն իմ: Խնդրեցի զնա եւ ոչ գտի, կոչեցի զնա, եւ ոչ լուա ինձ: Յարեաց եւ շրջեցայց ի քաղաքի, ի փողոցս, եւ ի գոնս, եւ ի խնդրեցի զոր սիրեաց անձն իմ: Հայցեցի զնա եւ ոչ գտի: Գտին զիս պահապանս, որ շրջէին ի քաղաքի: Մի զոր սիրեաց անձն իմ տեսէր: Իբրև սուղ ինչ անցի բոտ նոսս, գտի զոր սիրեաց անձն իմ, իբրև փորք ինչ զանց արարի: Կալայ զնա եւ ոչ թողի զնա, մինչև մաւօր զնա ի տուն մար իմոյ, եւ ի շահմարանս յղացելոյն զիս» (էջ 76բ, բնագիրը տե՛ս PG, Է. 46, էջ 888, հմմտ. Երգ երգոց, Գ, Գ—4):

⁵⁵ Բնագիրը տե՛ս PG, Է. 44, էջ 893:

առաջ պայմանավորված է գրական սույն առնչակիցության բնույթով, ամենայն հավանականությամբ, տեղական անհրաժեշտությամբ և որոշակի միջավայրի հետաքրքրություններին համապատասխան բացատրություն տալու վարդանի մտահոգությունները:

Մյուս նկատելի երևույթը, այսպես կոչված, սկզբնաղբյուրը հրեանրավորին շափ սեղմելու, որոշ իմաստով բեռնաթափելու, հարկավոր նյութը, իրեն հետաքրքրող միտքը կամ շարագրանքի մասը վերցնելու փաստն է, որը ընդհանուր առմամբ սկզբնաղբյուրը համառոտելու եղանակ կարելի է կոչել: Կասկածից վեր է, որ այս դեպքում ևս հայ մատենագիրը առաջնորդվում է տեղական պահանջմունքները բավարարելու մտահոգություններով: Սակայն ի տարբերություն նախորդ կետի, տվյալ պարագայում բառացի նմանություն օրինակները (բառեր, արտահայտություններ, դարձվածներ) պահպանվում են: Դրանում համոզվելու համար փորձենք վկայակոչել մեկ օրինակ. Գր. Նյուսացու «և բլուրք, և լեռինք ի վեր գերադանցեալք, -և ի ներքոյ կացեալք» (հատված իններորդ) միտքը Վ. Արևելցու օրինակում արտահայտվել է երեք բառով՝ «լեռինք և բլուրք խոնարհեսցին»:

Վարդան Արևելցու աշխատանքում շատ ավելի նկատելի է սկզբնաղբյուրի միտքը բացելու, ընդարձակելու, այս կամ այն համառոտ, սեղմ, հաճախ բանաձևային ձևակերպումը հարակից բացատրությամբ օժտելու եղանակով ավելի պարզ, հասկանալի դարձնելու ձգտումը, որը, եղած համաբնույթ օրինակների համադրումից կենելով, կարելի է կոչել սկզբնաղբյուրի շարագրանքը ընդարձակելու ձգտում: Սակայն պիտի նկատել մի հանգամանք, որը հետևողականորեն պաշտպանվում է Վ. Արևելցու գրեթե բոլոր այդ կարգի գրվադներում. Վարդանի առաջագրած բացատրությունը ուղղակիորեն ընկալվում է իրեն բյուզանդական մատենագրի համապատասխան բացատրության շարունակություն, ամենևին օտար միտք չէ և համահնչուն է ընդհանուր սյուժեի հետ: Ահա ասվածը հաստատող նման օրինակներ.

Գր. Նյուսացի

Վ. Արևելցի

Ձմեռն կանց, անձրևն հեռացաւ (էջ 70բ):

Գնաց ինքեամբ (էջ 70բ):

Մաղկկը Երևեցան յերկրի (էջ 70բ):

Ժամանակ յայտնելոյ հեռա (էջ 70բ):

Թղենի բնձնդեաց գրողբոջն իւր (էջ 70բ):

Ձմեռն կանց, անձրևը հեռացան, որք ևն տեսակք փորձութեան (էջ 19ա):

Գնաց ինքեամբ, որ փորձութեանց էր պատեաւ եովա զեաց (էջ 19ա):

Մաղկկը Երևեցան՝ առաքինութիւնք ի նոյն զիս (էջ 19ա):

ժամանակ յայտնելու եհաս, կտրելո գա-
ւելորդս և զգաստ (էջ 19ա):
Թզենի ևս զրոգոջ իւր, որ գյանախ գի-
ջուրինն, զոր ունի ի բնութենէն, յառվ
անգամ ի ծայրապտուկսն տա (էջ 19բ):

Նյութացի-Արևելցի առնչակցութեան բնույթի, առանձնահատկու-
թյունների մասին մեր պատկերացումը հնարավորին շարի ամբողջական
դարձնելու նպատակով պիտի արձանագրել մի օրինաշարութիւն ևս.
կան հատվածներ էլ, որոնք բառացի նմանութեամբ հետևում են
սկզբնաղբյուրին, այսինքն փոխատու հուշարձանից նույնութեամբ վե-
րարնակեցվել են ընկալող երկի բնագիրը: Այդ իմաստով ուշագրավ օրի-
նակ կարող է ծառայել վերօրերջալ համադրութիւնների տասնչորսե-
րորդ հատվածը: Միաժամանակ այդ նույն համեմատութիւնից, ինչպես
նաև այլուր եղած նույնական դրվագների զուգադրութիւնից հետևում
է, թե գրեթե առանց միջամտութեան են ներկայացվում աստվածաշնչա-
կան բացատրութիւնները: Եվ դա իրոք այդպես է:

Բայց ասվածը ամենևին էլ չի նշանակում, թե Վարդան Արևելցին
ձեռքի տակ ունեցել է Ս. Գրքի հայերեն թարգմանութեան կանոնիկ
տեքստ և անհրաժեշտութեան դեպքում դիմել է վերջինիս օգնութեանը:
Մինչդեռ այս պարագայում ուղիղ հակառակը պիտի պնդել, որովհետև
բավարար հիմքեր կան մտածելու, որ Վարդանը նման դեպքերում չի
դիմում Ս. Գրքի հայերեն թարգմանութեան օգնութեանը, այլ «Երգ կր-
գոցի» անհրաժեշտ արտահայտութիւնները, առանձին ձևակերպումնե-
րը, երբեմն նաև ոչ ընդարձակ հատված-օրինակները, նույնպես քա-
ղում է Գր. Նյութացու աշխատութեան ճիշտ այն նույն մասերից, որոն-
ցից օգտվում է ինքը: Նյութացու գործի աստվածաշնչական հղումները
իրենց համապատասխան տեղաշարժված հատվածներով են վերաբը-
նակեցվում Վարդանի բնագրի տարբեր մասերում: Առ այդ կարելի է
վկայակոչել մի քանի պատճառաբանութիւն: Ահա դրանցից կրկուսը.

ա) Իր ձեռքի տակ եղած, տարբեր հաճախականութեամբ օգտա-
գործած սկզբնաղբյուրները անուն առ անուն հիշատակող, այդ աղբյուր-
ների հարկաւորութեան անհրաժեշտութիւնը հատուկ ընդգծող Վարդան
Արևելցին, պիտի ենթադրել, որ Ս. Գրքի հայերեն թարգմանութիւնից
անմիջականորեն օգտվելու դեպքում կանդրադառնար նաև վերջինիս և
կհղեր այն: Մինչդեռ պահպանված գրչագրերի համեմատութիւնից
պարզվում է, որ ո՛չ Վարդանը, ո՛չ էլ նրա գործի հետագա գրիչ-
խմբագիրները բնավ չեն կարևորել այդ խնդրի անհրաժեշտութիւնը

(ուրիշ կարգի խմբագրական, բնագրագիտական-տեքստաբանական լուսանցագիր գրառումներ կան): Ավելին, Վարդանի բնագրում հիշյալ աստվածաշնչական բացատրությունների համար ևս իբրև սկզբնաղբյուր ամենուր հիշվում ու հղվում է Գր. Նյուսացու անունը:

բ) Երկրորդ իրողությունը հետևյալն է. համեմատությունը ցույց է տալիս, որ «Յանկողնի իմում ի գիշերի խնդրեցի...» սկսվածքով տասնչորսերորդ հատվածի բուն սկզբնաղբյուրը Ս. Գիրքն է⁵⁶, Միաժամանակ պարզվում է, որ այդ նույն քաղվածքը Գր. Նյուսացու վեցերորդ ճառում մասնակի տարբերություններով երիցս կրկնվում է: Նըշված իրողությունը, ասվեց, պատահական միջամտությամբ կամ Նյուսացու երկի հայերեն թարգմանության շրջանակներով բացատրելու չէ, որովհետև կրկնվող հատվածները նույնությամբ կան բյուզանդական մատենագրի հունարեն բնագրում: Արդ՝ Նյուսացի-Արևելցի ընդհանրությունը ցույց է տալիս, որ Գր. Նյուսացու Մեկնության աստվածաշնչական կրկնվող բացատրությունները որոշ տարբերություններով հանդերձ կրկնվում են նաև Վարդանի աշխատանքում: Թվում է, այս փաստի առկայությունից մի հնարավոր հետևություն կարելի է անել՝ Վարդան Արևելցու Մեկնության էջերում հանդիպող աստվածաշնչական քաղումների հիմքը նույնպես Գր. Նյուսացու համանուն երկն է: Հակառակ պարագայում պիտի ընդունել, որ նմանության այդ օրինակները պարզապես պատահական զուգահեյություն արդյունք են, մի բան, որ քիչ է հավանական: Ասվածք հնարավորություն է տալիս եզրակացնելու քանի դեռ չեն հայտնաբերվել, բանասիրությանը ծանոթ չեն հակառակը պնդելու հնարավորություն տվող նոր ձեռագիր աղբյուրներ, պիտի ընդունել, որ Վարդանի Մեկնության աստվածաշնչական քաղումների սկզբնաղբյուրը ևս Գր. Նյուսացու «Յաղագս երգոս կրգոց» աշխատությունն է:

Այժմ մի քանի խոսք վերոբերյալ ընդհանրության օրինակներում առաջադրվող սրբագրությունների մասին:

Համադրվող հատվածների ութերորդ օրինակում Գր. Նյուսացու դրվագում կարդում ենք. «Նարդոս զհոտ փեսային հարսինն տայ», որի հիմքը աստվածաշնչական «Նարդոս իմ ետ զհոտ իւր»⁵⁷ նույնիմաստ արտահայտությունն է: Գր. Նյուսացու միտքը բառացի թարգմանությունն է հունարեն բնագրի. «ἡ νόθος τῆς ὁμοῦ» τοῦ γαμοῦ τῆς νόμου

⁵⁶ Հմմտ. Երգ երգոց, Գ, 1—4:

⁵⁷ Երգ երգոց, Ա, 12:

ծնծագում⁵⁸, որք, թվում է, որևէ վերիպում-անճշտութիւն չունի, համընթաց է հատվածի թարգմանութեան հետ, ուստի և հայերեն անոպ վիճակը որևէ միջամտության անհրաժեշտութիւն չունի: Մինչդեռ նյութացու միտքը մի փոքր այլ տեսքով է պահպանվել վարդանի օրինակում. «այլ և փեսային հոտն հարսինն գայ», որտեղ խոսքը հոտի գալու մասին է և ոչ թե տալու, ինչպես նաև բացակայում է նարդոս անվանումը: Արդ՝ եթե սույն տարբերակը վարդան Արևելցու ձեռքով կատարված միջամտութիւնն չէ (իսկ նման օրինակներ կան համադրվող հատվածներում), ապա այն պիտի վերբնթերցել ըստ սկզբնաղբյուրի, ուր խոսքը նարդոսի հոտը տալու մասին է և ոչ թե գալու:

Առաջադրվող սրբագրութեան ստուգութիւնը վերահսկելու հնարավորութիւնն է տալիս նույն մատենագիրներին ընդհանրութեան յոթերորդ օրինակը, որտեղ կրկին հանդիպում ենք նույն ձևակերպմանը և, որ էական է, երկու դեպքում էլ խոսքը նարդոսի հոտը տալու մասին է և ոչ թե գալու. «զհոտ նորա իմ նարդոս տա ինձ» (Նյութացի), «Նարդոս իմ ետ զհոտ իր» (Արևելցի):

Նույն հատվածի հետ կապված հաջորդ ասելիքը վերաբերում է առաջադրվող սրբագրութեան շարունակութեան մեջ հանդիպող Գր. Նյութացու «մարմնոյ եկեղեցւոյ» արտահայտութեան դիմաց Վ. Արևելցու նախընտրած (ձեռագրերում այլ տարբերակ չունենք) «անդամոց եկեղեցւոյ» կիրառութեանը: Համադրվող գրվածքների որոշակի նմանութիւնը հնարավորութիւն է տալիս մտածելու, որ վարդան Արևելցու հիշյալ հատվածում պահպանված արտահայտութեան անդամ (անդամոց) բազադրիչը աղավաղում չլինելով հանդերձ՝ իր հայտնի նշանակութեամբ⁵⁹ զոնե եկեղեցի հասկացութեան հետ կիրառութեան այլուր պահպանված օրինակ չի տալիս: Մինչդեռ վարդան Արևելցու սկզբնաղբյուրի «մարմնոյ եկեղեցւոյ» կապակցութեան իսկութիւնը հավաստվում է նույնի հունարեն բնագրով, ուր ասված է՝ «τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας»⁶⁰, «իտի ենթադրել, որ բյուզանդական մատենագրի տարբերակը նախընտրելու համար բավարար հիմքեր կան:

Վերոբերյալ տասնչորսերորդ օրինակի Գր. Նյութացու հատվածի սկզբնամասում կարդում ենք. «Հայցեցի եւ ոչ գտի զճա, կոշեցի զնա

⁵⁸ PG, t. 44, էջ 825:

⁵⁹ Ունի մասն մարմնոյ կենդանեաց (ՆՃԲ, Ա, 130), մասունք մարմնոյ (Առձեռն բառարան..., էջ 49) իմաստները:

⁶⁰ PG, t. 44, էջ 825:

և ոչ լուա ինձ», «խնդրեցի զնա, և ոչ գտի»: Նյութացու Մեկնության հայերեն թարգմանությունից օգտվող Վարդան Արեւելցին այս դեպքում եւ սկզբնաղբյուրին է հետևում բառացի նմանությամբ՝ «խնդրեցի և ոչ գտի, կոչեցի և ոչ լաւ ինձ», «խնդրեցի և ոչ գտի»: Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ նշված բուն հատվածները հիմնականում նույնը լինելով հանդերձ՝ երկրորդ դեպքում ինչ-ինչ պատճառով երիցս տարվել է նա (զնա) ցուցական դերանունը և այդ իսկ պատճառով հայ մատենագրի միտքը մասամբ թերավարտ է, խնդրանքն ակամայից մնացել է անհասցե: Մինչդեռ Գր. Նյութացու երկի և՛ վկայակոչված հատվածում, և՛ վերջինիս շարունակության մեջ ունենք զնա կիրառությունը, որը հասկանալի պատճառով անհրաժեշտ է վերականգնել նաև Վ. Արեւելցու հատվածում: Նշված ցուցական դերանունը կա նաև Գր. Նյութացու Մեկնության բնագրում և կոչված է ճիշտ նույն դերը կատարելու: Բյուզանդական մատենագրի երկի հայերեն թարգմանության «ոչ գտի զնա» արտահայտության դիմաց հունարենում ունենք «ὅχι εἶπον αὐτόν»⁶¹, իսկ «կոչեցի զնա» և «խնդրեցի զնա» կապակցությունների փոխարին համապատասխանաբար՝ «εἰχόμενα αὐτόν»⁶², «ἐτίθηκα αὐτόν»⁶³: **Նա (զնա)** դերանվան վերականգնման անհրաժեշտությունը հունարենից բացի, երկու դեպքում հաստատվում է նաև աստվածաշնչական համապատասխան վկայությունը⁶⁴: Այսպիսով, վերոշարադրյալը հնարավորություն է տալիս ասելու, որ կան բավարար հիմքեր Վարդան Արեւելցու հատվածի նշված արտահայտությունները սկզբնաղբյուրի հետևություններ լրբացնելու և վերընթերցելու «ոչ գտի զնա», «կոչեցի զնա», «խնդրեցի և ոչ գտի զնա» տեսքով:

Վարդան Արեւելցու նշված հատվածին վերաբերող հաջորդ սրբագրությունը կապվում է վերջընթեր «ի սենեակ յղացելոյն զիս» մտքի հետ, որի դիմաց սկզբնաղբյուրում առկա է «ի շտեմարան յղացելոյն զիս»: Տարբերությունը, ինչպես տեսնում ենք, միայն ընդգծված բառերն են, որոնք, կարելի է ասել, հավասարապես կիրառելի են տվյալ մտքի

⁶¹ PG, t. 44, էջ 885:

⁶² նույն տեղում:

⁶³ նույն տեղում: Գր. Նյութացու երկի հայերեն թարգմանության խնդրեցի դիմավոր ձևի դիմաց (խնդրեցի դոր սիրեաց անձն իմ) հունարենում ունենք՝ «ἐτίθηκα αὐτόν» (=խնդրեցի զնա), տե՛ս նու՛սն տեղում:

⁶⁴ Հմմտ. Երզ երզոց, Ե, 6՝ խնդրեցի զնա և ոչ գտի կոչեցի զնա յանուան և ոչ լուա ինձ, հմմտ. նույն տեղում, Գ, 1—2:

համար: Այնուամենայնիվ, նշված ընթերցումներից ո՞րն է նախնականը և նախընտրելին. հարցին պատասխանելու իմաստով կարևոր նշանակություն ունի Գր. Նյուսացու երկի հունարեն նախօրինակը: Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ բյուզանդական մատենագրի հայերեն թարգմանությունը կրկին համընթաց է հունարենի հետ, որտեղ «ի շտեմարան յղացելոյն զիս» կապակցության զիմաց ունենք» εσις ταμειου τῆς σαλλιαθούσης: ιεσ⁶⁵: Հունարենի «ταμειου» բառի զիմաց, որը ունի գանձատուն, գանձարան, պաշար, պահեստ, մառան, խորղանոց⁶⁶ իմաստները, հայերենի թարգմանիչը նախընտրել է շտեմարան տարբերակը: Նման ընտրությունը պատահական չէ, որովհետև հունարենի բառացի հետևությունը այն երեք անգամ է կրկնվում, երեք դեպքում էլ ճիշտ նույն վերորերջյալ մտքի զիպվածով⁶⁷: Այս իրողությունն էլ հիմք է տալիս մտածելու, որ Վարդան Արևելցու սենեակ կիրառությունը հետագա միջամտությամբ ընտրված տարբերակ կարող է լինել, մանավանդ որ ճիշտ նույնպիսի առիթով նույն Մեկնության մեկ այլ դրվագում, դարձյալ Գր. Նյուսացու հետևությամբ, շտեմարան բառի կիրառության օրինակ է տալիս նաև Վարդան Արևելցու բնագիրը: Ահա այդ հատվածը. «թէ ոչ ի լրումն պիտոյից իւր ստեղծաք, այլ յանճառ բարութիւնսն և այն է ըշտեմարանն մեր և մարն մեր տունն՝ առաջին պատճառ արարութեանն»⁶⁸:

Ուսումնասիրությունը շարունակելու դեպքում կարելի է Նյուսացի-Արևելցի ընդհանրության և՛ օրինակները ավելացնել, և՛ վկայակոչված հատվածներում բյուզանդական մատենագրի Մեկնության հայերեն թարգմանության հենքի վրա նոր սրբագրություններ առաջադրել: Այսպես, օրինակ, Գր. Նյուսացու Մեկնության հայերեն թարգմանության նմանությամբ Վ. Արևելցու աստուծոյ ընթերցումը (հատված երկրորդ).

⁶⁵ PG, t. 44, էջ 885:

⁶⁶ Древнегреческо-русский словарь, т. II, М., 1928, էջ 1600 (այսուհետև, ДРС):

⁶⁷ Տե՛ս PG, t. 44, էջ 885, 888, 893, հմտ. հայերեն թարգմանությունը, ձեռ. № 1013, էջ 76ա, 76բ, 78բ:

⁶⁸ Ձեռ. № 5452, էջ 22ա: Ի զիպ, սրբագրվող «ի սենեակ յղացելոյն զիս» կապակցությունը ճիշտ նույն տեսքով պահպանվել է նաև Ս. Գրբում (տե՛ս Սրբ. երգոց, Գ, 4): Սենեակ ընթերցումը միակն է, ուստի և հրատարակիչը ընտրության հնարավորություն չի ունեցել: Վարդանի բնագրում վերականգնվող շտեմարան տարբերակը թերևս կարող է օգտակար լինել նաև Ս. Գրբի այս հատվածի համար:

պիտի կարգաւ աստուածային, տատրակի-ն (հատված վեցերորդ)⁶⁹ գտատրակաց, յարեաց և շրջեցայ կապակցութիւնը (հատված տասնըշորսերորդ)⁶⁹ յարեայց և շրջեցայց⁶⁹, անձեւք հեռացան-ը (հատված տասներորդ)⁶⁹ անձեւք հեռացաւ, միքէ զոր-ը (հատված տասնշորսերորդ)⁶⁹ մի զոր և այլն):

Պարզվում է, որ Վարդան Արևելցու Մեկնութիւնն էլ իր հերթին հնարավորութիւն է տալիս վերանայելու, սրբագրելու բյուզանդական մատենագրի երկի հայերեն թարգմանութեան առանձին բառեր ու արտահայտութիւններ, որոնք, ինչպես երևում է հուշարձանի բնագրի համեմատութիւնից, արդէւնք են գրչական միջամտութեան կամ հնարավոր է նաև պատահական սխալի:

Վերորբերյալ ընդհանրութիւնների տասներեքերորդ օրինակի Գր. Նյուսացու հատվածում կարդում ենք. «Դարձո, ասելով, զլարեացն զբերումնն, ով եղբարորդի իմ»: Նույն ձևակերպման դիմաց Վ. Արևելցու տեքստում ունենք՝ «ասէ՛ դարձիք եղբարորդի» և, փաստորեն, բացակայում է զլարեացն զբերումնն միջանկյալ կապակցութիւնը: Գր. Նյուսացու նշված հատվածի հայերեն թարգմանութեան և բնագրի համեմատութիւնը ցույց է տալիս, որ քննվող կապակցութիւնը հունարենում նույնպես առանց ընդգծված արտահայտութեան է ներկայանում. «Ἀπόστρεψον, ἑγχεσα, ὃ ἀδελφίδε»⁷⁰: Այս իրողութեան հենքի վրա կարելի է ենթադրել, որ զլարեացն զբերումնն արտահայտութիւնը, թերևս, հետագա ընդմիջարկութիւն կարող է լինել: Եթէ հավանական է սույն ենթադրութիւնը, ապա նշված միջանկյալ դարձվածք պիտի օտարել Գր. Նյուսացու Մեկնութեան հայերեն թարգմանութեան պահպանված տեքստից: Առաջարկվող միջամտութեան օգտին են վկայում և՛ բյուզանդական մատենագրի Մեկնութեան բնագիրը, և՛ նրա հայերեն թարգմանութիւնից օգտվող Վ. Արևելցու աշխատանքի հնագույն ձևագիրը:

Երկու մատենագիրների նման հատվածների համեմատութեան միջոցին կարելի է հանդիպել նաև հակառակ իրողութեան. այսինքն Գր. Նյուսացու հունարեն բնագրի և Վ. Արևելցու Մեկնութեան օգնութեամբ հնարավոր է լինում առանձին դեպքերում ոչ միայն օտարել, ինչպես նախորդ օրինակում, այլև լրացնել, նշված աղբյուրների օժանդակութեամբ վերականգնել Գր. Նյուսացու երկի հայերեն թարգմանութիւնից

⁶⁹ Վարդան Արևելցու բնագրի հարակից դրվագում նույնութեամբ պահպանվել է առաջարկվող «յարեայց և շրջեցայց» նախընտրելի ձևերը (տե՛ս հատված տասներեքերորդ):

⁷⁰ PG, t. 44, էջ 884.

ինչ-ինչ ճանապարհով երբևիցե դուրս մնացած այս կամ այն բառը: Այսպես, օրինակ, Գր. Նյուսացու աշխատանքում կարգում ենք. «գտին զիս պահապանքն» (հատված տասնչորսերորդ): Նույն միտքը Վ. Արևելեցու Մեկնություն օրինակում պահպանվել է ավելի ավարտուն ու ամբողջական տեսքով՝ «գտին զիս պահապանք պարսպացն»: Հայ մատենագրի պարսպացն մասնավորեցման անհրաժեշտությունը հաստատվում է նաև բյուզանդական մատենագրի երկի հունարեն նախօրինակով, ուր համապատասխան կապակցություն մեջ ունենք *κόκλος* (*οίκω-χλοσυσ*)⁷¹ բառը, որի իմաստներից մեկը *круговая стена, крепостные стены*⁷² միանգամայն համահնչուն է Գր. Նյուսացու հատվածի պահանջվող բովանդակությանը: Ասվածը հիմք է տալիս մտածելու, որ, հավանաբար, ընթրինակման կամ ուղղակի միջամտության եղանակով Գր. Նյուսացու երկի հայերեն օրինակից օտարված պարսպացն ընթերցումը վերականգնելու հնարավորություն են տալիս թե՛ նույն երկի բնագիրը և թե՛ հայերեն թարգմանությունից օգտվող Վարդան Արևելցու Մեկնությունը:

Ճիշտ նույն սկզբնաղբյուրների համեմատության եղանակով Գր. Նյուսացու Մեկնության հայերեն թարգմանության հովուեն-ը (հատված տասներկուերորդ) Վ. Արևելցու աշխատանքի հետևության մեջ պիտի վերընթերցել հովվեսցե, որք եղջիւրաց-ը (հատված տասներեքերորդ)՝ որբուց եղանց, այժմաման-ը (հատված տասներեքերորդ)՝ այժման, մաւծի-ն (հատված տասնչորսերորդ)՝ մուծից և այլն:

Այսպիսով, վերոշարադրյալը ընդհանրացնելու դեպքում կարելի է ասել որոշ եզրակացություններ.

ա) Վարդան Արևելցին ծանոթ է եղել Գրիգոր Նյուսացու «Յաղագս ծրգոյ երգոց» աշխատության հայերեն թարգմանությանը և իր համանուն երկը շարադրելիս օգտվել է դրանից: Ընդհանրության ընդլայնից դատելով, Վարդան Արևելցին հիմնականում մերժում է սկզբնաղբյուրին նույնությամբ հետևելու, պատրաստի շարադրանքը առանց անհրաժեշտ միջամտության վերարձակեցնելու միջնադարում այնքան տարածված ու ընդունելի դրական նորմ դիտվող ձևը: Նա բյուզանդական մատենագրի երկից օգտվում է վերապատմելու, համառոտելու, ընդարձակելու, առանձին դեպքերում նաև նույնությամբ հետևելու եղանակով:

⁷¹ PG, t. 44, էջ 885:

⁷² ДРС. I, էջ 994:

բ) Այլևս պարզ է, որ թարգմանական մատենագրությունից օգտվելու Վարդան Արևելցու նախընտրած եղանակը ամենևին էլ պատահական չէ, այլ ունի իր հիմնավոր պատճառաբանումը: Պիտի ենթադրել, որ Վարդանի աշխատանքը նպատակ ունի բավարարելու, գոհացում տալու ժամանակի գրական-կրթական այն միջավայրի պահանջմունքները, ուր ապրում ու ստեղծագործում էին ինքը, իր ուսուցիչ Հովհաննես Վանականը և Վարդանի Մեկնության պատվիրատու Կիրակոս Գանձակեցին:

գ) Համադրվող երկու գրական հուշարձաններն էլ փոխադարձ սրբագրությունների հնարավորություն են ընձեռում: Իսկ դա կարևոր է հայագիտության համար այն առումով, որ թե՛ Գրիգոր Նյուսացու և թե՛ Վարդան Արևելցու խնդրո առարկա աշխատանքները անտիպ են, և պահպանված ձեռագրերը բազմաթիվ փոփոխությունների ու շարժաբացված միջամտությունների են ենթարկվել միջնադարյան գրիչ-ընդօրինակողների ձեռքով:

Առաջարկվող աշխատությունը Գրիգոր Նյուսացու (335-394) գրական վաստակի հայերեն թարգմանությունների մենագրական ուսումնասիրության առաջին փորձն է մեղանում: Հայագիտության մարդում Նյուսացու մասին որևէ հոգվածի, հրատարակման շոյությունը, հավանաբար, պայմանավորված է եղել առաջին հերթին համապատասխան հրատարակությունների գրեթե իսպառ բացակայությամբ (հրատարակվել է մեկ ճառ, երկու ներքող և առանձին ճառերի մի քանի մեծ ու փոքր հատվածներ, տե՛ս «Գիրք և ճառ հոգեշահ...», Կ. Պոլիս, 1722, էջ 204-227, «Յայամատուրք», Կ. Պոլիս, 1834, էջ 241-243, հավելված, էջ 1-3, «Կնիք հաւատոյ», էջմիածին, 1914, էջ 24-25, 267-276, 289-293, 348): Հրատարակության բացակայության գործում պակաս կարևոր դեր չեն խաղացել նաև նրա գործերի հարյուրավոր գրչագրերի տարբեր հավաքածոներում ցրվածության և նկարագրված չլինելու հանգամանքները:

Գրիգոր Նյուսացին, ինչ խոսք, շունի Բարսեղ Կեսարացու հոետորական ձիրքն ու հասարակական գործունեությունը պայմանավորող բուռն խառնվածքը, ոչ էլ Գրիգոր նազիանզացու ճարտասանական ոգին ու բանաստեղծական օժտվածությունը: Նա էությունմբ ու նախասիրությանմբ փիլիսոփա է: Այգուհանգերձ, Նյուսացու մատենագրական ժառանգության պահպանված հայերեն թարգմանությունները (ներքողներ, ճառեր, թղթեր, մեկնություններ և այլն) հայ իրականության մեջ արգարացիորեն արժանացել են նույն վերաբերմունքին ու գնահատությանը, ինչ Կեսարացու և նազիանզացու գործերը: Ավելին, եղած գրնահատության օրինակները սկզբնավորման շրջանի և հետագա գրականությունան մեջ հիմնականում վերաբերվել են «երեք մեծ կապողովկացիներին» հավասարապես, երեքի համար էլ կիրառվել է ազգային սրբությունների հետ համագրելու նույն եղանակը, նրանց գործերը ընգորինակվել են կողք կողքի և գնահատվել են միևնույն շափանիշներով:

«Գրիգոր Նյուսացին հայ մատենագրության մեջ» մենագրության արծարծած խնդիրները հնարավորություն են տալիս որոշ ընդհանրացումներ կատարելու:

Նյուսացու կյանքի ու գործունեության (տեական ժամանակ տնօրինել է Նյուսայի և Փոքր Հայքի Սեբաստիա քաղաքների հոգևոր կենտրոնները) հայտնի դրվագները, նրա «պայծառ վարդապետությունը», մանավանդ «համեղաբան մանուած» գործերը, կարելի է ասել, մշտապես գտնվել են մեր միջնադարյան մատենագրության ուշագրության կրթուում: Չափածո և արձակ հիշատակարան-հիշատակագրություններում բազմիցս ընդգծվել է դրանց հարկավորության պարագան, «դժուարագիտ» լինելը: Ուստի պատահական չէ, որ դավանական հին ու նոր վեճերի շրջանում նրա հեղինակած այս կամ այն գործի փնտրտուբը հաճախ դուրս է եկել կրթական-մշակութային նեղ ոլորտի սահմաններից և տարվել է եկեղեցական բարձրաստիճան բանագնացությունների լայնահուն: Ճանապարհով: Հասկանալի պատճառով Գրիգոր Նյուսացուն գիտեն և տարբեր առիթներով հիշատակում են Մովսես Խորենացին, Ազար Փարպեցին, Սեբեոսը, Անանիա Շիրակացին, Ստեփանոս Սյունեցին, Գրիգոր Մագիստրոսը, Անանիա Սանահնեցին, Գրիգոր Տղան, Պողոս Տարոնացին, Վանական վարդապետը, Կիրակոս Գանձակեցին և շատ ուրիշ անվանի մատենագիրներ:

Մեզանում հոգ է տարվել Գրիգոր Նյուսացու մատենագրական վաստակը ոչ միայն թարգմանելու, ընդօրինակելու և բաղմացնելու ուղղությամբ, այլև որոշակի ծրագրի շրջանակներում այդ նույն թարգմանությունների մասին ստեղծվել է մեկնողական հարուստ գրականություն (գրվել են պատճառներ, լուծմունքներ, մեկնություններ): Տվյալ ժանրի գործերը կաշված էին առաջին հերթին հասկանալի զարձնելու բյուզանդական մատենագրի գրական վաստակը, նպաստելու դրանց տարածմանը: Այդ գրվածքները այսօր էլ թարգմանական մատենագրության նյութի վրա գրված ուշագրավ գրական-բանասիրական կարճառոտ գրառումներ են: Նյուսացու գործերի «թարգմանող» (մեկնող, բացատրող) կամ «լուծող» են հանդես գալիս մեր միջնադարյան մատենագիտական եզակի հուշարձանի՝ «Գիրք պատճառացի» կազմող-հեղինակ Գրիգոր Աբասյանը, նույն ժողովածուի աշխատակից Դավիթ Քոբայրեցին, թարգմանիչ-մատենագիր Սիմեոն Պղնձահանեցին, Վահրամ Բաբունին, Ծապի Նչեցին, Գրիգոր Բջնեցին, Վարդան Կիրիկեցին, Հակոբ Թագորցին, Կիրակոս Երզնկացին և այլք:

Միջնադարում ձեռագիր գրքի բաղմամբ և տարածման ընդունված միակ եղանակը ակամայից դուռ էր բացում հնարավոր հեղինակային շփոթի, փոխադարձ վերագրումների առաջ, մանավանդ եթե առկա են աշխատասիրողների մերձավորության, արծարծվող խնդիրների նմանություն, ինչպես նաև գործառնության ոլորտի ընդհանրության պարագաները: Այս առումով միանգամայն հասկանալի է «երեք մեծ կապադովկացիների» գործերի հայերեն թարգմանությունների իրացման և տարածման շրջանակներում ենթարկվող շփոթի հնարավորությունը: Հավանաբար, այդ ճանապարհով են Գրիգոր Նազիանզացուն վերագրվել «Ի Մեկիտոս եպիսկոպոս...», «Առ այնոսիկ...» խորագրերով ճառերը, որոնց իրական հեղինակը Գրիգոր Նյուսացին է: Նույն Նյուսացու «Ընդ այսոսիկ...» ճառը միջնադարում ընդօրինակվել և մեր օրերում էլ հրատարակվել է Դավիթ Անհաղթի հեղինակությամբ: Կան նաև հակառակ իրողություն օրինակներ. «Յաղագս բնութեան մարդոյ» երկը միջնադարի ավանդույթյամբ այսօր էլ հղվում-հիշատակվում է իբրև Գրիգոր Նյուսացու աշխատասիրություն, մինչդեռ դրա իսկական հեղինակը IV դարի մատենագիր Նեմեսիոս Ծմեսացին է:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 469 զրչաբրում (և այլուր) պահպանված թարգմանական հիշատակարանը (Քաղզմանեցան գիրքս սրբոյն Գրիգորի եպիսկոպոսի Նիսեայ...) հավասարապես վերաբերում է «Յաղագս բնութեան մարդոյ» (Ծմեսացի) և «Յաղագս կաղմութեան մարդոյ» (Նիսացի) գործերի հայերեն թարգմանություններին՝ կատարված 716-717 թթ. ժամանակահատվածում: Տվյալ պարագայում Ստեփանոս Սյունեցու թարգմանական գործունեության շուրջ եղած կասկածները խիստ բանավոր են: Մատենագրական-ձեռագրական ուղղակի վրկայությունները (Ստեփանոս Օրբելյան, Մխիթար Այրիվանեցի) հնարավորություն են տալիս հավաստելու, որ հիշյալ թարգմանություններն իրացնելիս Ստեփանոս Սյունեցուն աշխատակցել են Դավիթ հուպատոսը և Գրիգոր անուն մատենագիրը: Այս իրողությունն էլ հիմք է հանդիսացել Սիմեոն Պղնձահանեցուն համապատասխան ընդհանրացում կատարելու. «Աւարտեցաւ գիրքս Գրիգորի Նիսացոյ... որ ի քարգիմանչացն գրած էր»:

Ստեփանոս Սյունեցու թարգմանական հիշատակարանի «իսկ ըստ հայում թուականին ՄԻԱ» մասնավորեցումը նախնական չէ, այն հետագա ընդմիջարկություն է, ուստի և թարգմանության ժամանակի սահմանման առումով ոչ նկատառելի:

«Յաղագս կազմութեան մարդոյ» երկի ամբողջական թարգմանութեան և VII դարում կազմված «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուի համապատասխան հատվածների համադրությունից պարզվում է, որ եղել է «Յաղագս կազմութեան մարդոյ» երկի մեկ թարգմանություն՝ կատարված VIII դարում: Ասվածից հետևում է, թե վերջինիս առանձին հատվածներ «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուի նախօրինակում չէին կարող լինել, այլ ավելացվել են հետագայում:

V դարում տակավին գոյություն չունեի «Յաղագս կազմութեան մարդոյ» երկի հայերեն թարգմանական տարբերակ, այլապես Եղիշին չէր դիմի դրա հունարենի օգնությունը, որը բյուզանդական մատենագրի բնագրից եկող հետքերի մեղ ծանոթ միակ դրվագն է:

«Ի Մելիտոս եպիսկոպոս...» դամբանական ճառի հայերեն թարգմանության և հորենացու «Ողբի» ընդհանրական մասերն ինքնին Գրիգոր Նյուսացու սույն գործի թարգմանության ժամանակ են մատենացուցում (V դ. երկրորդ կես, 480-ական թվականներ):

Հին հայերենի կառուցվածքի, բառազանձի ու ոճական առանձնահատկությունների քննության, մանավանդ մեր ինքնուրույն մատենագրության վրա թողած հետքերի առումով կարևոր է «Ի Մելիտոս եպիսկոպոս...» դամբանականը: Այդ հուշարձանի հայերեն թարգմանությամբ ավանդված ոչ քիչ թվով բառակապակցություններ և ոճական ուրույն ձևեր կան, որոնք այլուր վկայված չեն, կան նաև հունարեն ճանապարհով ստեղծված բառեր, որոնք անծանոթ են նոր հայկազյան բառարանագիրներին:

Նյուսացու դամբանական ճառի հայերեն թարգմանությունից օգտվող հորենացին մերժում է բառացի նմանությամբ սկզբնաղբյուրին հետևելու այլուր ընդունված եղանակը: Նման հատվածների մեջ էլ հորենացու ասելիքը տարբերվում է բյուզանդական մատենագրի հաղորդումից ոչ միայն նյութով, այլև մատուցման իր ձևով, բառի երանգավորման այն եղանակով, որը պայմանավորված է Պատմահոր ոճի ինքնատիպությամբ: Սկզբնաղբյուրները անուն առ անուն հիշատակող հորենացին այս դեպքում հեղինակային վկայակոչություն չի կատարում, որովհետև Նյուսացու հաղորդումները վարքագրական ժանրի ծանոթ պատմաներ են և ոչ թե պատմական-քաղաքական անցուղարձի վավերական գրառումներ:

«Ի սուրբ վկայն Քրիստոսի Թեոդորոս» երկը ժանրային-կառուցվածքային շափանիշներով համապատասխանում է ներբողի այն տեսակին, որը ընդունված է կոչել դամբանական ճառ: Սույն երկի թարգմա-

նության լեզուն հունարան հայերենն է: Կան հայ բառարանագրությանն անծանոթ մի շարք բառեր, արտահայտութիւններ ու ինքնատե կապակցութիւններ, որոնք հատուկ են այս հուշարձանի հայերեն թարգմանությանը և ընկալելի են առավելապես բնագրի համագրության պայմաններում:

Նույն հուշարձանի հայերեն թարգմանության և բնագրի համընթացութիւնը, հունարենին բառ առ բառ հետեւելու թարգմանչի հետևողականութիւնը հնարավորութիւն են տալիս որոշակի ընդհանրության կէրեր տեսնելու այս և նյութական կոշվող թարգմանութիւնների միջև (նախօրինակի առանձին տարած զրվագներն ու շափածոյի շունչ ունեցող կտորներն անգամ չեն համահարթվել, այլ նույնությամբ փոխանցվել են հայերենի): Լեզվաոճական առկա իրողութիւնը միաժամանակ արդիւնք է բուն նյութի բարդության, ասելիքով պայմանավորված հեղինակային բառագանձի ինքնատիպության:

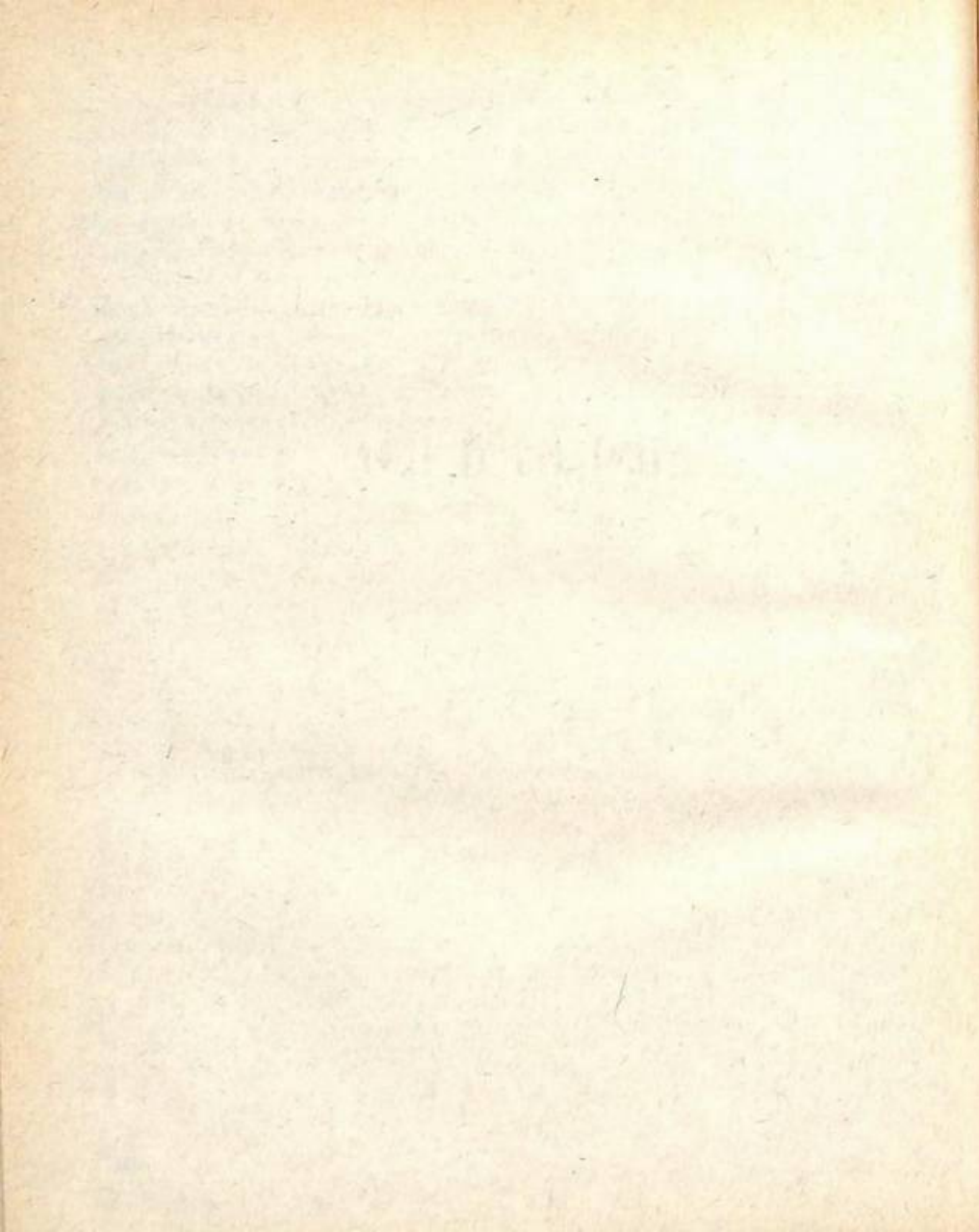
Վասպուրականի Արծրունչաց հոգացողության կարևորութիւնը շխտելով հանգերձ, պիտի մտածել, որ Գրիգոր Նարեկացու «Մեկնութիւն երգոց երգոյն» աշխատության գրության բուն պատճառը (գրվել է Գրիգոր Արծրունի թագավորի խնդրանքով, 977 թ.) աստվածաշնչական «Երգ երգոցի» ավանդական սյուժեի հարս ու փեսայի շուրջ հյուսված աշխարհիկ դրույցի նկատմամբ եղած հետաքրքրության մեծացումն է X դարում, որը և ստիպել է Նարեկացուն «բացայայտել զխորին ծածուկսն որ ի նոսա, որ են քաղցր առ ի լսել»: Նարեկացին բառացի բաղումների տեսքով օգտվում է Գրիգոր Նյուսացու համանուն աշխատության հայերեն թարգմանութիւնից: Ավելին, պարզվում է, որ աստվածաշնչական համարնույթ բացատրութիւնների առկայության շրջանակներում էլ Նարեկացու սկզբնաղբյուրը մնում է Նյուսացու երկի հայերեն թարգմանութիւնը:

Դավանական հին ու նոր վեճերին անդրադառնալիս, «առձեռն պատրաստ զէն» ունենալու նպատակով X-XIII դդ. մի շարք հայ մատենագիրներ առավել հաճախ են դիմում Գրիգոր Նյուսացու համարնույթ թղթերին ու ճառերին: «Արմատ հաւատոյ» ժողովածոյի էջերում պահպանված Նյուսացու «Առ Թէոփիլոս Աղէքսանդրու հայրապետն» խորագրով թղթի հետքերը միաժամանակ վկայում են հայ թարգմանական մատենագրությանն անծանոթ այդ հուշարձանի ոչ միայն հայերեն թարգմանության երբեմնի գոյութիւն, այլև թողած ազդեցության մասին:

«Հարցմունք և պատասխանիք» երկասիրութեան V-XIII դդ. մեր միջնադարյան դավանական ժանրի գործերում պահպանված հետքերը մշակութային, աղբյուրագիտական, տեքստաբանական կարևորությունից բացի, էական նշանակություն ունեն պահպանված հայերեն խմբագրությունների դասդասման, բուն թարգմանության նախօրինակը գտնելու, ինչպես նաև կորած բնագիրը վերականգնելու իմաստով:

Վարդան Արևելցին «Յաղագս Երզոյ Երզոց» աշխատության հայերեն թարգմանությունից օգտվում է վերապատմելու, համադրելու, ընդարձակելու, առանձին դեպքերում նաև բառացի ընդօրինակելու եղանակով: Նյութացի-Արևելցի ընդհանրական հատվածները փոխադարձ սրբագրությունների հնարավորություն են տալիս: Այդ իրողությունը կարևոր է, մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ երկու գրքական հուշարձաններն էլ անտիպ են և ընդօրինակության ճանապարհին միջամտված:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Գրիգոր Նյուսացու առաջին անգամ հրապարակվող սույն ճառը գրվել է (ալեւի ճիշտ՝ ասվել է) 381 թ. եվնոմիանոսների հերձվածը դատապարտող Կոստանդնուպոլսի երկրորդ աիեզերական ժողովում, Անտիոքի Մելիտոս եպիսկոպոսի մահվան կապակցութեամբ: Հայերեն գրչագիրը ընդօրինակութուններում միջնադարյան գրիչներն ու մատենագիրները ամենատարբեր եղանակներով քննել են ճառիս հեղինակային պատկանելութեան խնդիրը (այդ մասին տե՛ս սույն աշխատանքի համապատասխան բաժնում): Ստորև ներկայացնում ենք միջնադարում ամենատարածված կարծիքներից մեկը, որը միաժամանակ, արդի տերմինով ասած, հրապարակվող գործի ստեղծագործական պատմութեւնն է: Ահա այդ կարծիք-հիմնավորումը, որը պահպանվել է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 4150 («ժողովածու», ԺԳ դ.) զբրչագրում.

«Պատեառ նաոիւն, որ ի Մեղիտոս Անտիոքացի, ի Գրիգորէ Նիւսացոյ»: Ժառս այս ոչ է ասացեալ Աստուածաբանի, այլ Նիւսացի Գրիգորոյ և յայտնի նկարագրութենէ բանիցն է: Սակայն վասն կատարեալ սիրոյն առ միմեանս և աննախանձ բարուցն եղաւ յայս գիրս, գոր աւրինակ եղեալ է յԱռ որս գիրքն այն ճառ, որ ասէին, թէ՛ Հայր մեծ է քան զՈրդի, Ի նոյն Գրիգորի ասացեալ: Բայց արդ տեսցոր զպատճառ ճառիս:

Յորժամ սուրբ հարքն, հարիւր քառասուն և ինն, ի հռչակաւորն Բիւզանտիոն, որ է Կոստանդինուպոլիս, հրամանաւ աստուածասէր թագաւորին թէոգոսի, ի կործանումն հոգեմարտին Մակեդոնի ժողովեալ էին, յայնժամ մնային, զի լցցի թիւն խորհրդական հարիւր և յիսնիցն, որ և եղևն իսկ զալստեամբ սուրբ հայրապետին Անտիոքու, որում անոնն էր Մեղիտոս: Եւ ի դալն առ հայրապետսն հանդիպեցաւ նմա փոխիլ ի վերին կեանսն, / / վասն որոյ առին սուրբ հարքն հանդերձ թագաւորան սուգ անմխիթար: Եւ ապա հարկ արարեալ հարքն

և թագաւորն Գրիգորի նիւսացոյ՝ բանալ զշնորհալից բերանն և խաւել բանս գովութեան վասն ննջեցելոյն, քանզի առաւել ճոխ էր ի խաւել բանս ողորմագինս և ողբերգականս: Եւ նա, յանձն առեալ, ասաց զճառ զայս, և յարտասուս շարժեաց զսուրբ հարսն և զթագաւորն: Աղիողորմ բանիւք զնէ սկիզբն՝ աճեցոյց մեղ զթիւ»¹:

Միջնադարոյան այս և նմանօրինակ հեղինակալին վերապահումներն, ինչ խոսք, ունենին իրենց համապատասխան հիմնավորումները և արտահայտում էին որոշակի շրջանի գրական ճաշակ ու համոզմունք արտահայտող դրսևորումներ էին:

«Ի Մելիտոս եպիսկոպոս...» ճառը իբրև թարգմանական հուշարձան ինքնին կարևոր լինելուց բացի, ինչպես տեսանք, հայագիտութեան համար որոշակի հետաքրքրութիւն է ներկայացնում իր բառագանձով, լեզվաոճական ինքնատիպութեամբ և, մանավանդ, հայոց ինքնուրույն գրականութեան վրա թողած հետքերով: Հրապարակվող գրական երկում, ասվեց, կան բառեր, որոնք անծանոթ են նոր հայկազյան բառարանագիրներին և առհասարակ հայ բառարանագրութեանը: Հաճախ հանդիպում են բայական (անդեմ և դիմավոր), անվանական, ինչպես նաև դոտ քերականական ինքնատիպ կապակցութիւններ ու ձևեր, որոնք այլուր չեն վկայված և հայտնի են միայն սույն թարգմանութեամբ: Եվ, ի վերջո, առաջարկվող դամբանական ճառի հայերեն թարգմանութեան բառացի հետքեր են նշմարվում Մովսես Խորենացու հրուշակավոր «Ողբում»²:

Սույն հրատարակութեան համար հիմք ենք ընդունել Մաշտոցի անվան Մատենադարանի հետևյալ գրչագրերը.³ № 823-А (գր. նազիանզացի, Առ նաւարկութիւնն, 1266 թ.), № 1500-В (ճառընտիր, 1283 թ.), № 4234-С (ժողովածու, 1307 թ.), № 6988-Д (ժողովածու, 1763-1764 թթ.), № 2615-Е (Առ նաւարկութիւնն, 1850 թ.), № 3787-Ғ (ճառընտիր, ԺԴ դ.), № 996-Г (ճառընտիր, 1442 թ.), № 2909-Н (ժողովածու, 1696 թ.):

¹ Զեռ. № 4150, էջ 8բ—9ա: Մատենադարանի մեկ այլ գրչագրով՝ «Պատճառաց գրքում», ճառիս հեղինակ է ընդունվում ոչ թև Գրիգոր Նյուսացին, այլ Գրիգոր Նազիանզացին (տե՛ս ձեռ. № 1879, էջ 94ա—95ա):

² Տե՛ս «Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց», Տիգրիս, 1913, էջ 358—366:

³ Ծառիս ընդօրինակութիւններ կան նաև արտասահմանյան հավաքածոներում. տե՛ս սույն աշխատանքի «Պահպանված հայերեն թարգմանութիւնների մատենագիտութեան» համապատասխան բաժինը:

Ձեռքի տակ ունեցել ենք նաև Վիեննայի Մխիթարյան Միաբանության Մատենադարանի № 217 ձեռագրից բաղված Գր. Խալաթյանցի հատվածական հրատարակումը (1⁴): Գր. նյութացու աշխատանքի հայերեն թարգմանությունը հրատարակության պատրաստելիս նկատի ենք առել նաև նույն երկի հին վրացերեն թարգմանության Մ. Գ. Կոբիաշվիլու հրատարակությունը⁵: Հունարեն բնագրի համեմատության համար հիմք ենք ընդունել մեր գրադարաններում եղած միակ հրատարակությունը⁶:

⁴ Г. Халатъянц, Армянские Аршакиды в „Истории Армении“ Моисея Хоренского, часть II, материалы, М., 1903, էջ 140—141.

⁵ Ձ. Կոմիաշվիլու, ցրագուլ նուցուս „Մցսննա մըլըտո անտոլլըլոննա“ (տե՛ս ժցըլո արտըլու մըլըրլոննոս մադրան, II, տիլոննո, 1985, էջ 92—103), վրացերեն հրատարակությունն իրացվել է տիս ձեռագրի հիմքի վրա, որոնցից անացինը XI—XII դդ. ընդօրինակություն է, երկրորդը՝ XII դ., երրորդը՝ XVI դ., չորրորդը՝ XIV—XVI դդ.: Թարգմանությունը կատարվել է XI դ. վրաց անվանի մատենագիր-թարգմանիչ Գեորգի Միսիսիլու (Միսնացի) ձեռքով:

⁶ Տե՛ս PG., t. 40, էջ 852—864.

Աճեցոյց մեզ զթիւ առաքելոցն նոր առաքելայս, որ թուեցաւ
 5 ընդ աստուածային առաքելայսն: Զգեցին նորրքն առ ինքեանս
 զնման արիւնակն, զնահատակք՝ նահատակքն, զպսակեալս՝ պսա-
 կեալքն, զսուրբն հոգով, մաքուրքն՝ սրտիք, զքարոզ՝ բանին,
 սպասաւորք՝ բանին: Այլ երանելի է Հայրն մեր՝ առաքելական
 խորանակացութեամբն եւ առ Քրիստոս դառնալովն, բայց ողոր-
 10 մելիք մեր: Քանզի ոչ թողացուցանէ երանելիս լինել մեզ ի Հաւրն
 բարեժառանգութենէ տարածամ որբութիւնս: Նմա լաւագոյն էր
 15 ընդ Քրիստոսի լինել՝* լուծանելով ի մարմնոյն, բայց մեզ շար
 որոշել ի հայրենի վերակացութենէն: Վասն զի հահ խորհրդեան
 ժամանակ, եւ խորհրդակիցն լոեալ է: Պատեբազմն զմեզ շուրջ
 պաշարէ, պատերազմն հերձուածողական եւ որ զարավարն լինի
 15 ոչ ոք է: Վտանգի հիւանդութեամբ հասարակաց մարմին եկե-
 10 ա ղեցոյս, եւ զբժիշկն ոչ գտանեմք: Տեսանէք// յորպիսի մեր
 իրքս կան: Կամիմ, եթէ որպէս կարողութիւն է, պնդելով զիմ
 զտկարութիւնս ելանել ի վերոյ, քան զժանրութիւն թշուառութեանս
 եւ արձակել ձայն արժանաւոր ախտիս՝ որպէս առաքիներքն այնո-
 20 քիկ արարին՝ մեծածայն ի վերայ Հարն թշուառութեան՝ ողբա-
 լով:

Այլ զի՞նչ կրեցից, զի՞արդ բռնադատեցից զլեզուս ի սպա-
 սաւորութիւն բանի, որ արիւնակ իմն իրբեւ ծանր կապանաւր
 թշուառութեամբքս է կապեալ, զի՞արդ բացից բերան զանասացու-
 25 թեամբ կալեալ, ո՞րպէս արձակեցից ձայն՝ յախտս եւ ի յողբս՝
 ի սովորութենէ զգայթակղեալսն: Զի՞արդ ի վեր հայցեալց հո-

* Հայերեն թարգմանութեան պահպանված խորագրերից ոչ մեկը համընթաց չէ
 բնագրի հետ: Պատճառը, թերեւ, բնթացիկ միջամտությունների մեջ պիտի փնտրել:

** Հմտ. Առ Փիլիպ., Ա, 23:

գոյս աշարձ՝ թշուառութեան մատախողով ծածկեալս, ո՞վ ինձ քայ-
քայեացէ՞ զխորինս զայս եւ զխաւարային զամպ տրտմութեանս:
Եւ դարձեալ մաքուր աւզով պայծառացուցէ զխաղաղական ճա-
ռագայթն: Ուստի՞ եւ ծագեցեն ճառագայթք, լուսաւորին մերոյ
5 ի ստորինս մտելոց:

10 Ընդ շար խաւարիս զծագումն՝ լուսաւորին ոչ յուսալով, զի՞արդ
հակառակ մեզ ի մերձակա ի տեղոջս, այժմ եւ /-/առաջիկայ
բանքն լինին: Յայնժամ իբրեւ ի հարսանիս պարէաք, եւ այժմ
10 ողորմելի ի վերայ աստիս հառաչեմք: Յայնժամ առագաստի
երգք, եւ այժմ՝ ի վերայ գերեզմանի ողբք: Քանզի չիշէ՞ յորժամ
զհոգեւոր հարսանիսն մեզ հաստատեցաք՝ ընդ բարի փեսային բը-
նակեցուցանելով զկոյսս զձեզ եւ զբանիցն զաւժիտս ըստ կա-
րողութեանն մերում ընծայեցաք, զուարճանայաք ի միասին եւ
բերկրեալք էաք: Բայց այժմ յողբս մեզ խնդութիւնն փոփոխեալ յար-
15 մարեցաւ, եւ ուրախութեանն պատմուճան բուրձ եղև: Զոր թուի
թէ լուի պարտ էր զխաւտ եւ ի ներքս փակեալ լուսութեամբ զցաւն,
որպէս զի մի՞ խանդի առնիցեմք ցորդիս առագաստին՝ ոչ ունե-
լով զպայծառ հարսանեաց զպատմուճանն, այլ արջնազգեստ
20 բանի՞ւ: Վասն զի բարձաւ ի մէնջ քաջ փեսայն, յանկարծակի
ոգով սեւացեալք եղաք, եւ ոչ է ըստ սովորութեանն պայծա-
ռացուցանել զբանն, որ զարդարէր զմեզ զգեստն, մախանքն
կողոպտեցին: Լի բարեաւք ձեզ հանդիպեցաք, մերկք եւ աղքատք
11ս ի ձէնջ դառ/նամք, ուղեզ ունէաք ի վեայ զլիսոյ զջահն՝ առատ
լուսով պայծառացեալ, զայն շիջեալ՝ անդրէն տանիմք ի ծուխ
25 եւ ի փոշի լուծեալ ճառագայթն: Ունէաք զգանձն զայն ի խեցե-
ղէն ամանի: Այլ գանձն է անբերելոյթք, եւ խեցեղէն ամանն՝ թա-
փուր, ի մեծութենէն՝ տուողացն պահի:

Զի՞նչ ասիցեն, որք առաքեցինն կամ՝ զի՞նչ պատասխանի
առնիցեն, որք պահանջինն: Ո՞վ շար նաւարեկութեանս: Զի՞արդ
30 ի մէջ նաւահանդատի յուսոյն մերոյ նաւարեկք եղաք: Զի՞արդ
բիրաւոր բեռանց նաւն, հանդերձ նովին լրութեամբն, ընկզմեալ
եղև, մերկս զմեզ երբեմն ի ճոխութենէն եթող: Ո՞ւր է պայծառ
առագաստն այն շողովն սրբով յամենայն ժամ ուղղեալ, ո՞ւր՝
զգոյշագոյն մեր ոգոյ զեկն, որով ընդ ալէկոծութիւնս հերձու-
35 ծողականս առանց տագնապի նաւէաք: Ու՞ր՝ անփոխադրելի բա-
րոց խարիսխն, յոր հանդերձ ամենայն զգուշութեամբք վստա-
հացեալք հանգչէաք: Ու՞ր քաջ նաւուղիղն, որ զվերինսն դիտե-

11բ լուվ ուղղէր զնան: Իսկ արդ՝ փո՞քր, արդեաւք, իցէ պատահմունս
/յ/ ևս ընդունա՞յն տագնապիմ՝ ալլ մանուաւնդ ոչ հասանեմ ի
կիրսս, թէպէտեւ առաւել ձայնեցից բանիւ, ետուք փոխ մեզ,
5 եղբարք, տուք ախտակցութեամբ՝ զարտասարդ: Վասն զի եւ դուք
յորժամ զուարճանայիք, մեք ընդ ձեզ ուրախութեանն հաղորդե-
ցաք: Արդ, հատուցէք մեզ զշար փոխարէնսդ. խնդալ ընդ խըն-
դացեալսն՝* զայս մեք արարաք, լալ ընդ լացեալսն՝** զայդ դուք
հատուցէք:

Արտասուեաց երբեմն ի միասին ժողովուրդն ի վերայ հայ-
10 րապետին Յակոբու եւ զաւտար թշուառութիւնն ընտանեցոյց:
Յորժամ զհայրն յնդիպտուէ, որք ի նմանէ էին, բերէին ամենայն
բազմութիւն զնորա թշուառութիւնն, յաւտարութեանն ողբային
աւուրս երեսուն*** եւ նոյնքան գիշերն ի վերայ նորա զսուգն եր-
կարեցին: Նմանեցէք ալլազգեացն եղբարքդ եւ ազգակիցքդ: Հա-
15 սարակաց էր յայնժամ աւտարաց եւ զաւտականաց արտարն,
հասարակաց եղիցի եւ այժմ. որպէս եւ Խոտն հասարակաց է:
Տեսանէք զհայրնապետս զայստսիկ. ամենեքեան սոքա որդիք մե-
12աւ րոյ Յակոբայն են, յալլգատէն**** ամենեքեան: Ոչ որ խորթ եւ ոչ՝
ի բացընկեցիկ, զի եւ ոչ արժանաւոր իսկ էր նմա զաղախնական
20 վատթարազգին ի ներքս ածեալ ի բարետոհմիկ հաւատն: Անպ
ուրեմն եւ մեր նա հայր, վասն զի հաւրն մերոյ էր նա հայր:

Լուայք այժմ եւս Եփրեմ եւ Մանասէ՝ որքան ինչ յազազս
Հաւրն պատմեցին, մինչ զի գերազանց են, քան զբանս սքան-
չելիքն: Տուք եւ ինձ ինչ յազազս այսոցիկ ասել, վասն զի առանց
25 վտանգի երանեալն այսուհետեւ ոչ եւս է երկնչելով ի մախանացն:
Քանզի՞ զի՞նչ եւս ինձ շար գործեսցէ: Արդ՝ ծաներուք ո՞ էր այրն՝
բարետոհմիկ յարեւելայսն՝ անարատ, արդար, ճշմարիտ, աս-
տուածապաշտ՝ հեռացեալ յամենայն շար իրաց:***** Զի ոչ նա-
խանձի իսկ մեծն Յոր, եթէ նորա վկայութեամբքն եւ նմանողն
30 նորա զարդարի: Ալլ՝ որք ի բարիսն հայէին մախանաւրն, տե-
սին եւ զմեր բարին շար ակամբ. եւ որ շրջին ընդ աշխարհ՝ եւ

* Հմմտ. Առ Հոովմ., ԺԲ 15:

** Հմմտ. Առ Հոովմ., ԺԲ 15:

*** Հմմտ. Մտունդք, Ս, 3:

**** Հմմտ. Առ Գաղատ., Գ, 23:

***** Հմմտ. Յոր, Ա, 1:

12բ առ մեզ շրջեցաւ, լայն ոտամբ նեղութեամբն ի բարի իրսն մեր յեցաւ: Ոչ արջառոց եւ ոչխարաց հոյլս ապականեաց, բայց եթէ որ խորհրդաբար արդեաւք յեկեղեց/ին փոփոխեալ առցէ զհաւատն:

5 Սակայն ոչ յայտոսիկ ի մեզ ի մախանաց վնաս եւ ոչ յէշս եւ ոչ յուշտս զհարուածսն զործեաց, ոչ վիրաւք մարմնոյ զզգայութիւնսն դառնացոյց, ալլ ի նմին ինքն ի գլխոյն զմեզ կողոպտեաց: Եւ ընդ գլխոյն անցեալ գնացին պատուականագոյն մեր զգայութիւնքս: Ոչ եւս է ակն, որ զերկնայինսն տեսանէ եւ ոչ լսելիք, որ զաստուածային զծայնն լսէ եւ ոչ լեզու, որ զըստուրք նուրս ճշմարտութեանն խաւսի: Ո՞ր էք քաղցր աշացն հանդարտութիւնն, ո՞ր՝ զուարթ շրթանցն ժպտումն, ո՞ր՝ բարի ողջունող աջն, մարմնոյ արհնութեամբն զմատունսն շարժելով յառաջ մատչիմ իբրեւ ի կերպարանս իմն բարբառելով զթշուա-

15 ստութիւնս: Ողորմիմ քեզ, ով եկեղեցիդ, առ քեզ է բանս, Անտիրոս քաղաքդ: Ողորմիմ քեզ յանկարծակի փոփոխամարգ այդուիկ: Զի՞մ՞րդ անզարգացաւ գեղեցկութիւնդ: Զի՞մ՞րդ կողոպտեցաւ զարդն: Որպէ՞ս յանկարծակի ի վայր անկաւ ծաղիկն: Ծըշմարտապէս ցամաքեցաւ խոտն եւ անկաւ ծաղիկն:՞ Ո՞ր ակն շար, ո՞ր յաշաղանք շարութեանց հակառակ եկեղեցւոյն այնորիկ լ/կտութեամբ երդեաց: Որպիսի՞ ինչ ընդ որս փոփոխեաց:

20 13ա Պակասեաց աղբիւրն, ցամաքեցաւ գետն: Դարձեալ յարիւն փոփոխեցաւ ջուրն: Ով թշուառական պատմութեանն այնորիկ, ո՞վ պաամէ եկեղեցւոյն զախտն, ո՞վ ասիցէ մանկանցն, թէ որբք եղեն: Ո՞վ պատմեսցէ հարսինն, թէ աչբի մնաց, ով շարեացս: Զի՞նչ առաքեցին եւ կամ զի՞նչ ընդունին: Տապանակ առաքեցին եւ տապան ընդունին: Տապանակ էր, եղբարք, Աստուծոյ այրն, տապանակ, որ ունէր յինքեան զԱստուծոյ խորհուրդն զայն, ստոման ոսկեղէն, հոգին ոսկեղէն՝ լի աստուածային մանանայիւն, լի երկնաւոր կերակրովն

30 այնուիկ: Տախտակ կտակի ի տախտակս սրտի զրեալ հոգւովն Աստուծոյ կենդանոյ՝ ոչ սեռով: Քանզի ոչ էր ի մաքրութիւնն սըր-

* Բնագրի հետեյալ միաբը դորս է մեացել հայերեն թարգմանութեանց. "Εν εὐείνῃ οἱ στόλοι, αἱ βύσσες, αἱ κεφαλίδες, τὸ θυμιατήριον, ἡ λυχία, τὸ ἰλαστήριον, οἱ λουτήρες, τὰ τῶν εἰσόδων κατάπετάσματα ἐν ἐκείνῃ ἢ ῥάβδος τῆς ἱερουσύνης" (էջ 856):

5
13բ

տին աղջամղջին եւ սեաւ մթացեալ իմաստքն*։ Գաւազան քահանայութեան ի ձեռն նորա բողբոջեալ։ Եւ եթէ ինչ այլ, զոր տապանակին ունել լսեմք, զամենայն հոգի առնն բովանդակեալ ունէր։ Փոխանակ այնոցիկ հի՞մ լռէ բանս։ Պատանք մաքուրք եւ կերպասուց անկուածք, անոյշ իւղոցն եւ խնկոցն առատութեան ցածուն եւ բարեզարգ կնոջ /յ/ պատուասիրութիւն։ Քանզի ասացին որպէս զի եւ այս լինիցի ի վկայութիւն նմա, զորս քահանային արար առատապէս զշիշ իւղոյն, զոր ի վերայ գլխոյ քահանայապետին եհեղ։ Եւ այլ, որք յայսպիսիսն ամբողջ պահեցան եւ ապա զի՞նչ. մանր ոսկերք եւ նախ քան զմահ՝ կրթեալք ի մեռելութիւն, տրտմական թշուառութեանց մերոց յիշատակ։ Որպիսի ձայն դերձեալ ի Հոռմայ լինիցի։

15
20
20

Հոռքէլ լայր ոչ եւս զորդիս իւր, այլ զայրն եւ ոչ սգայր ի մխիթարութիւն։ Թոյլ տուք, մխիթարիչք, թողէք։ Եւ մի՛ դաւրացուցանէք մխիթարել։ Մանրասցի սգով այրին։ Սղասցէ զվնասն, զոր տուժեցաւ։ Թէպէտ եւ ոչ անհրահանգ է որոշմանն, ի հանդէս նահատակութեան յառաջագոյն սովորեալք ի բաց բառնան զմիայնութիւնն։ Քանզի չիշէք ամենայն իրարք, զիարդ ձեզ նախ քան զայս բանն մեր զնահատակութիւնս առնն պատմեաց, զի ամենայնիւ պատուէր զսուրբ զերրորդութիւնն եւ թուով հանգրսիցն զպատիւն ամբողջ պահեաց. իրիւք փորձութեանցն պատերազմունք նահատակեցաւ։

14ա
2
30

Լուսայք զյարմարութիւն աշխատութեանցն, որպի|սի յառաջինսն, որպիսի ի միջինսն եւ ի վերջինսն որպիսի որ էր։ Աւելորդ վարկանիմ վերստին առնուլ զասացեալսն գեղեցկապէս։ Բայց այսքան եւ եթ ասել թերեւ ոչ իցէ տարածամ։ Յորժամ առաջին ետես ողջախոտ հկեղեցիին այն զայրն, ետես զերեսն ճշմարտապէս ի կերպարանի Աստուծոյ պատկերեալ, ետես զսէրն ազրիւրացեալ, ետես զշնորհն շուրջ հեղալ զըրթամբքն, զխոնարհութեան զծայրագոյն սահմանն, զկնի որոյ ոչ եւս է իմացեալ ինչ առաւելագոյն, ըստ Դաւթայ՝ զհեղութիւնն, ըստ Սողոմոնի՝ զիմաստութիւնն, ըստ Մովսիսի՝ զբարութիւնն, ըստ Սամուէլի՝ զհաւատարմութիւնն, ըստ Յովսէփու՝ զպարկեշտութիւնն, ըստ Դանիէլի՝ զհանձարն, ըստ մեծին Եղիայի՝ նախանձու զհաւատն, ըստ

* Հմմտ. Եսայի, Խ, 7։

բարձրագունին Յովաննու՝ զանապականութիւն մարմնոյն⁵: Ետես զայնքանհաց բարեաց ի միասին զընթացսն ի մի ոգին, խոցեցաւ երանելիաւ եւ ցանկութեամբն, սիրով մտացն զփեսայն զիւր սիրեաց: Այլ նախ քան զցանկութիւնն ընուլ, յառաջ քան զղազարե-
5 14 ցուցանել զփափագումնն, մինչդեռ || սիրովն եռայր, մնաց միայն, փորձութեանցն նահատակն ի հանդէսն կոչեցաւ եւ նահատակէր յազազս ճշմարտութեանն քրտամբբ: Իսկ հարսն համբերլք ողջա- խոհութեամբբ զամուսնութիւնն պահելով:

Ժամանակ էր ի մէջ յուով, եւ ոմն սեղեխարար յանդգնէր յա- նարատ յառագաստն: Այլ հարսն ոչ աղտեղանայր, զարձեալ վերստին ճանապարհ եւ զարձեալ փախուստ, երրորդ անգամ նոյնպէս՝ մինչեւ քայքայէր զհերձուածողական մառախուղն Տէրն, եւ զճառագայթ խաղաղութեանն ի վերայ ծագելով՝ տայր հան- զիստ խմն երկայն աշխատութեանց յոյս: Բայց յորժամ տեսին
15 զիրեարս եւ նորողեցան ուրախութիւնքն եւ խնդամտութիւնքն հո- գիւտբբ: Դարձեալ բորբոքեցաւ անձուկն, վաղվաղակի ընդ մէջ հատանէր վայելումնն վերջին այս ճանապարհ:

Եկն զզեցուցանել մեզ զպատմութեանս փեսայի, եւ ոչ վրիպե- ցաւ ի փութոյն, եղ ի վերայ բարի ամուսնութեանն, զարհնութե- անն պսակս նմանեցաւ Տեառնն իւրում, որպէս ի Կանայ զալի- ւեացոց Տէրն⁵, նոյնպէս եւ աստ նմանողն Տեառնն: Քանզի զհրէա- 15ա կան զսափորս հե//րձուածողական ջրովս լցեալս, լիս սեռն զի- նով արար՝ զարութեամբ հաւատոցն փոփոխեալս զընութիւնն հաստատեաց ի մեզ: Բազում անգամ թախոյժ զուարթութեան, քաղցր իւրով ձայնին առատապէս ձեզ մատուակեաց զչնորհն, յուով անգամ ձեզ առաջի եղ զընական խրախճանութիւնն: Նա աւրհնելով առաջնորդէր, իսկ բարիք սոքա աշակերտքս սպասա- 25 տորբ լինէին բազմութեանն՝ մանրամասն առնելով զբանն: Եւ մեք բերկրէաք՝ զազգին մերոյ զփառս մեզ առնելով: Այլ իրբն զի գեղեցիկ, եթէ մինչեւ յայտոսիկ պատմութիւնս, իրբն զի երանե- 30 լի, եթէ յայտոսիկ զազարէր բանս: Եւ ապա զի⁶ նչ յետ այնորիկ՝ կոչեցէք, զողբացող կանայս⁷, Երեմիաս աւե⁸: Զի եւ ոչ է իսկ

⁵ Հայերենում բացակայում է հեռեւալ միտքը. κατά τὸν Παύλον, ἐν τῇ ἀνομιῆ- ἐτω ὀγάπῃ* (էջ 857):

⁶ Բնագրում՝ ὡς ἐν Κανά τῆς Γαλιλαίας: ὁ Κύριος* (էջ 860):

⁷ Հայերեն թարգմանությունից զուրս է մնացել ἱσραηλιτικὴν անվանումը (էջ 860):

⁸ Հմմտ. Երեմ., Թ., 17:

այլազգ աշտման սրտին զիջանել յախտէն, բայց եթէ հառաչա-
նաւք եւ արտասուաւք թէթեւացուցանել:

5 3այնժամ մխիթարէր զբաժանումն անդրէն դառնալոյն յոյս,
15բ բայց այժմ զվերջին մեզ որոշումն բաժանեցաւ: Վի՛հ մեծ ընդ
մէջ նորա եւ եկեղեցւոյն ի հասարակածին հաստատեցաւ, նա ի
զոգն Աբր/լահամու հանգչի եւ որ բերէ զկաթ ջրոյն, զի զովա-
ցուացէ զվտանգեցելոյն զեզուս, ոչ որ է: Կորեա եւ զեղեցկութիւն
10 այն, լոնաց ձայնն, կարգեցան շրթունքն, թռեալ շնորհն, պատմու-
թիւն եղեւ բարի ժառանգութիւնն: Տրամեցուցանէր երբեմն եւ ժողո-
լուրդն* Հեղիաս՝ յերկրէս առ Աստուած ի վեր թողցեալ: Այլ
մխիթարէր զորոշումնն Եղիսէոս՝ մաշկան վարդապետին զար-
զարեալ: Բայց այժմ վէրքս առաւել քան զբժշկութիւնն է, քանզի
եւ Հեղիաս ի վեր ամբարձաւ եւ Եղիսէոս ոչ ի խոնարհ մնաց:
15 Լուայ եւ ձայնս ոմանս ի Յերեմիայէ տխրականս եւ սգաւորս,
որով յամայնալ զբաղարիս երուսաղէմացոց ողբայր՝ որպէս
զայլս ոմանս ցաւակից լինելով անցանէր եւ զայս ասէր՝ ճա-
նապարհօք Սիոնի սգան**։ Այսոքիկ յայնժամ ասացան եւ այժմ
կատարեցան: Չի յորժամ պատմեսցի ախտն համբաւոցն, յայն-
ժամ լցեալ եղիցին ճանապարհօք սգաւորացն եւ առաջի ցնդեսցեն՝
20 որք ի նմանէ հովուեալք էին զնինուէացւոցն ձայն ի վերայ ախտին
16ա նմանելով, մանաւանդ եթէ քան զայ/նոսիկ վտանգաւորս ող-
բասցեն: Քանզի նոցա ողբսն երկիւղն կելո՛ծ, բայց սոցա լու-
ծումն եւ ոչ մի շարեաց ի յողբոց վտահանայ:

Գիտեմ զԵրեմիայի եւ զայլ զձայնն, ի զիրս լեալ Սաղմոսացն
25 զուգաթիւ, զոր ի գերութեանն Իսրայէլի արար: Ասէ բանն՝ եթէ
յուռիս կախեցաք զմեր նուագարանս, լուսիւնն զինքեանց եւ
զքնարացն զատասպարտելով: Ինձ առնեմ զերգն զայն: Քանզի
եթէ տեսից զհերձուածողական զխառնակութիւնն (Բարեկուն է
խառնակութեանն***) եւ եթէ տեսից զփորձութիւնն, որք ի խառնա-
30 կութենէն տարածեալս, զայնոսիկ ասեմ զԲաբելոնի զհոտումնն,
առ որս նստելով լամբ, զի որ անցուցանէր զմեզ ընդ այնորիկ ոչ

* Հմմտ. Ողբք, Ա, 4:

** Հմմտ. Սաղմ., ՃԼԶ, 2:

*** Արտահայտութեան միջանկյալութունը գալիս է բնագրից (էջ 860):

ունիմք: Եթէ զուռիսն ասիցես եւ եթէ որ ի նոսա քնարքն, իմ են
եւ այն առակքն, վասն զի ստուգապէս ուռիք է կենցաղս: Մառ
անպառուղ ուռին է: Եւ ի մէնջ ի վայր ծորեաց կենացն քաղցր
պատուին: Ապա ուրեմն ուռիք եղաք անպատուք, գատարիք եւ ան-
շարժք զսիրոյն զքնարսն ի փայտն կախելով:

5 Եթէ մոռացայց զքեզ, ասէ, Երուսաղէմ մոռացի զիս, աջ
16բ իմ*: // Տուք ինձ փորք ինչ փոփոխեալ զզրեալս, զի ոչ մեր
զաջն մեր, այլ աջն զմեզ մոռացաւ, լիզուն չիւրում ի բիմսն մատ-
ղեաց, զձայնին արտաքս զճանապարհն ակեաց, զի մի եւս մեր
10 զքաղցր ձայնն զայն լսիցեմք: Այլ՝ շնջեցէք չիմէն զարտասուս,
վասն զի սղամ արտաքո քան զարժանն ի վերայ արտիս կանացի
լեալ: Ոչ առաւ ի մէնջ փեսայն՝ ի միջի մերում կա, թէպէտեւ մեր
ոչ տեսանեմք: Յանմտանելիսն է քահանայն ի ներքնագոյն, քան
զվարագոյնն, ուր յառաջընթացն չաղագս մեր եմուտ Քրիստոս**,
15 եթող զմարմնոյն զառագաստ: Ոչ եւս առակաւ եւ ստուերաւ երկ-
նաւորացն սպաստորէ, այլ ի նոյն ինքն հաչի չիրացն կերպա-
րանս ոչ եւս հաչելեալ եւ առակաւ, այլ ինքնաղէմ հանդիպի Աստու-
ծոյ, մաղթէ չաղագս մեր եւ ժողովրդեանս անգիտութեանց:

Ի բաց եզ զմաշկեղէն պատմուճանն***, քանզի եւ ոչ իսկ են
20 պեարք, որք ի գրախտին շրջին այնպիսեաց պատմուճանաց: Այլ
ունի զգեստ, զորս մարբութեամբ վարուքն իւրովք էանկ: Եւ ընկա-
17ա լաւ զպատուական տոաջի Տեսոն զսրբոցն մահ: Մանաւանդ եթ//է
ոչ մահ, այլ խղումն կապանաց: Քանզի խզկեցէր, ասէ, զկապանս
իմ****: Արձակեցաւ Սիմէոն, աղատեցաւ ի կալանաց մարմնոյն:
25 Որոգայթն փշրեցաւ, ճնճղուին թռեաւ: Ելիք զնգիպտոս, զողմական
կեանսս. էանց ոչ ընդ Կարմիր ծովն ընդ այն, այլ ընդ Սևաս ընդ
այս եւ ընդ աղջամղջին կենցաղոյս ծով, եմուտ յերկիրն աւետեաց,
ի վերայ լիբիոն իմաստասիրեաց Աստուծոյ, ելոյժ զկաւշիկս ողոյն,
զի մարբոր զնացիւք մտացն ի վերայ սուրբ Երկրին զնացէ***** յո-
30 բում երեւի Աստուած:

* Հմմտ. Սաղմ., ԺԶ, 6:

** Հմմտ. Առ Երբ., Զ. 20:

*** Հմմտ. Միտեղբ, Գ, 21:

**** Հմմտ. Սաղմ., ԺԶ, 14:

***** Հմմտ. Ելից, Գ, 5:

2այս ունելով, եղբ՛րք, զմխիթարութիւն, զուր, որ զոսկերան
 Յովսէփայ յերկիրն արհնութեանցն տանիք, լուարուք Պաղոսի՝ որ
 երաշխաւորն լինի: Մի՛ տրամիցիք իբրև զայսն, որք ոչ ունին
 յայս՞: Ասացէք անդ ժողովրդեանն, պատմեցէք զգեղեցիկ պատ-
 5 մութիւնն: Ասացէք զանհաւատալի սքանչելիսն՝ զիարդ ի ծովուն
 դէմսն յաճախազոյն հայելով բիրամարդ բազմութիւնն մի էր ըստ
 ի միասին կալով մարմինն ամենեքեան՝ իբրև զուր ինչ առ ի
 տապանին յուղարկումն ալի շարժեալ: Զիրարք քաջն Գաիթ բազ-
 17բ մամա//անարար եւ յոգնարինակապէս ի բիւր եւ ի կարգս զին-
 10 քան բաժանելով յայլալեզուս եւ ի համալիզուս առ տապանական
 պարէր: Զի՛արդ յերկոցունց կողմանցն հրոյ գետք յաճախութե-
 ամբք շահիցն իբրև ջրոց իմն հոսումն, առանց որոշելոց հոսեալք
 մինչ եւ ոչ էր կարողութիւն ական քմբոնել յերկարաձգեալ լինէր:
 Ասացէք ժողովրդեանն ամենայնի զյաժարմտութիւնն, զառա-
 15 քելոցն զխորանակցութիւն: Զի՛արդ վարշամակք ի մարմնոյն նո-
 րա, ի օւանգաւութիւն հաւատացելոցն հանեալք լինէին: Մերձ
 կացեալ ի պատմութիւնս թագաւոր տխրեալ ի վերայ ախտին եւ
 յաթոսոցն ի վեր չարուցեալ եւ քաղաքն ամենայն յուղարկաւորու-
 20 թեամբ սրբոյն փոփոխեցաւ: Մխիթարեսչիք զմիմեանս բանիւքս
 այսոքիք: Գեղեցկապէս Սողոմոն բժշկէ զարամութիւնն, քանզի
 հրամայէ, որոց ի տրամութեանն են, զինի տալ՞*: Առ ձեզ զայս
 ասեմ, որք ասուածային աչգոյն էք մշակք: Տուք զձեր զինիդ
 տրամեցելոցն ոչ զարբեցութիւնն, աչ որ զսիրտն զուարճացուցա-
 18ա նէ, անապակազոյն խառնելով եւ առատա//բար յաշողեցէք բանին
 25 տաշախք: Մինչ զի մէնչ զարձեալ յուրախութիւն զառնալ յախաէս
 եւ ի մխիթարութիւն ձեր՝ հանդերձ ի Քրիստոս Յիսուս Տէր մեր,
 որում փառք***:

* Հմմտ. Առ թևադ., 1, Գ, 12:

** Հայերն թարգմանությունք չունի բնագրի շարժանկվող հետևյալ միտքը. «ὅν τὸν τῆς γῆς μέλλει ἐργάσθαι, καὶ τῶν πνεύμων ἐπιβούλον, καὶ φθορὰ τοῦ σώματος, ἀλλὰ τὸν τὴν καρδίαν εὐφρονοῦντα ὃν Προφήτης ἦν ἐπιθετικῶς λέγων» (էջ 834):

*** Հունարենն ավարտվում է այսպես. «καὶ Πατρί εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰῶνων. Ἀμήν» (էջ 862), որը բացակայում է հայերեն թարգմանությունում:

- 1 նորին ի CDE. Մեղիտոս A
- 1-2 ի յիշատակ Յոհաննու Երուսաղէմացոյ եպիսկոպոսի Երանելոյն Գրիգորի Աստուածարանի ասացեալ F, բուն բարեկենդանին շարաթն արք յիշատակ սուրբ հարչապետացն Ճ և Ծ եպիսկապոսացն, որք Կոստանդինուպոլիս ժողովեցան՝ ընդդէմ հոգեմարտին Մակեդոնի եւ խոստովանեցին զսուրբ Հոգին ճշմարիտ ընդ Հար եւ ընդ Յորդոյ, որոց զլուխ Մեղիտոս եպիսկոպոս եւ Գրիգոր Աստուածարան եւ այլք, որք ընդ նոսա, որք նզովեցին զՄակեդոն. Կրիզոստի Աստուածարանի ի Մեղիտոս եպիսկոպոս Անտիոքու, որ ի նմին ժողով անդ փոխեցաւ ի Քրիստոս G. Գրիգորի Աստուածարանի Անձիանձու եպիսկոպոսի Անտիոքու խօսք ի Մեղիտոս եպիսկոպոս Անտիոքու ասացեալ ի Կոստանդնուպոլիս H
- 2 Կոստանդինուպոլիս A, Կոստանդինուպոլիս CDE
- 3 աճեցոյ G
- 4 աստուածային] մետասան ACDEFGH
- 5 արինակին F
- 5 զնահատակն¹ ACEG, զնահատակ D, զնահատակէն E, նահատակքն H. պսակեալքս C, զպսակեալսն D, զպսակեալն EFG, հոգով] +ևF. հոգով H
- 6 սրտի F.
- 7 սպասաւոր E, սպասաւորն F. հայրն] հայրապետս H
- 8 խորանակցութեամբն] խորհրդակցութեամբ ACDEF
- 9 բանգի] բան F. թուլացուցանէ A, թուլացուցանէ E
- 10 բարի ժառանգութեանն G. որբութիւնս] որբութիւնսE, որբութեամբ F. էր] է FG
- 11 շար] +է F
- 12 խորհրդեանն C, խորհրդոց F, խորհրդածու G.
- 13 ժամանակ] +է F պատերազմս DE, պատերազմ FH.
- 14 պաշարեաց ADE, պաշարեալ է G. պատերազմ E զաւրավարն] զաւրաւորն FG. լինել E, է FG
- 15 ոչ որ] ոչ ուրեք G. է] +որ փրկէ ի FG. վտանգէս F. հիւանդացեալ F. հասարակաց] առհասարակ F
- 16 կկեղեցոյ F, կկեղեցոյ HG տեսանէք] +թէ F մերքն G
- 16-17 իրս մերքս ADE, իրս մերքսն F, իրքս մեզ G

- 17 կան] անգան F. է կարողութիւն C. տկարութիւն F
 18 քան] F. թշուառութենէս A.
 19 եւ] BCDEF թշուառութեանն G
 22 զլեզու AH
 23 բանիս ADEFI. իբրու H.
 24 թշուառութեամբս ACDEG, թշուառութեամբ F զբերան ACDEHI, բե-
 րանս FG. անասացութեամբ C.
 25 կալեալ] կապեալ ADE, կապեալս F, փակեալս GH. զձայնս C,
 զձայն F
 26 ի] FH. սովորութեան G, + է H. զգայթակղեալն F, զգայթակղեալս
 G ոգւոյս ADEGHI, սգովս F.

էջ 189

- 1 թշուառութիւն C, թշուառացեալ F, թշուառութեամբ H, + է F. մա-
 ախլով EF. ծածկեալ FH
 2 զխաւարինս F, զխաւարին H. ամպ G, զանպրոպ H. զամպ արտմու-
 թեանս] զամբարշտութիւնս F.
 3 դարձեա F աւզով] ոգով F. պայծառացուցէ... ճառագայթն] խա-
 ղաղացուցէ զճառագայթս F. ճառագայթսն H.
 4 ծագեցին FG, + խաղաղական ADE լուսաւորին] լուսաւորիչն F.
 մերոյ] + աստուծոյ H.
 5 մտեցելոս A, մտելոս C, մտեցելոյ DEH, մտեցելոցս G
 6 ու] ո F. լուսաւորին] լուսատուին F
 7 հակառակ] և անառակ F մերձակա ի] մերձակայի G. տեղուչս
 ADG. եւ] H. առաջիկայ] առաջին ACDEGH.
 8 բանք ADEF
 9 ողորմելիս F. ախտին F հառաչիմբ H.
 10 երգ FH յիշեցաք F.
 10-11 եւ... զհոգեւոր] C
 11 հաստեցաք AC
 12 կոչսս GH. բանիցն E. զաւժիտսն ADF, օծիտս GH
 13 կարողութեան E զուարճացուցանէաք ACDEG. զուարճանայք... եւ]
 զուարճացուցանեայք զբազումս և մեր F.
 14 բերկրէաք F. էաք] F յարմարեցաւ] E. յարմարեալ փոփոխեցաւ H
 16 էր] է F. ախտս F փակել AH. զցաւս F.
 17 որպէս] H. խանդիւ F. առնիցիմբ E. զորդիս EG առագաստի H.

- 18 պատմութեանն D, զպատմութեանն F, զզարգս պատմութեանի G արշ-
նազգեստը B, արջնասարգեստ G
- 19 բանիւք G. բաշ] H.
- 20 ողով] սզով CFG, ոզով E սեացեալ ADE. եղեսք H. սովորութե-
անն] +ի միջի որ F. պայծառացուցանէր F. զբանն] F,
- 21 զբանս H որ] և F. զմեզ] +բանիւ վարդապետութեանն F. սգեստն
ABCG, զգեան F. մախանք ACDE, խրախանքն F.
- 22 բարեաւք] F, բարիտք G մերկ C. աղբատ C.
- 23 զանամբ] +ո F. ուղիւ ACDEFH զխոց F
- 25 ճառագայթիցն G. ունեաք G. զայն] +մեծ ACDEGH
- 26 աներեւոյթ] +եզկ F. եւ] +մնաց F. խցեղէնն G. ամանն] G
- 27 մեծութենէ F, +զանձին առ F տուողին F, +զանձն F
- 28 սասացեն G
- 29 պահանջէինն F. նաւարեկութեանն C.
- 30 յուսոյն] յուսալով F մերոյ] F. նաւարեկ ADEG, նաւարեկեալ F.
եղեսք H.
- 31 բնումբք F. նովին] F լութեամբ F.
- 32 մերկ F, +մնացաք մեք F. զմեզ] F. ի] BCDEF. ճոխութենէ F
- 33 ուր] +է EF
- 34 զուշագոյն ACDFGH. մերոյ ADE, մերն C. ոզոց մերոց F, ոզոց
մերոց G ոզոցս ADE. զեկ G
- 35 տաղնապին E. բարուցն AD, բարեացն F
- 36 զզուշութեամբ ACDFGH. վստահացեալք] F, վստահացեալ G.
- 37 նաւուղիդն F զվերինսն] զլերինսն F. զիտելով] գիտելով A.

էջ 190

- 1 զնաւն F. արդ] արդեք A, արդէք C, +միթէ F. փոքր] +ինչ F
փոքր իցէ արդեք G պատահումնս CDEG.
- 2 եւ] կամ F. տաղնապս G. մանաւանդ] H
- 3 ի կիրսս] իրիս F. բանիւս FH, +իմով նուաստիւ G. տուք¹ ACDGH.
տուք² FH, +մեզ F
- 4 ախտակցութիւն զարտօսք H. եւ G
- 5 զուարճանայիթ] +եւ G քնդ] F. ուրախութիւնն B. հաղորդեսք G.
- 6 մեզ] H. փոխարէնդ ACDEF
- 7 զայս] զայդ G. արարաք] +եւ F. լացեալսս F
- 9 ի միասին] FG

- 10 Յակոբայ H թշուառութիւն D.
 11 զՀայրն] F. յԵգիպտոս F,+էջ F որ F. նմանէն D. բերէին] և F, բերին G. ամենայն] ամենեքան AD
 12 բազմութիւնն AFGH,+բերէր F ողբացին AD, յողբային H.
 13 զգիշերս ADEH, զգիշերն G զսուգն] F. յերկարէին F, յերկարեցին G, յար սրեցին H
 14 նմանեցայր G. եղբարք FH. ազգակիցք CH
 15 արտասուքն F եւ²] H. տեսէք BG. զհայրապետս E
 18 մերոյ]F, մերոյն GH. Յակոբայ FGH. էն F ամենիբեան F որ] F. խորթք CF.
 19 բացընկեցիկք F. եւ] H. իսկ արժանաւորս G նմա] F. զաղախնական] զապախտական F.
 20 վատթարազգն F. ածել G, բերել F
 21 մերն DE,+է F. վասն... Հայր] G. զի]+և H. մերոյ] մերում F. էր] է F. նա AH
 22 լուար G
 23 զքան ADF
 25 վտանգի]+է ADE. երանելին G. այսուհետև] այնուհետև B. է] ADE. մախանաց C.
 26 շարս E. գործեսցէ] կարծեսցէ H
 27 յարևելեանսն ADE
 28 շար իրաց] շարեաց DFH. զի]+և ADE
 29 Յոր] Յակոբ F. վկայութեամբն F, վկայութեամբք G. եւ] F
 30 մախանարք F
 31 աշխարհք F, յաշխարհ G.

էջ 191

- 1 լայն ոտամբ] լայնութեամբ F բարիսն FH. իրսն] FH. մեր յեցալ] մերձեցաւ F
 2 հոյլս] հաւաս F որ] ոչք G. արդեւք AC. զհաւատն] զհաւտն AH. զհօտն CDE
 3 որ] ոչք G. արդեւք AC. զհաւատն] զհաւտն AH. զհօտն CDE
 5 ի] FG. ի]² F
 6 զհարուածն H. գործեսց] +և H. ոչ] այլ F. մարմնոյն F. զգայութիւնք E, զգայլսն յաղիս E
 7 զառնացոյց] զարձոց F այլ]+և F. նմին] նոյն F. զխոցն F. կո-

- դոպանայ] կողոպուտս կացոյց F
 8 գնացին] գնացեալ լինին F. պատուականագոյնքն G.
 9 սգաութիւնք AB, գզայութիւնք DE, սգայութիւնք F, գզայութիւնքն G-
 եւ] և F. է] F
 10 ձայնն DG, ձայնսն H. լսեն BCFH
 11 զսուրբն F. նուէրս] սուրբս F. ճմարտութեան նուէրս սուրբս G. խա-
 սի]+ընդ մարդկան G. էր] է EF. քաղցր աշացն] քաղցրաձայն G
 11-12 քաղցր... ուր] քաղցրաձայն խոնարհութեանն F
 12 հանդարտութիւն I. ուր¹] է H. ժպտումն] ժրմտումն AD. ուր²]+է
 EF
 13 աջ G. մարմնոյն EFG. արհնութեամբ G. զմատունս C
 14-15 զթշուառութիւնն AFGH, +բարբառելով F
 15 է]+իմ F. բանքս F
 16 փոփոխմանդ ADEFH.
 17 անդարդեցաւ ACDEF. գեղեցկութիւնն H
 18 ի] FH. վայր] F. ծաղիկն անկաւ AF
 20 շարութեան GH հակառակ... երգեաց] F
 21 որս] որոյ F. փոփոխեաց] փոխադրեաց E, փոխեաց F, փոփո-
 խեացն H
 22 աղբերն D. արիւն H.
 23 փոխեցաւ DE ով] որ CG, ո DE. պատմութեանս G. այնորիկ] այսորիկ G.
 24 պատմեսցէ H ով]+որ F. ասիցէ] պատմեսցէ G, +եկեղեցւոյն
 ADE. մանկանց CI+է A.
 25 որբ] որբ G. ո] ով DE ո պատմեսցէ... մնաց] H
 26 շարեաց DE
 28 եզրաբք] G. այրն աստուծոյ F. աստուծոյ]+եղանք G տապանակ]+
 էր F
 29 հոգի G.
 30 ոսկեղէն] սրբոյն G. հոգին... մանանային] լի մաքուր հոգւովն
 բաւանդակեալ ունէր F. լի] F. երկնաւոր] երկնային G.
 31 այնուիկ] այնորիկ ADE ի... զրեալ] լի F. տախտակք ADEG. զրե-
 ալք ACDEG.
 32 կենդանոյ F. սեւով] սեւազիր F. ոչ էր] և ոչ F. ի] AF. եւ] H+ոչ G
 էջ 192

- 2 ձեռինն F, ձեռին G, ձեռք H. նորա] F զոր տապանակին] զաշտանակին F.
- 3 ունելով F. առն ACH բովընդակեալ A
- 4 ունէր] F. փոխանակ... բանս] F
- 5 կերպասոյն ADE, կերպասուցն C, կերպասոցն F, կերպասոց G. անկուար G. անուշ F. իղոցն F, եւղոցն G. առատութիւն A, առատութիւնք FG.
- 6 ցածումն G կնոջ] առն G. քանզի]+եւ AD. ասասցին A. եւ] F
- 7 լիցի ADE. զոր F.
- 8 եղոյն A, եղոյն D քահանային E. եւ] DEFH. այլք FH. որ H.
- 9 յայսպիսն E, յայսպիսի իմն F, յայսպիսիսն G պահեցին G,
- 10 զմահն D
- 11 մեռելութիւնն D. թշուառութեանցն G
- 12 Հոռմայ]+լսելի ADG. լիցի ADEF
- 13 Հոսքեալ B. յայ ADE,+եւ G. եւս] H. զգայրն G. սգայր] F, զոյր ADF, գա B, գայ G
- 14 մխիթարիչքդ DFG. զաւրանայք AFG, զօրանայք DEH
- 15 ծանասցի H. սգով] ոգով E. գայրին E. սգասցէ] զգասցէ DE
- 16 ոչ] F. անհրահանգի AEG, զանհրահանգ F. է] AEG, ի F. յորոշմանն ADE.
- 17 նահատակութեանն FH սովորեալ CDFGH
- 18 զիրարդ]+ի G
- 19 բանքն H. զնահատակութիւն GH. առն DEG, առնս H
- 20 ամենայնիւ] ամենեւին ADE, ամենեւիմ F. երրորդութիւն B
- 21 երեալք փորձութեամբք G
- 23 զյարմարումն G. աշխատութեանց D. որպիս F
- 24 որպիսի] F եւ վերջինսն] թէ G, եթէ H.
- 25 վարկանիս C
- 26 ոչ]+եւ DE յորժամ] FH. առաջի H.
- 27 ողջախոհել G. գայրն գայն F գերեսսն F
- 28 ի] F, ըստ H. կերպարանի] պատկերի G. աստուծոյ] F. պատկերաւ F, կերպարանեալ G. զսէրն] գերեսսն F
- 29 ետես]+գերեսսն F. զշնորհսն F. շրթամքն F, զշրթամքն E, զշրթամքն H. զխոնարհութիւնն GH
- 30 զսահմանն F. որոյ] F, որոց A. եւս] F. առաւելապէս G.
- 31 ըստ] G զՊաթա G

- 32 Մովսէսի ADE, Մուսիսի B Սամուէլի] Սանուիէի F. զհաւատարմութիւնն] հաստատութեանն F, զհաւաստութիւնն G
 34 զնախանձայոյզ հաւատն F

էջ 193

- 1 Յովանու C, Յովհաննու EGH.
 2 զայնքան F ի միասին] G. զընթացս ADEG, ընթացս F,+և F. մի յողոյն F.
 3 երանելոյն F. եւ] DFG իւր B.
 4 նախքան] նախ H զցանկութիւնն]+իւր G
 5 զփափազումն CDF մնայր AE, մնա F. միայն] F.
 6 կոչեցեալ CFG. եւ] որ F
 7 քրտամբբ] H, քրտամբ F. հարսնն HI
 7-8 ողջախոհութեամբ FGHI
 9 սեղեղարար ADEI, սիղեղարար BF, սիղեխարար..G. յանդգնեալ F.
 10 յանարատ] H, յանապատն G հարսնն FGI
 11 վերստին... դարձեալ] F երբորդ] երկրորդ DE.
 12 նոյնպէս] G,+և F. մինչ F մառախուղն]+և G. տէր ADEGI, տերամբ F.
 13 ճառագայթս I. խաղաղականս FG, խաղաղութեան I
 14-15 բայց... զիրեարս եւ] F տեսան G
 17 զվայելումն CDFH, զվայելումնն G զվերջին DF. այս] C
 18 սղեցուցանել C. մեզ] CG. զպատմուճանն G, զպատմուճան H. փնսային G,+մեզ G. վրիպեաց F, վրիպեցան G
 19 եզ] եւ F.
 20 պսակ H գալիլացոյց C, կանայգալիլեացոյց DE, կանագալիլեա F, կանագալիլեացոյց G
 21-22 զհրական E. սափորս ADG. ջրովն DE, ջրով FH. լցեալ DE
 23 հաւատոյն փոփոխեալ CFGH. փոխեալ E
 24 թակոյկ DEG. զուարթութեամբ F.
 25 իւրով] իւրով G զշնորհսն F.
 26 անկամ F. զընական] բանական BF խրախուրթիւնս F
 27-28 սպասաւոր ACDE, սպասաւորէին G լինէին] G
 29 զփառսն ACDG.
 30 գեղեցիկ]+է D երանելի]+է D
 31 եւ] H.

- 1 այտման] պայման F, այրման I (աղաջարկում է հալաթյանցը).
սրտին] F, սրտի AC. զիջանել] շիջանել F
- 2 թեթևացուցեալ AD, թեթևացուցեալք E
- 3 զդառնալոյն բաժանումն անզրէն յոյս G.
- 4 ալթմ] արդ H բաժանեցալ]+նա G.
- 5 մէջ] F հաստատեցալ] հաստեցալ BI, հոտոտեցալ D.
- 6 զոգսն ADEI, զոգոն D. Աբրահու I. հանգչէր ADEFG
- 7 զվտանգեցելոցն CI. զվտանգեցելոցն զովացուցանէ զլեզուն F. զլե-
զու ADHI. ոչ] F. ոթ] ACDEFG. է] F, էր G. կորեալ] կոր B
եւ] ADFGHI.
- 8 ձայն A. կարկեաց C, կարկեցան I. շրթունք D. շնորքն G պատմու-
թիւնն եղև] պարտեցալ F.
- 9 եւ] զիսրայէլեան FGH, + զիսրայէլեան CDE
- 10 յերկրէ G. առ] ի վեր] յերկինս F. թողցեալ] ամբարձեալ ADH
- 11 եղիսէով F. մաշկերովն ADE, մաշկեկան BFG.
- 12 վերս D, վէրս FG զրժշկութիւնն] զբնութիւնս F.
- 13 եւ] FG. համբարձալ F ոչ մնաց ի խոնարհ F.
- 14 լուար F. ոմանս] իմն F. ի] I
- 15 որովք ACDEFGHI. յամայանալ] յամանս B. զաիմանալ F. քա-
ղաքին ACEGI. երուսաղէմի FH, երուսաղէմացոյ I
- 16-17 ճանապարհ C. Սիովնի G
- 17-18 եւ ալթմ կատարեցան] G. կատարեցալ B
- 18 ախտ G. համբաւոյն ABDEFH, համբաւուն G.
- 19 ճանապարհ C. սգաւորացն բառից հետո F գրչագիրն ընդհատվում
է: ցնդեցին B.
- 20 հովեալք G. զնուեացուցն A
- 21 եթէ]+առաւել G. վտանգաւոր G
- 22 զողբսն CG. երկեղն B.
- 23 եւ ոչ մի] և մի լինչ G. մի]+ինչ ADE, +լինչ G. չարեաց]+և D
- 24 ի] ոչ G. ողբոց G զերեմիայի] զի Երեմիայի G, ձայնն AD
- 25 Իսրաէլի G
- 27 զբնարիցն G ինձ...զայն] ինձ ալթմ զերգն զայն անլով G

- 29 *աեսանիցեմ* G.
 30 *զխառնակութիւնս* C *Բաբելոնէ* AD. *Բաբելոն է խառնակութեանն* /
 C. *խառնակութիւնն* A, *խառնակութիւն* D. *զփորձութիւնսն* ADEG.
որք] *որ* CG *խառնակութենէ* G
 31 *անցուցանէ* ACDEG. *այնորիկ*] *այն* GH

էջ 195

- 2 *առակք* G է¹] D
 5 *անշարժք*] *անշնորհք* G. *սիրոյն* CG. *փայտան* G. *կախեաց* C
 6 *ասէ*] ABCGH
 7 *փոփոխել* AG. *զգրեալսն* DEH, *բանս* G.
 8 *մեր*] G *ի*] G. *մատչեաց*] *մատեաց* B.
 9 *արտաքս*] + *եխից* G. *ճանապարհ* DE *ախեաց*] G, *եխից* ADE, *ևս*]
 և G.
 10 *զձայնն* D
 12 *լիեալ* H
 13 *բահանայն*] + է AC. *ներբսագոյնսն* AD, *ներբսագոյն* CG, *ներբսա-*
գոյնն E
 17 *հայկեալ* ADG, *հայեալ* B *աստուծոյ*] + է G. *ժողովրդեանն* G *ան-*
գիտութեան GH
 19 *իսկ ևն*] H.
 20 *որք*] *որոց* CDEG *չրջէին* DE, *չրջեալ* G. *այնպիսեացն* G, *կալալ* H.
 21 *սգեսա* C. *զոր* G *մարբութեան վարուք* G *իւրով* AC. *էանդ* DE. *և*
ընկալալ] G.
 22 *պատուական* G, + է GH *սրբոցն* D, *սրբոց* H.
 23 *ոչ*] + է ACD *Սիմովն* G. *աղատեաց*] *արձակեցաւ* G. *կալանաց*]
կապանաց ADEGH
 25 *ելոք* C *զտղմական*] *զտղալական* H
 28 *իմաստասիրէ* ADG. *սզուցն* AD, *հոգւոյն* E. *սզուցն* G

էջ 196

- 1 *զմխիթարութիւնն* H
 2 *աւրհնութեան* ADG, *օրհնութեան* D.
 3 *երաշխաւոր* G *արամիք* G. *զայլսն*] *զայնս* H
 4 *անգ*] *ընդ* C *պատմութիւնսն* CG, *պատմութիւնս* H *զսքանչելիսն*
 AE. *ծովու* D.

- 6 դէմս DE
 7 մարմինն] H առ] G.
 8 յղարկումն AD, յուղարկումն CG. յալի E. շարժիլ G
 9 բազմամասնաբար] մանրամասնաբար G. եւ] G. յոքնօրինակապէս
 CDE, յոչնաւրինակաբար G. ի բիւր եւ] իբրև բաժանելով G. բիւրսն
 E. եւ ի] DEH. զինքն] C
 10 բաժանելով] + ի C համալիզույ] համասեռս G
 11 գետն G.
 12 ջանիւք G. ջրոցն D, ջրոյ G որոշելոյ BG
 13 ըմբռնեալ GH
 14 յաւժարմտութիւն G. առաքելոցն ADE
 15 զխորանակցութիւնն G վարչամակի EG. ի] G. մարմնոցն D, մար-
 մնոյ G
 16 հաստատելոց G. հանեալք] հաւաքեալք H.
 17 կացցէ AE, կայցէ G. պատմութիւնն BH
 18 յաթոռոյն A յուղարկաւորութեամբք A, յուղարկաւորութիւն G.
 19 զմիմեանս] զիրարս A, զիրեարս CD
 20 բժշկէք DE. տրտմութեան D
 22 աստուածային] G այգոյն H.
 23 տրամեցելոցք ACDEG
 24 անապական աչգոյն ADE, անապականագոյն G, անապական H
 25 մէնջ] մեղ ACDH, մեղ բանիւք G. դարձեալ] H դառնայ DE. ախտն
 AD, ախտս GH.
 26 եւ... ի²] A. Յիսուս աստուծոյ AD. ի միսիթարութիւն... հանգերձ]
 CD
 26-27 եւ... փառք] G տէր... փառք] փառք յախտեանս ամէն AE.
 փառք] + յախտեանս ամէն H

Գ) «Ի ՍՈՒՐԲ ՎԿԱՅՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԹԷՌԳՈՐՈՍ»
ՆԵՐՐՈՂԻ ՀԱՅՆԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գրիգոր Նյուսացու սույն երկը թե՛ բնագրում և թե՛ հայերին-
թարգմանությունում, ասվեց, ներբող է կոչվում: Նրանում տըվ-
յալ ժանրին հատուկ որոշակի շափ ու ձևի մեջ տեղ են դրել այն
բուրբ հիմնական հարցադրում-լուծումները, որոնց շուրջ տարվող
քննարկումների ճանապարհով ամբողջանում, ավարտական տեսք է
ստանում ներբողյալի կերպարը, համապատասխան եղանակով
շեշտվում է նրա՝ ներբողի արժանի լինելու հանգամանքը. «Որքան
բարգաւաճեալ եւ մեծադոյն իր է արդարն եւ որչափ արժանանայ
փոխարինիցն ներբողենիցս այժմիկ, ասեմ...»¹: Հասկանալի պատ-
ճառով մեծ տեղ է հատկացվում ներբողյալի հոգևոր գործու-
նելությունը պայմանավորված արժանիքների ըստ ամենայնի դը-
նահատմանը՝ շրջապատող միջավայրը և սոցիալական ամեն ինչ
օժտելով համապատասխան տրամադրությամբ և ծառայեցնելով այդ
նպատակին (պատերազմական վիճակի բնդմիջում, սպառազին զին-
վորի ժամանակավոր հանգիստ, նավավարի, երկրադործի և այլոց
կարճատև դադար և այլն):

Դժվար է պատկերացնել միջնադարյան գործչի կերպարի ամ-
բողջականացում, ավարտուն տեսք առանց նրա գործունեության
պատշաճ զնահատության, ճշմարիտ հավատի համար մղած անա-
կան պայքարի մանրամասների բացահայտման, «յարիական ճա-
կատամարտությանն պարապմամբն վարեալ»² լինելու առավե-
լությունն ընդգծելու: Ուստի և միանգամայն հասկանալի է զա-
նազան դավանական վեճերի, մասնավորապես Քրիստոսի բնու-
թագրման խնդրի առնչակցությամբ Թեոդորոսի ճշմարիտ դի-
քորոշումը հավաստող օրինակների շարքը: Ահա դրանցից մեկը.

¹ Ձեռ. № 6196, էջ 312ա:

² Նույն տեղում, էջ 313բ:

«Այլ նա հաստատուն դիմաբ և անզարհուրելի կամաբ բաշահանդէպ սասցելոցն զպատասխանիսն վերադրէր: Աստուածք ասելով ոչ գիտեմ, քանզի ոչ են բատ ճշմարտութեանն, այլ զկեր դուք պատրող մոլորութեամբ Աստուծոյ առասացութեամբն պատուէք, այլ իմն Աստուած Քրիստոս է, Աստուծոյ Միածին որդին»³:

Անիմաստ է ներքողի էջերում անհատականութեան-անձնականութեան ընդգծված արտահայտությունների հետքեր որոնելը: Ասավել ևս խոսք չի կարող լինել ներքողյալի արտաքին նկարագրի, բարենաստությունների շուրջ, քանի որ զործ ունենք վաղ քրիստոնեությունից ուղարտում ստեղծագործող հեղինակի և նույն միջավայրի ծնունդ անձի հետ: Մինչդեռ, ժանրի թելադրանքով ամեն ինչ համաձայնեցվում-ծառայեցվում է նրա վաստակի բացահայտմանը, այն ամենին, ինչը նպաստում է լիարժեք կերպավորման հնարավորությունը:

Առաջարկվող հրատարակության համար օգտագործել ենք հետևյալ գրչագրերը: Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձև. № 6196—A (Ճառքնախիբ, 1227 թ.), Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության հավաքածուի ձև. № 200—B (Հին թիվը՝ 17, Ճառքնախիբ Ա, 1224 թ.), նույն հավաքածուի ձև. № 202—C (Հին թիվը՝ Ճառքնախիբ, Գ, 1637 թ.): Վենետիկի հավաքածուի գրչագրերը հանդամանորեն նկարագրվել են Բարսեղ Սարգիսյանի կողմից⁴: Այստեղ պիտի ավելացնել հետևյալը. № 200 ձևագրի մեղ հետաքրքրող նյութի ավարտամասում պահպանվել է հետևյալ հիշատակագրությունը, որը, հավանաբար, բուն նյութին հյուսված լինելու պատճառով չի նկատվել նկարագրողի կողմից: Ահա այդ հատվածը. «Սրբազանից դասք հարց և եղբարց, որք ազատիք ի սուրբ բանիցս, թողութիւն մեղաց հայցեցէք ստացողի գրոցս՝ տէր Զաքարիայ... քահանային և ամուսնոյն իւրոյ և զաւակաց և ննջեցեալ ծնողաց իւրոց, և ջնջեցէ զյանցանս նոցա: Ամէն»⁵:

³ Նույն տեղում, էջ 313ա:

⁴ Տե՛ս Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հատոր Երկրորդ, յօրինեց Քարսել Վ. Սարգիսեան, ի Վենետիկ, 1924, էջ 5—36, 67—114: Օգտվելով ասիից՝ շնորհակալություն ենք հայտնում Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության ձեռագրատան աշխատակիցներին և Մաշտոցի անվան Մատենադարանի զլիսավոր ավանդատու Գեորգ Վարդանյանին, որոնց փոխադարձ համաձայնությամբ ու հոգածությամբ ստացանք Վենետիկի հիշյալ գրչագրերի մեղ հետաքրքրող էջերի մանրամասնությունը:

⁵ Վենետիկի հավաքածուի № 202 գրչագիրը թանաքի թափվածության պատճառով անդ-անդ գրեթե անթմեմելի է: Ընդօրինակություն ավարտելուց հետո այն, թերևս, համեմատվել է ուրիշ օրինակի հետ և մասնակի ուղղումներ են կատարվել:

Ճիշտ նույնարժույթ գրառում կա նաև Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 6196 գրչագրում. «Աղաւթիւք և բարեխաւովեամբ սրբոյն Թէոգորոսի զարաւարի և ամենայն սրբոց ողորմեա, Քրիստոս Աստուած, Վարդան վարդապետի՝ ստացողի գրոցս, այլև Գրիգորի կտաւագործի և ծնողաց նորա ողորմեա, Քրիստոս Աստուած: Ամէն»⁶:

«Ի սուրբ վկայն Քրիստոսի Թէոգորոս» ներքոյի հայերէն թարգմանութիւնը համեմատել ենք վերջերս Քլոյնում լույս տեսած բնագրի քննական հրատարակութեան⁷ հետ և հայերէն տեքստը պարբերութեաների բաժանել վերջինիս հետևութեամբ:

⁶ Ձեռ. № 6196, էջ 315ա:

⁷ Հմմտ. Gregorii Nyssenti Sermones, pars II, Köln, 1990, էջ 61—71, հմմտ. PG, t. 48, էջ 736—748:

//ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԻՍՏԱՅԻՈՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՆԵՐՐՈՂՆԱՆ՝ ԱՍԱՅԵԱԼ
Ի ՍՈՒՐԲ ՎԿԱՅՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԹՆՈՎՈՐՈՍ

Ով դուք Քրիստոսի նոր ժողովուրդ, սուրբ հատ, թագաւորեալ
5 բահանայութիւն, որք յամենայն կողմանց բազարացիք իսկ եւ գա-
ւառացիք ի միասին հասեալ լինիք հանդիսիւ, ուստի՝ արդ առեալ
դնշան ճանապարհիդ առ այսոսիկ հանդիսանայք սրբազան տեղի:
Ո՞վ ձեզ աստանար հասանելոյդ փոյթ այդպէս եւ ի ժամու դկա-
րիսդ հասոյց, եւ զայսոսիկ ի ժամանակի ձմերայնոյ, յորում եւ
պատերազմ դադարեալ է եւ զինուոր զսպառազինութիւն ժողովեալ
10 լինի եւ նաւավար զեր ի վերոյ ծխոյն եղեալ զքեզիսն, եւ երկրա-
գործ հանդարտեցուցանէ՞ զարարադիր եզինս՝ առ մտք հեշտա-
ցուցանելով: Այլ նախաշայտ իսկ է՝ իբրեւ փողահար ի զինու-
որական գնդիցն սուրբ վիկայս, շարժելով զբազումս ի զանազան
հայրենի գաւառաց առ իւր հանգստարանս եւ տունս կոշեաց, ո՞չ
15 ի պատերազմական պատրաստութիւնս զսոսա ստիպելով, այլ առ
բաղցրագոյն եւ մանաւանդ բրիստոնէից վայելչագոյն հաւաքելով
խաղաղութիւնս, զի սա, որպէս հաւատամք, եւ զանցեալ տարոյս
զբարբարոսական մրրիկն դադարեցոյց սահագին: Ահագին սոցս
արհաւիրս ցուցեալ բաշահեղաբար երեւելով եւ մերձ լինելով նո-
20 ցունց ոչ սաղաւարտ բազմախորան եւ ոչ սուսեր քաշ սրեալ, եւ
առ արեգակամբն փայլատակեալ, այլ զապարինիչն արտացիլոց եւ
զամենազար խաշն Քրիստոսի, ի վերայ որոյ եւ նա շարշարեցաւ,
զփառարանութիւնս զայսոսիկ ստացաւ:

Եւ ինձ այսուհետեւ զմիտս պատրաստ ունելով՝ որոնելով լուա-
25 րուք այսմիկ մարուր կրանիցդ պաշտանեայրդ եւ վկայասէրքդ,
312ա // որքան բարգաւաճեալ եւ մեծագոյն իր է արդարն եւ որչափ
արժանանայ փոխարինիցն ներբողենիցս այժմիկ, ասեմ, եւ որ առ
մեզս են: Քանզի երանելեաց ոչ ոք է բաւական խորհել զմեծավա-
յելլութիւնն եւ ճանաչելով զբարեպաշտութեանն պտուղ՝ նախանձնս-

ցուր ընդ կաման արչպիսի նախապատուելոցն եւ ցանկասջիք ձը-
րիցն, զոր Քրիստոս ըստ արժանեացն բաշխէ նահատակոցն, եւ
առժամաց, եթէ թուեսցի, հանդերձել բարութեանն պարապելով,
5 զոր յոյս բարի շահմարան է արդարոցն, յայնժամ չորում մերոց
կենցաղոյս զատուորն ի վերայ հասանիցէ, զոր հասեալ լինի եւ
տեսցուր զերանեալ սրբոցն զդասաւորութիւն կարգաւորութեանցն,
թէ որպէս զեղեցիկ եւ պայծառագոյն իսկ լինիցին: Զի անձն յաս-
տեացս աստոտին արձակեալ՝ յիւր վիճակն ստեղանայ եւ ընդ ան-
մարմնոցն նմանեացն ճեմեալ լինի, եւ մարմինն՝ պարկեշտ, եւ անա-
10 րատ՝ նորին գործարան ոչ երբէք իւրաք ախտիւրն վնասեալ բնակե-
լով ի նմա անապականութիւն՝ հանդերձ բազում պատուով եւ խորշ-
մամբ զսպել պարկեշտաբար ի սրբազան տեղւոջ եղեալ լինի՝ իրբն
զդանձս ինչ պատուականս մինչեւ ի ժամանակս վերստին ծննդեանն
պահելով՝ յուժ անբաղդատելի լինելով առ այլսն մարմինսն: Որք
15 հասարակաց եւ որք հանդէպ մահուամբն եղև լուծեալ եւ այստրիկ
ի նմանեալ նիւթէն եւ ի բնութենէն զոլով, վասն զի այլք ի մարմը-
նոցն գարշելի են բազմաց, եւ ոչ ոք հեշտութեամբ մատչի առ շի-
րիման, թէպէտեւ բացեալ հանդիպեսցի հրաշափառ դիմամբ, այլ
ակնարկելով առ անկերպութիւն առաջիկայիցն ամենայն
20 տաղտկութեամբ լցեալ եւ ծանրապէս հեծեծելով ընդզէմ մարդկու-
թեանս անցեալ լինի:

Այլ եկեալ առ վայր ինչ նմանոյս այսմիկ, որ այսուր եւ մերս
է ժողով, որ եւ յիշատակ արդարոյ եւ նշխարք սուրբք, յառաջ
հոգւով զուարճացեալ լինի մեծավայելչութեամբն այնոցիկ, որ տե-
30 սանի տուն՝ հայելով իրբն Աստուծոյ տաճար պատրաստ է պայ-
ծառութեամբ մեծապէս շինուածոյն եւ զեղեցիկ զարդարմամբ, չո-
րում եւ հիւսն ի կենդանեաց նմանութիւն զփայտ կերպարանեալ
լինի եւ զաղատոս յարժաթոյ ողորկութիւն զսալս բերեալ, եւ երփն-
երփն գունովք զեղովք կենդանակերպ ծաղկմանն արուեստի պատ-
կերագրեալ լինի զարութիւն վկային, զդարձարմունսն, զցաւսն,
զգագանային զոռոզիցն զկերպարանս, զգաւաճանութիւնս, զըրցաս-
նոյցն զայն զհնոցն, զերանագոյն զկատարումն նահատակին, զը-
մարգարիտն Քրիստոսի զմարդկային կերպարանին զձեւ, զամե-
նայն մեզ իբրն մատենիւ ոմամբ լեզուազգեաց ի ձեռն երանգաց
35 եւ զեղոց արուեստագործեալ հաւաստի ճարտարասանեաց զվկա-
յիցն նահատակութիւնսն եւ իրբն բուրաստան ինչ ծաղկաւէտ զտա-

312բ Ըարս պայծառացոյց: Քանզի գիտէ եւ զկերպագրութիւն լոնելով աս
// որմ խառնել եւ մեծապէս շահեցուցանել, եւ մանրամասն նը-
կարիցն շարագրովն պատմութեան արժանի գործեաց զճեմեալն
յատաւկս զհանոցս:

5 Եւ այն, որ այսպիսի անզգայիւքս արուեստասիրութեամբս
սիրացոյց զաշս, ցանկացեալ լինի այսուհետեւ եւ ինքն մերձ լինել
դասուն բանին, սրբութեան եւ արհնութեամբ զաշսափումն զոյ հա-
ւատալով: Այսա եթէ ոք փոշի տացէ բերել յայնմանէ, որ վերակա-
ցեալ լինի մակերևութեանն հանգստի, իբրեւ ձիւր հողն առեալ լի-
10 նի եւ իբրեւ զգանձ ինչ փոշին պահաւալ: Եթէ ոք երբէք այնպիսի
բարի հանդիպմամբ շնորհեացէ զիշխանութիւնն, որպիսի ինչ բազ-
մափափագ եւ ձիրն ըզձից վերագոյն գտին զայսոսիկ, որ զփորձ
են առեալ եւ նովին ցանկութեամբ զժարաւ լցեալ: Քանզի իբրեւ
զմարմին կենդանի եւ ծաղկեալ զնա տեսողքն համբուրեալ լինին
15 աշաւք, բերանաւք, լսելեաւք, որ յամենայն զդայութիւնն հասու-
ցանելով, ապա եւ զկրիցն խորշմամբ արտաար ի բաց հեղելով,
իբրեւ ամբողջ երեւելով, վկային զմաղթութեան աղաչանս հասու-
ցանելով, իբրեւ զհետեւող Աստուծոյ աղաչելով, իբրեւ առեալ
զձիրն եւ զայնոսիկ շնորհելով:

20 Այնոցիկ ամենեցուն, բարեպաշտք ժողովուրդք, լուարուք եւ ու-
սաւուք, զի պատուական է առաջի Տեառն մահ սրբոց իւրոց, քանզի
միեւնոյն մարմին է ամենայն մարդկան, ի միոյ զանկուածոյ ունե-
լով զբաղկացութիւնն, այլ միին պարզաբար մեռանելով ձգեալ լինի,
որպէս եւ հանդիպի, եւ միւսն շարշարանաւք վկայութեան շնորհալի
25 եղեալ, այսպես տրփանաւք լի եւ հեշտագոյն, եւ անչերկուանալի
փափագմամբք՝ որպէս եւ յառաջագոյն եցոյց մեզ բան: Վասն այ-
սորիկ հաւատամբ երեւելեաւքս աներևութիցն, ի փորձմանց աշ-
խարհիս հանդերձելոց խոստմանցն, քանզի բաղումք, որ զորովայն
եւ զանափառութիւն, եւ զոր ինչ աստանար խաչտառակութիւնք են
30 ընդ առաջինսն զննն եւ ոչ մի ինչ վարկանելով զհանդերձեալսն,
այլ ընդ վախճանի կենցաղոյս զամենայն ինչ վճարել կարծեն:
Այլ որ այդպէս խորհիցիս՝ ի փոքրագունիցս զմեծագոյնն ուսիր,
ի ստուերիցս զնախատիպն իմասշիր: Ո՞վ ոք ի թագաւորացն այս-
պիսի պատուով պատուեալ լինի: Ո՞վ ոք յայնցանեաց, որ զերա-
35 զանցութեան առ մարդկան երևեալ, այսպիսի չիշտաակաւ փառա-
ւորեցաւ: Ո՞վ ոք ի զարաւորաց, որ բաղմապարիսպ բազաքս
առեալ են եւ ազգս բիւրաւորս ընդ իշխանական հնազանդութեամբ

արկեալ՝ այսպիսի են երջանիկը, իբրև զզինուորս զայս, տնանկ,
նորակարգ, զոր Պաաղոս սպառազինեաց, զոր հրեշտակը ի ճգունս
նահատակութեան յորդորեցին, որ եւ յազթող եղեալ Քրիստոս
պսակեաց: Եւ մանաւանդ քանզի հուպ եղէ բանիս յաշխատանս
5 եւ ի մրցանակ յազթանակի վկային բեր զիրս հասարակաց թող-
լով զվերագոյն սրբոյն ճառեցից, քանզի սիրելի է իւրաքանչիւրն
յատուկն:

313ա Գաւառ այսուհետեւ Արիզունին առ եյս արեւու ստորա-
կայեալ գաւառ, քանզի եւ սա քաջատոհմիկ էր ըստ Յորայն այն-
10 միկ, որ յելիցն յարեւու, եւ գաւառաւ նմա հազորդելով ոչ ի բա-
ցեա մնայր եւ ի բարուցն նմանութենէ: Եւ այժմիկ ամենայն տիե-
ղերաց է վկայ, հասարակաց ամենայն արեւելից քաղաքացի, եւ
առեալ անդուստ ի սպառազինական բնորութիւն, այսպէս իւրովն
դասու առ մերս անցանէր գաւառ, ձմերպին հանգստեամբ զի-
15 նուորացն աստանար ի թաղաւորացն հրամայելով: Այլ պատե-
րազմի շարժելով յանկարծակի՝ ոչ ի բարբարոսական արշաւանաց,
այլ ի սատանայական ամբարհաւաճութենէ եւ յաստուածամարտ
աւանդիցն (քանզի ամենայն քրիստոնէից հալածանս հասուցանէր
ամ պարիշտն վճռու, եւ առ դատաստանս մահու ամեալը լինէին):
20 Արդ յայնժամ երիցս երանեալս այս ծանուցեալ բարեպաշտու-
թեամբ եւ հաւատով, որ ի Քրիստոս յամենայնի պարծելով, ոչ
միայն ի ճակատի իւրում գրել զխոստովանութիւնն, եւ ոչ տա-
կաւին դեռ ընտիր զոլով արիութեանն, եւ ոչ անհմուտ մարտի եւ
պատերազմի, այլ արիագոյն անձամբ զաւրաւոր լինէր առ վիշտն
25 զղաղարմունս, ոչ թուլակի, ոչ զանդիտելով: Քանզի իբրև նստա-
շարբաստն այն ի շար դատարանն՝ դատաւորն եւ դատապետն ի
միասին զոլով, որպէս Հերովդէս եւ Պէղատոս. յայնժամ զժառաջ
խաշելոյն ի դատաստան նմանութեամբ Տիառն կացուցին: Եւ ասէ,
ասա, դու ուստի՞ այնչափ յանդգնութեամբ եւ համարձակութեամբ
30 լի եղեր որպէս զի եւ զինքնակալաց թագաւորաց զարէնսն անար-
զես, եւ ոչ ստորանկեալ զոլութեամբ երկիր պագանել թագաւորա-
կան հրամանին եւ ոչ երկիր պագանել նոցունց քաջ արանց. քան-
զի յայնժամ Մարսիմիանոսեանքն թագաւորութեանն առաջնորդը
լինէին:

35 Այլ նա հաստատուն դիմաբ եւ անզարհուրիլի կամաբ քա-
ջահանդէպ ասացելոցն զպատասխանիսն վերադրէր: Աստուածք ա-
սելով ոչ զիտեմ, քանզի ոչ են ըստ ճշմարտութեանն, այլ դեւք զուր

աւարող մոլորութեամբ Աստուծոյ առասպտութեամբն պատուէր,
այլ իմն Աստուած Քրիստոս է, Աստուծոյ Միածին որդին: Արդ յա-
ղագս բարեպաշտութեանն եւ խոստովանութեանն, որ ի նա է, որ
5 խոցեն հատցէ, որ տանջեն քանցեսցէ զմարմինս, որ այրեն մա-
տուցէ արդ զհրատ տապոյ ըոցոյն եւ որ բանիւքս իմովք այսո-
քիւք ձանձրացի՝ զլեզուս ի բաց հատցէ, քանզի ըստ իւրաքան-
չիրումն անզամոց մարմինս իմ արարողին պարտական է համ-
բերութեան: Պարտեցան զոռոզքն բանիւքս այսոքիւք եւ առաջի ար-
կուածի արիագունին ոչ հանդուրժեցին՝ երիտասարդ տեսանելով առ
10 շարշարանսն բողբոջացեալ:

Իբրեւ նոքա փոքր ինչ հեղզային տարակուսելով եւ խորհե-
լով զինչ պարտ է գործել, մի ոմն յիշխանացն զինուոր բանապա-
ճոյճ գոյ կարծելով՝ հենգնէր զպատասխանիս վկային, ասէ, ով
Թեոդորէ, է՞ որդի Աստուծոյն քո, եւ ծնանի՞ նա իբրեւ մարդ ախ-
15³¹³բտաց/ի/եալ: Եւ նա ասէ՝ ախտաբար իմն Աստուած ոչ ծնեալ, այլ
եւ որդի խոստովանիմ, եւ Աստուած վայելչապէս ասեմ զծնունդն:
Այլ գու, ով տղաչտեսակ մտաւքդ եւ եղկեիքդ, ոչ շառագունիս եւ
ոչ ծածկես զերեսս քո՝ իզական աստուածուհի խոստովանելով,
որպէս զի մայր գոլով երկոտասան մանկանց զնոյն երկրպագե-
20 լով, զբազմածին ոմն զեւ ի նմանութիւն նապատակաց կամ խո-
զից զիրաւ յղացեալ եւ բաց ծնեալ:

Այսպէս սրբոյն անդրէն զարձուցանելով կռապաշտին զծիժա-
ղելին, ձեւ մարդասիրութեան ցուցանելով բռնաւորացն, ասեն՝ սա-
կաւ ինչ ժամանակ տացի մոլորելոյդ այդմիկ առ ի փորձել զանձն
25 իւր, զի այնպէս ըստ պարապտութեան փոփոխեսցէ զկամս ի լա-
ւագոյնսն: Քանզի անզգամբն այնոքիկ մոլորութիւն համարէին
զողջախոհութիւնն եւ ապշութիւն եւ անխոհութիւն՝ զհեղութիւնն,
որպէս արբեալքն զիրեանց ախտն զգաստիցն նախատիցեն: Այլ
բարեպաշտ նահատակն եւ Քրիստոսի զինուրն յարիական ճակա-
30 տամարտութեանն պարապմամբն վարեալ լինէր:

Եւ թէ ո՞ր իցէ այս՝ ժամ է ձեզ ուրախութեամբ եւ հրճուանաւր
զպատմութիւնս ընդունել. առասպելեալ մար պատուածոցն տաճար
էր առ քաղաքան Ամասիացւոց, զոր յայնժամ մոլորեալքն անդ
ուրեմն առ ափն գետոյն ունայնութեամբն իւրեանց կազմեալ էին:
35 Զայն ինչ արիագունն ի ժամուն յայնմիկ զիտելով ժամ պատշաճա-
ւոր, զի հոգմ ուժգնակի շնչէր, հուր հարեալ վառեսց գործաւք շարա-
խոհիցն խոհէր սկանացն՝ տուեալ զպատասխանին, որոց կային եւ

մնային յետ խոկայոյ նորա: Եւ յայտնի իրն վաղվադակի ամենե-
ցուն լինէր (զի ի մէջ քաղաքին յայտնապէս բորբոքէր հուրն), ոչ
թարուցանէր զձեռնարկութիւն իւր եւ ոչ փութացաւ զի զանխլացեալ
լիցի, այլ յայտնէր յոյժ պարծելով եւ զերագոյն խնդալովն ընդ
5 խոռվութիւն անաստուածիցն, որ խռով լինէին յաղագս տաճարին
դրաշնելոյն՝ ի նմա ցաւագնեալք: Այնուհետեւ ազդ եղև իշխանացն
ինքնին, եթէ նա էր կիզողն, եւ դարձեալ դատարան լինէր ահե-
ղագոյն քան զառաջինն, արդ իբր պատերազմեալ ընդ այնքան
պատահմանց եւ մանաւանդ մերձ գոլով բարկացուցանողին:

10 Նորա ի դատաւորականն ելանէին յաթու, այլ Բէողորէ քաջ
համարձակութեամբ ի միջի նոցա իշխանական վստահութիւնս ու-
նելով թէպէտեւ ընդ շափս այնմիկ, որ ընդ դատաստանաւ լինի
լինէր հարցեալ, եւ փութութեամբ հարցումն զպատասխանիսն հա-
տեալ լինէր, եւ քանզի առանց զարհուրելոյ էր եւ ոչ մի ինչ խը-
15 նայէր յաղագս շար սպառնալեացն ի ներհականն փոխարեբեցան
յեղանակ եւ մարդասիրաբար տրամաբանելով՝ կակղացուցանելով
զարդարն: Փորձ առնէին եւ ասէին, եթէ ի միտ առեալ իմաստիր,
314 ւ զի եթէ կամիցիս հաւանութեամբ զխորհրդակցութիւն // մեր ըն-
դունել, վաղվադակի հաստատեմք զքեզ, մինչ զեռ աներեւակզ ես
20 ընդ երեւելիս եւ ի տարափառութենէ յոյժ պատուեալ, եւ քեզ քա-
հանայապետութեանն խոստանամք զարժանաւորութիւն: Իբրեւ
լուաւ զքահանայապետութեանն զարժանաւորութիւնն՝ ընդ երկա-
րագոյն ծիծաղեալ երիցս երանելին ասէ. ես զքահանայս դրաշն-
25 ւոց կոռցն եղկելիս համարիմ եւ որպէս սնոտի գործոց պաշտաւ-
նեայս ողբամ զնոսա, այլ զքահանայապետսդ առաւելապէս ողոր-
մելիս վարկանիմ եւ տաղտկամ՝ իբրեւ ի գարշեւիցաց, զի որ առ
վատթարագոյնն մեծն է եւ առաջին կարգեալ նա եղկելի եւ թշուա-
ռական՝ որպէս անիրաւուն անիրաւագոյնն եւ առ սպանողսն մա-
նաւանդ կարծրագոյնն: Եւ վասն զի յառաջին պատճառ է ի ձեռն
30 կորստական խոստմանց ձերոց փութայք զայդպիսի իրս առաջի
դնել, քանզի զանխլացեալք էք դուք զգլխաւորն ի շարեացն խոս-
տանալով ինձ, զի զբարեպաշտապէս եւ զուղղապէս կեալս իմ յաւ-
ժարելով իմ, զի բարի է ինձ ի տան Աստուծոյ յանկեալ լինել առա-
ւել քան զընակել ի յարկս մեղաւորաց: Ես եւ զթագաւորսդ զայ-
35 դոսիկ, զորոյ դուք զանաւրէն արէնս ընթեանոյք, եղկելիս համա-
րիմ, զի բաւական մարդկային իշխանութիւն զթագաւորութիւնն

ընկալեալ զքահանայապետին զառասացութիւն անձանց իւրեանց վերագրեցին եւ զթագաւորական զմթացեալ ծիրանին անդանաւր գրեցեալք ըստ նմանութեան շարաբաստ քահանայապետիցն իշխանութեամբ պայծառագոյն թշուառական շուրջ ունկելով զգեստ: 5 է իսկ եւ երբէք յորժամ ի սլոճեալ բագինն հպեալք, փոխանակ թագաւորաց խոհակերք լինիցին՝ զհատան զոճելով եւ զվատթեամբ արեանն իբրեւ զմարմնավաճառք ի սպանդանոցի նստելով եւ ճարպով զոճիցն զանգանելով:

10 Այլ յետ այսպիսի ձայնի արդարոյս ոչ եւս զստեղծեալ եւ զձեւացեալ մարդասիրութիւնն իշխանքն ցուցեալք լինէին, այլ եւ առ Աստուածսն ամպարշտագոյն կոչելով եւ տակաւին թագաւորացն անարգելով եւ հայհոյելով, յառաջագոյն զտանջողական փայտից կախելով զնա եւ քերելով զմարմինն: Այլ նա դահճացն ուժղաբար ներգործելովն ժուժկալեալ լինէր եւ ոչ թողանայր, եւ տունս ինչ յաստուածապատում սաղմոսերգութենէն երգէր ի տանջարանն: Աւրհնեցից զՏէր յամենայն ժամ, յամենայն ժամ արհնութիւն նորա ի բերան իմ, իսկ նոքա զյուլմս ի մարմնոյ սրբոյն վկայինք՝ անցեալ ի բաց բերէին, եւ նա զուարթութեամբ սաղմոսէր որպէս թէ այլոյ ուրուք կրելով զպատուհասն. 20 ընկալեալ լինէր զտանջանսն զայնոսիկ փոխարկութեամբ բանզն եւ զարձեալ անդանաւր սքանչելիք ցուցեալ յաղագս սրբոյն ի գիշերին ձայն բաղմութեան երգողաց // լսելի լինէին՝ լսպտերաց երեւելով ի բանգին իբրեւ ամենայն գիշեր ջահաւորութիւն արտարուտ երեւեալ 25 լինելով, որպէս զի եւ բանդապետին ընդ հրաշափառ տեսլեանն եւ լրմանն խոռովութիւն լինէր եւ ի ներքս վաղելով՝ ոչ զմի ոք զտանելով, բայց ի սրբոյ վկայէն՝ հանդարտելով նորա կալանաւորացն ի քուն կալով:

Արդ, այսպիսեաց բազմաց եղելոց հաստատէր մանաւանդ առ 30 խոստովանութիւնն եւ բարեպաշտութիւնն, եհաս ի վերայ նորա դատապարտող դատակնիք, եւ հրով վախճանել ինքն շոգաւ ի գեղեցիկ եւ յերանելի առ Աստուած ճանապարհն, այլ մեզ զյիշատակ ջանի մրցանացն եթող ի վարդապետութիւն՝ ժողովուրդք հաւաքելով, զեկեղեցիս խրատելով՝, զհրեշտակ խաղաղութեան կոչելով, 35 առ մեզ հայցելով յԱստուծոյ զպատշաճն եւ զաւգուտն, բժշկարան հիւանդութեանց զանազան զտեղիս զայսոսիկ բացագործեալ,

նաւահանգիստ նաւակոծեալ նեղեալ աղքատաց, փարթամաց շտեմարան, ճանապարհորդաց յանձնառական աւթեան, տեղի տանից տանողաց անդրաւ եւ անյանգապէս: Զի թէպէտեւ տարեւորական տանիք զաւրս զայս կատարեմք, այլ ոչ երբէք աղաւաղեալք յանգեալ լինի թուով եկելոցն բազմութիւն՝ զմբջեանցն բերելով՝ զնմանութիւն աստանար բերող ամբոխարերին իսկ՝ ոմանց ելանելով եւ ոմանց տեղի տալով եկելոցն:

Այլ մեք այսուհետեւ, ով երանելի, ի կատարումն բուրեալ շրջագայութեան ամիս հասանելով՝ մարդասիրութեան արարչին 10 շաբաթացք քեզ տանս, զսրբազան վկայսիրացն զգունգս, հասարակաց տանն երկրպագելով եւ զյաղթական լնով բոցոց մրցանացն յիշատակ: Այլ դու, առ մեզ հասեալ, եկեսցիր ուր եւ իցես՝ տանիս վերայտեսուչ լինելով, քանզի կոչելով զքեզ եւ կրկին կոչիցեմք: Եւ եթէ ի բարձրագոյն եթերն իցես կառավարեալ եւ եթէ 15 առ երկնային կամարն ճեմիցիս կամ ընդ հրեշտակացն պարուն դասեալ Տեառն առաջի կալով եւ եթէ ընդ զաւրութեանց եւ իշխանութեանց որպէս ծառայ հաւատարիմ երկրպագես, փոքր ինչ զանդանարդ հրաժարելով՝ հասիր առ պատուոզս բոցոյս յիշատակի, աներևելի բարեկամ: Պատմագրեա զկատարեալքս քեզ, զի զառ Աստուած գոհութիւնն կրկնապատիկ արասցես եւ այնու փոխանակ 20 միոյ շարձարանաց եւ բարեպաշտ խոստովանութեան այսչափ քեզ փոխարէնս շնորհեալ եւ ուրախացիս արեամբդ եւ ցարն հրոյն: Զի որպէս յայնժամ ժողովուրդ պատուհասին տեսողս ունէիր, այժմիկ պատուոյս պաշտանեա պէտս ունիմք բազում երախտեաց: 25 Մաղթեա վասն հայրենական ժառանգութեան քո առ համայնից հասարակաց թագաւորն, վասն զի հայրենիք է վկայի շարձարանաց գաւառ, եւ քաղաքացիք՝ եղբարք եւ ազգակիցք անփոփոխք 315ա եւ պատուոզք, // եւ ունողք ակն ունիմք նեղութեանց, կասկածեմք վշտաց, զի ոչ են հեռի սպանող Սկիւթացի բարբարոսքն ի վերայ 30 մեր զմարտն՝ երկնելով իբրեւ զինուոր Քրիստոսի մարտիր վասն մեր, իբրեւ զվկայ ի կիր արկ զհամարձակութիւն, թէպէտեւ փոխեալ ես ի կենցաղոյս, այլ զիտես զիրս եւ զպէտս մարդկութեանս: Հայցեա խաղաղութիւն, զի տանս քո այս մի զկայ առեալ յանգեսցին, զի մի շատացեալ լինի առ տաճարս եւ յիշատակեսցի առ սեղանս կատաղի եւ անարէն բարբարոսքն, զի մի փոխեսցեն 35 զսրբութիւնս քո պիղծքն եւ անարէնքն:

2ի մեր եւ վասն որոյ յանշարշարանս մնացաք, քեզ համարիմք զերախտիսն, այլ հայցեմ եւ վասն հանդերձելոցն զգուշութիւնն, եթէ պէտք լինիցի բազում մաղթանաց, ժողովեալ հաւաքեա զգունդս բո[յ]ոց եղբարց եւ վկայակցաց, եւ հանդերձ ամեններմբ 5 աղաչեա: Բազում ժողովրդոց եւ հանդիսից կատաղելոց մեղաւք, որ ըղձիք արդարոց ապրեալ եղեր: Մանո մեծին Պետրոսի եւ գլխատրի մեծի առաքելոցն, եւ վիմին հաւատոյ, հարո զանաթն ընտրութեան զՊաւղոս, նոյնպէս եւ զՅովհաննէս զաստուածաբանոզն եւ զսիրելի աշակերտն, զի վասն եկեղեցեացս, որ հաստատեցին, մի՞ անփոյթ արասցեն յաղագս որոյ զերկաթեղէն զկապարանն ընկալան, յաղագս որոյ զվիշտս եւ զմահս կրեցին, զի մի՞ կռապաշտութիւն զգլուխ ամբարձցէ ի վերայ մեր, եւ մի՞ փուշք հերձուածոցս յայգուշս բուսեալ լիցի, եւ մի՞ որոմն գտեալ ապականեսցէ զցորեանն, մի՞ վէմ ապառաժացեալ գտցի առ մեզ պակասեալ ի ցաղոյն ճշմարտութեան եւ անարմատ ցուցանիցէ զբարեպաշտութիւն բանին զարութիւն: Այլ զարութեամբք բո[յ]ոց մաղթանաց եւ որոց ընդ քեզ են՝ սքանչելիքք եւ զերափայլեալք, ի վկայսդ արաւրագրեալ լիցի հաւատացելոց ի Քրիստոս բաղաբավարութիւն կալով եւ մնալով ի պարարտագոյն եւ ի քաջապատու ի Քրիստոս հաւատացելոցս հովտի միշտ պտղաբերելով զկեանս յաւիտենականս ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր: Ընդ որում՝ Հար միանգամայն եւ հոգւոյն սրբոյ վայել է փառք, իշխանութիւն եւ պատիւ այժմ եւ միշտ, եւ յաւիտեանս յաւիտենից: Ամէն:

«Ի ՍՈՒՐՐ ՎԿԱՅՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԹԷՆՂՈՐՈՍ»
 ՃԱՌԻ ՏԱՐԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐԸ

էջ 210

1-2 Առաջին շարաթի ար աղուհացիցն ի յիշատակի սրբոյն Թէոդորոսի Երանելոյն սրբոյն Գրիգորի Նիսացոյ կախկոպոսի ներբողեան ասացեալ A, + որոյ յիշատակն կատարի որ ի սուրբ քառասնորդացն յառաջին շարաթի արն B, + ի սուրբ ծնունդը Թէոդորոսի C, հմմտ. ներբողեան ասացեալ ի սուրբ վկայն Քրիստոսի Թէոդորոս, որոյ յիշատակն կատարի որ ի սուրբ քառասնորդացն յառաջին շարաթ արն (Պ. Զարբհ., էջ 372):

3 ժողովուրդք AC

- 4 որ AC
 5 հասեալ] հոսեալ B. արդ] արդեալք B
 6 հանդիսացայք B. տեղին C.
 7 զաստանար B. հասանելոյս B
 8 ժամանակի] ժամու B, +ի AB եւ] AC
 9 եւ] AC
 11 հանդարտեցուցանէ] հանդարտ B
 12 իսկ] AC. իբրու AC. փողեհար B
 13 զբազումս] զբազմութիւնս AC.
 14 իւր B
 15 պատրաստութիւն B
 16 առ քաղցրագոյն] AC. քրիստոնէից և մանաւանդ A. քրիստովնեից C
 18 զբարբարոսական] B. մրրիկ B. ահագինս B. սոցա] այս B
 19 քաջահեղաբեր C. երեւելով] +նոցա AC. նոցունց] AC
 21 առ] AC զպաբերինիչն] զպակահիչն C
 22 շարշարեալ B.
 23 ստացաւ] բնկալաւ B
 24 զմիտսդ B
 27 փոխարինից B ներբողիցս B
 29 զբարեպաշտութեան B պտուղն B.

Էջ 211

- 1 կամս B. ցանկասցուք B, ցանգասչիք C
 2 արժանեացն] արժանաւորութեան B. բախշէ A
 3 թուիցի B, +վալելման B. հանդերձեալ BC
 5 զոր] և B. լինի] իցի B.
 6 տեսցուք] +զերիցս BC. երանեալ B. սրբոցն] նահատակացն B, սրբոցն C
 7 որպիսի B
 8 աստատին արձակեալ] անզստին AC
 9 նմանեաց BC, +իւրոց B. ճեմեալ] ճանաչեալ B. մարմին C
 10 գործարանն B, +եւ A. իւրովք B. բնակելոյն B
 11 յանպականութեան B.
 12 զսպեալ B տեղոջ C.
 13 զգանձ B. ինչ] BC. պատուական B ի ժամանակս] ցժամանակ B. վերստինն C.
 14 անբաղդատ C մարմինք B. որք] որ B.

- 15 որբ²] որպէս B. հանդէպն մահուամբ B
 16 նմանեալ]+ի B. վասն զի] քանզի B այլքն B. մարմնոց B
 18 շիրիմս B,+և B. հանդիպեսցի] լինի B
 20 եւ] B
 24 մեծ վայելչութեամբ AC. որ] B
 25 պատրաստեալ B.
 26 պայծառապէս մեծութեամբ շինուածոց B գեղեցկութեամբք B.
 27 զփայտն B
 28 զարծաթ ողորկութեան AC. քերել A
 29 գունուք գեղուք կենդանակերպ ծաղկմանն արուեստի] գեղարն AC
 30 ըզզարութիւնս B
 31 զդաւաճանութիւնսն B.
 32 այն B. զհնոցն]+զմարդկային կերպարանին զձեն AC
 33 զմարդկային կերպարանին զձեն] AC
 34 մեղ] AC. իբրու AC երանգոցն B.
 35 գեղոցն B. զվկային B
 36 նահատակութիւնքն B. եւ] A. զտաճարս]+զայս B

էջ 212

- 1 քանզի] զի B. կերպագրութիւն B.
 2 որմս B
 3 շարագրովն] շարագրողն B
 4 գետնոյս B
 5 անզգայիւքս] AC. արուեստասիրութեամբս] արեստասիրութեամբ B
 6 ցանգացեալ AC.
 7 դասուն] AC. բանի B արհնութեամբք C
 8 այնմանէ B.
 9 հանգստի] հանդիսի B
 10 գանձ B
 11 հանդիպմամբք B ինչ]+և B. բազմափափագ ABC.
 12 յլծիցն B. վերագոյն]+և B
 13 նուրիս] այնպիսի B. ցանգութեամբ A, ցանգութեամբք C. իբրու AC.
 14 մարմին B զնա և ծաղկեալ B.
 15 բերանով B որ] B.
 16 եւ] B
 17 իբրև ամբողջ երեւելով] AC աղաշանսն B
 18 հասուցանելով] մատուցանեն B. իբրու AC
 220

- 19 դայնսսիկ] դայսսսիկ B
 20 բարեպաշտ B
 22 ի մոյ] իմոյ AC. դանգուածոյ AC.
 23 ալլ] իսկ AC պարզաբար] AC. եւ¹] B
 24 շնորհալի եղեալ] AC.
 25 տրփանաբ լի] տրփալի B
 26 փափաքմամբբ C բանս B
 28 հանդերձելոց խոստմանցն] խոստացելոց բարեացն AC
 29 են] B
 30 դենն] ասեն B. ոչ և մի ինչ B
 31 վճարիլ AC. կարծեն] ասեն AC
 32 այգպէսդ B փոքրագունիցն զմեծամեծսն AC
 33 թագաւորաց B.
 34 լայնցանէ AC որ] զոր ըստ B.
 35 մարդիկ B. երեւեալ]+լինին B. փառաւորեցալ] փառաւորեալ լինի
 AC

էջ 213

- 1 այսպէս B. երջանիկ B տնանդ B
 2 հրշտակբ AC
 4 բանիս]+ ի AC
 5 յաղթանակի մրցանակի AC. վկայիս AC. զհասարակաց B
 6 իւրաքանչիւր B
 8 ստորակացեալ B
 9 քաջատղմիկ B
 11 նմանութենէ] հազորգութենէ B
 13 անտուստ C. ի] AC. ընտրութիւնն C
 14 հանգստեան AC. զինուորացն] AC
 15 պատերազմ B
 17 ամբարհաւաճութենէ] դաւաճանութենէն AC
 18 աւանդից B. քանդի]+ընդհանուր B. բրիստոնէից] տիեզերաց AC
 հասանէր BC.
 19 ամպարիշտ B. դատաստանս] վախճան B. ածեալ B
 20 երանեալ B. ծանուցեալ բարեպաշտութեամբ]բարեպաշտ զոլով B
 21 պարծելով]+և B
 22 եւ] B.
 23 արութեանն B
 25 թուլակի]+և B

- 26 և] երբեմն և B.
 27 յայնժամ] B
 28 ասեն AC.
 29 դու] մեզ AC
 30 արէնս անարգել B̄.
 31-32 ստորանգիլ B թագաւորական հրամանին և ոչ երկիր պագանելի] AC
 33 առաջնորդեալ B
 35 ալլ] և B
 36 զպատասխանին ասացելոցն AC. վերադրէր] վերադրէր AC.
 37 քանզի] + և B

էջ 214

- 1 պատրուդը մոլորելով B
 3 բարեպաշտութեան B է] B.
 4 հատցէ] հարց է AC
 4-5 որ այրեն մատուցէ արդ զհրատ տապոյ բոցոյն] AC իմուք] AC
 6 ըստ] AC.
 7 անդամոյ B իմ] B. պարտական] պարտապան B.
 8 գոռոզքն] + և ցառն գործավարքն B այսորիւք] B
 10 շարշարանս B. բողբոջացեալ] + և B
 11 իրրու AC, + համեղագոյն ինչ քաղցր ըմպելի զվախճանն յինքն
 13 գոլով B հեզնելով B, + միանգամայն B
 14 քո] + ում B.
 15 ասէ] + ցնա B ծնաւ B
 17 ուլ] B. տղայատեսիկ մտաւք B
 18 քո] B. աստուածուի AC
 19 գոլ B. մանկան C
 20 նպատակաց A
 21 ծնեալս B, + և B
 22 անդրէն] կրկին B
 24 առ ի փորձել զանձն իւր] AC
 25 փոփոխեսցէ զկամս] փորձեսցէ զանձն իւր B
 26 համարէին] կոչէին B.
 27 ափշութիւն AC. անխոհեմութիւն B
 28 որպէս] + և B. ախտ B

- 30 ճակատամարտութիւն B, +տուեալ նմա B
 32 ընդունել զպատմութիւնս B մարն B.
 33 քաղաքին B
 33-34 անդ ուրեմն] AC ունայնութեամբ B.
 35 ժամու B, +տուեալ նմա ներողութեանն B, +ի ժամուն յայնմիկ] B. ժամ] + ինչ B
 36 հարեալ] արկեալ B. գործովք B.
 37 խոհերականաց B յորոց B. իրն] +այն BC, +և B
 էջ 215

- 3 զձեռնարկութիւնն B
 4 պարծելով] +ուղղութեամբն B. խնդալով B.
 5 խռովեալ B տաճարին] +և B
 7 դատարան] +եղեալ B.
 8 իբր B. պատերազմեալ] պարտ էր B
 9 պատահմանց] պատաղմանց B
 11 համարձակութեամբ] +էր B
 12 ընդ] ի B
 13 պատասխանին զհարցումն B.
 14 եւ] ալ B եւ] +առ B.
 15-16 յազագս] վասն B փոխաբերեցան յնղանակ] փոխաբերից ան-
 յնղանակ AC
 16 տրամարանելով] +խոստամարք B
 18 կամեսցիս B
 21 խոստանամ AC. զարժանաւորութիւն] +և B երկրագոյնս B
 23 ասէ] B. ես] +ասէ B. դրոշկոց C
 25-26 առաւել B. վարկանիմ] համարիմ B
 27 վատթարագոյնսն B, +որ B. նա] +է B. եղկելի] ողորմելի B
 28 անիրաւան] առ իրաւան ABC
 29 զի] այնորիկ B.
 30 խոստմանցդ B զայպիսիդ B. իրս] B.
 31 էք] +ով B շարեաց B.
 32 զի] B. եւ զուղղապէս] AC իմ] BC
 33 յանկեալ] անգեալ B
 34 առաւել բան] մանաւանդ բան թէ B
 35 զորոց B. զանարէն արէնս] զարէնսդ AC. եղկելիս] ողորմելիս B
 36 զի] բանզի B.

- 1 ընկալեալ] ունելով B
 2 ծիրանիս B.
 3 քահանայիցն AC
 4 ունելով B
 5 իսկ եւ] երբէք AC. բազինսն B
 6-7 լինին B. զվատթարագոյն անասնոց B
 8 մարմնավաճառք B նստելով] + զհանդերձսն շաղախելով AC.
 9 զանգեղով AC
 10 արդարոյն B
 11 ցուցեալ B
 12 տակաւ B.
 13 անարգող և հայհոյիչ B
 14-15 ուժգնարար] AC. եւ ոչ թողանայր] AC
 18 իմ] իմում C մարմնոց B. սրբոյ C.
 19 անցելով B. բերէին] բերէին B նա] + դարձեալ B
 20 ալլոց AC
 22 անդանար] անդ B. սքանչելիս B, + կատարեալ լինէին B. ցուցեալ] B սրբոյն] + և B
 23 երգողաց բազմութեան B. ի բանդին B
 24 իբրու AC. ամենայն գիշեր] ամենագիշեր B. ջահաւորութիւն արտաբուստ երեւեալ լինելով] սաղմոսերգութեամբ AC
 25 որպէս զի եւ բանդապետին ընդ հրաշափառ տեսիանն եւ լրմանն] որպէս զի ընդ հրաշալի տեսիանն և լրմանն բանդապետին AC
 26 վազելով] + ի բանդն B. ոչ] + և B
 27 կալանաւորացն] կալանաւոր կապանաւորացն AC
 29 արդ] ալլ բանդի B. առ] AB
 30 եհաս] + ապա B. նորա դատապարտող] B. դատակնիքն B
 31 վախճանիւ B, + հրամայիւր B. ինքն] + իսկ B
 32 զյիշատակ] + նահատակութեան B
 33 ժողովուրդս B.
 34 զեկեղեցի B. զհրշտակ A
 35 առ] B. մեզ] B. յաստուծոյ] + վասն մեր B
 36 հիւանդութեանց] հիւանդաց AC. բացազրօծել AC

- 3 տանողաց] տանելոց B. անյազապէս ABC տարելորական] տարելոր B.
- 4 դայս] դայսոսիկ B
- 5 յանկեալ B. զմբջեանց B
- 6 ոմանց ելանելով] ոմն անցանելով B
- 7 եկելոցն] AC
- 8 ալլ] արդ B. այսուհետեւ] AC. ի] AC
- 9 մարդասիրութեամբ B.
- 10 զտանս B վկայասիրացս զգունդ B
- 11 զյաղթական] զյաղթանակն B. քոոցն AC
- 12 իցես]+արդեք B տանի B
- 13 վերատեսուչ B
- 15-16 ճեմեսցիս AC. կամ ընդ հրեշտակացն պարուն զասեալ տեառն առաջի կալով] AC եւ եթէ] կամ B. զզարութեանցն B. եւ] AC.
- 17 իշխանութեանցն B
- 18 զանդանարդ] զանգանաբդ AC պատողքս A, պատուաւքս C. քոոյ յիշատակիս AC,
- 19 զկատարեալքս+ի B
- 21 եւ] AC. խոստովանութեան այսչափ] նահատակութեան որ այդպիսի AC
- 22 ուրախացիս] ուրախ լիցի B.
- 23 զի որպէս] քանզի որչափ B ժողովորդ] AC. պատուհասիցն B. տեսաւքս C. ունէիր]+այնչափ B
- 24 պաշտանեայք B
- 25 մաղթեալ] հայցեա խաղաղութիւն B. ժառանգութեանս B
- 26 թաղաւոր B. վասն զի] քանզի B. վկայիցն B
- 27 շարշարանացն B. քաղաքացիք] քաղաքակիցք C,+ւ B
- 28 պատուողք] պատուք B
- 30 իբրու B. իբրեւ²] որպէս B.
- 31 վկայ B,+վասն ժառայակցացս B
- 31-32 թէպէտեւ փոխեալ ես ի կենցաղոյս] ի վերայ փոփոխեալ ես ի կենցաղոյս B զիրս] զկիրս B

- 1 զի] քանզի B. եւ] AC. յանշարշարս B. համարիմ C
- 2 հայցեմք B

- 3 եթէ պետք] թէպէտք B բազում] յոլովագոյն B. հաւաքեա զգունդս] գումարեա զպարն B
- 4 ամեննքումք C.
- 5 հանդիսից եւ ժողովրդոց B
- 6 զձիւք B. ծանոյ AB
- 7 գլխարին B. մեծի] գնդի B. հարո] յարո B
- 10 յաղզս] վասն B. զերկաթեղէնն B. + զգեցեալ եղենն B.
- 11 ընկալան] B. յաղագս] վասն B կրեցին] կրեալ համբերեցին B.
- 12 զգլուխն B
- 13 հերձուածոց B. յայգուշս] յագուշս AC. եւ] B ապականեցէ] հեղ-
ձուացէ B.
- 14 գացի առ մեզ] AC
- 15 ճշմարտութեան] պարարտութենէ AC. զբարեպաշտ B
- 17 են] B սքանչելիք B.
- 18 վկայս B հաւատացելոցս] B.
- 20 հովտի] հաւտ AC. զկեանսն B
- 21 հաւր] հաւտ AC
- 22 յիշխանութիւն B
- 23 եւ պատիւ... Ամէն] B

դ) ԳՐԻԳՈՐ ՆԱԶԻԱՆՉԱՅՈՒՅԻ «Ի ԳՐԻԳՐԻՈՍ...» ՃԱՌԻ ՀԱՅԵՐԵՆ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գրիգոր Նազիանզացու հրապարակվող ճառը, պահպանված ձեռագրական նյութերից դատելով, «Որք Եգիպտոսէն են» գրքի շորրորդ բնագիրն է, ասվել է իր իսկ Սասիմաչի եպիսկոպոս ընտրվելու առիթով: Ճառիս ստեղծագործական պատմության առումով ուշագրավ է հետևյալ միջնադարյան գրառումը, որը պահպանվել է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող ԺԲ դարի մի գրչագիր ժողովածուում.

«Նորին առ Գրիգոր Նիսացի, մերձ կացելոյ Բարսղի և ի վկայսն:

Յորժամ բռնադատեցին զԳրիգոր Աստուածարան հայրն և մայրն իւր, և ժառանգաւորք իւրեանցն եկեղեցւոյ, և ժողովուրդն Նազիանզու քաղաքին՝ առնուլ զպաշտան և զաշտիճան եպիսկոպոսութեան, և ոչ կարէին հաւանեցուցանել զնա, յայնժամ հայրն նորա կոչեաց զԲարսեղ Կեսարու և զնորին եղբայրն զԳրիգոր Նիսացի, և զայլ մերձակայսն, զի թերևս նորաւք ածցեն զնա ի հաւանութիւն: Եւ եկն, եւայս քան զայլսն, Բարսեղիոս և էսծ ի հաւանութիւն զԳրիգոր Աստուածարան առնուլ զեպիսկոպոսութիւնն: Իսկ ի յամենն Գրիգորի՝ եղբարն Բարսղի և այլոցն, ձեռնադրին զԳրիգոր Աստուածարան յեպիսկոպոսութիւն սուրբն Բարսեղ և հայրն Գրիգորի Աստուածարանի: Իսկ իրրեւ եկն յետոյ Գրիգոր Նիսացի՝ ասաց զճառս զայս Գրիգոր Աստուածարան և ամբաստանէ զԳրիգորէ Նիսացւոյ առաջի եղբարն իւրում՝ սրբոյն Բարսղի, վասն ոչ յաւժար և փոյթ զալոյն ի ձեռնադրութիւն նորա, և վասն ոչ յիշելոյ առ նմա ի մանկութենէ զսէրն: Այլ նա ընդունէր զասացեալսն յոյժ քաղցրութեամբ և առաւել սիրով, զի գիտէր ոչ յանդիմանութիւն ինչ լինել զասացեալսն, այլ իբրեւ զաղբարարանութեան՝:

¹ Գրչագրում՝ զաղբարարանութեան:

Բայց էր արն այն տան վկայից՝ յորժամ ասաց զայս ճառս, և թուի, թէ շաբաթ էր արն, քանզի այնպէս էր յառաջ կարգեալ ի նիկիայ, զի ի շաբաթ ար ի բոլոր տարին զատկի տէրունական տանիցն զայլն հասարակ մարտիրոսաց տանէին, վասն այնր ի կատարած ճառիս յիշէ զմարտիրոսսն, որք վասն Քրիստոսի վկայեցին: Բայց յայլոց ասացաւ, թէ նիւսացի եկն յառաջ և հաւանեցոյց զԱստուածաբան, և ձեռնադրեաց զնա նախ քան զգալն Բարսղի, զի վասն աւագութեան և ծեր գոլոյն պատիւ արարեալ նիւսաց [ւ]ոյ ի նմանէ, ասեն, առնուլ զձեռնադրութիւնն, և զյանդիմանութիւն առ Բարսեղ ասացեալ ասեն: Այլ կարի յոյժ ստեն, զի վերնագիր ճառիս առ Գրիգոր յայտ առնէ զասացեալն վասն անագան գալոյն մեղայդեալա՞²:

Սույն հաղորդմանը ծանոթանալուց հետո պարզ է դառնում, որ կա մեկ այլ տարբերակ, որի համաձայն Գրիգոր Նազիանզացու ձեռնադրութեան անմիջական մասնակիցը ոչ թի Բարսեղ Կեսարացին է, այլ Գրիգոր Նյուսացին. «և եկն վաղ, քան զայսն, Գրիգոր նիւսացի և էաժ ի հաւանութիւն զԳրիգոր Աստուածաբան առնուլ զեպիսկոպոսութիւն»³: Ուղղակի պիտի ասել, որ Նազիանզացու ձեռնադրութեանը Նյուսացուն ի սկզբանէ մասնակից դարձնելու սույն ձգտումը պայմանավորված է տեղական հետաքրքրութեամբ և իրական չէ: Իրադարձութիւններ ի նման ընթացքի զեպքում բնավ անհրաժեշտութիւն չէր լինի գրելու Գրիգոր Նազիանզացու հրապարակվող սույն ճառը: Ավելին, պահպանվել է Նազիանզացու հարակից բացատրութիւնը իր իսկ ձեռնադրութեան բնույթի ու մասնակիցների առիթով, որը հնարավորութիւն է տալիս հստակ պատկերացնելու իրողութիւնը. «բռնադատիմք, ով բարեկամք եւ եղբարք... ի ծերունս հարէս եւ ի սիրելոյ...»⁴: Դժվար չէ կոահել, որ այստեղ խոսքը իր հոր և Բար-

² Ձեռ. № 1897, էջ 95բ—96 բ: Այլուր ևս այն միտքն է հայտնվում, որ ձեռնադրութեան մասնակից անձը Բարսեղ Կեսարացին է. «բաղում թախանձանաբ Բարսղի և հարն Գրիգորի նիւսացոյ հնազանդեցան և բնգալա զձեռնադրութիւն Եպիսկոպոսութեան» (ձեռ. № 5596, էջ 37բ):

³ Ձեռ. № 4150, էջ 9բ, հմտ. ձեռ. № 1879, էջ 172ա:

⁴ Ձեռ. № 1500, էջ 773բ:

սեղ Կեսարացու մասին է (Գրիգոր Նյուսացին ձեռնագրութեան արարողութեանը մասնակից է դարձել ուշացումով):

Գրիգոր Նազիանզացին Սասիմայի եպիսկոպոս է ձեռնադրվել 372 թ., դա նշանակում է, որ նույն թվականին էլ գրվել է հրապարակվող «Ի Գրիգորիոս եպիսկոպոս...» ճառը, ուր կա և՛ բարեկամական նուրբ հանդիմանություն, և՛ վաստակի գնահատություն, և՛ անկեղծ ու մտերմիկ փոխհարաբերության գնահատություն:

Նազիանզացու «Ի Գրիգորիոս եպիսկոպոս...» ճառի հայերեն թարգմանությունը հրատարակության պատրաստելիս ձեռքի տակ ունեցել ենք Մաշտոցի անվան Մատենադարանի հետևյալ զբրչագրերը. № 823-A (Գր. Նազիանզացի՝ Առ նաւարկութիւնն, 1266 թ.), № 1500-B (Ճառքնտիր, 1283 թ.), № 4234-C (Ժողովածու, 1307 թ.), № 6988-D (Ժողովածու, 1763-1764 թթ.), № 2615-E (Առ նաւարկութիւնն, 1850 թ.)⁵: Բնագրի համեմատության համար հիմք ենք ընդունել Migne-ի հրատարակությունը⁶:

⁵ Արտասահմանյան ընդօրինակություններից տե՛ս Վրեհնայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 217, էջ 162ա—164բ, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 429, էջ 108—109, ձեռ. № 877, էջ 361—365, նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի ձեռ. № 393, էջ 84ա—86բ, Երուսաղեմի Հայկ. Մատ. ձեռ. № 1414, էջ 189—203, Վրեհնայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 304, էջ 110բ—112ա:

⁶ Տե՛ս PG, t. 35, էջ 832—841:

27ա //ՆՈՐԻՆ Ի ԳԻԿՈՐԻՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, ԲԱՐՍՂԻ ՄԵՐՁ ԿԱՑՆԸՅ, ՅԵՏ
ՁԵՌՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆՆ ԵՒ Ի ՎԿԱՅՄՆ*

27բ Ա // Սիրելոյ Հաւատարմի ոչ ինչ է փոխանակ չէիցս եւ ոչ
ինչ, եւ ոչ կշիռք ինչ զեղեցկութեանն նորա**։ Բարեկամ Հաւատա-
5 րիմ ծածկոյթ, զաւրաւոր եւ ամբացեալ թաղաւորութիւն։ Բարեկամ
Հաւատարիմ՝ զանձ կենդանի։ Բարեկամ Հաւատարիմ առաւել քան
զոսկի եւ զքար պատուական բազում***։ Բարեկամ Հաւատարիմ
պարտեղ փակեալ, աղբիւր կնքեալ՝ ըստ ժամանակի բացեալ եւ
ճաշակեալ։ Բարեկամ Հաւատարիմ՝ նաւահանգիստ հանգստեան,
10 միանգամայն եւ իմաստութեամբ զանազանեալ։ Որպիսի որ եթէ
խրատ ծայրագոյն եւ ուսումն ամենայն, զմերն ասեմ, եւ որ եր-
բեմն մեր է, որքա՞ն պայծառագոյն։ Եւ եթէ որդի լուսոյ**** կամ
«այր Աստուծոյ»*****, կամ մերձաւոր Աստուծոյ, կամ այր ցան-
կութեանց լաւագունիցն, եւ կամ այլ ինչ յայնպիսեացն անուանիլ
15 արժանաւոր, եւ որովք Գիրք պատուեն զաստուածազգեստսն, եւ
զբարձրագոյնսն, եւ զվերի մասինն։ Այս ահա պարգեւ Աստուծոյ
եւ երեւելապէս առաւել քան զարժանաւորութիւնն մեր։ Եւ եթէ բա-
28ա րեկամ է առ մեզ եկեալ, եւ նորիին առաքինութեամբ համապա-
տիւ, եւ բարեկամությամբ մերով, եւ սա առաւել վայելչագոյն,
20 եւ շնորհալից, եւ քան զեւզ անոյշ, որ զարդարէ զմուրուսս քա-
հանային եւ զաւճիս զգեստուն անուշահոտագոյն*****։

* Հունարն խորագիրը մի փոքր այլ է. Τοῦ αὐτοῦ εἰς Ἱερζαβριον Νόστρου, τὸν τοῦ
μεγάλου Βασιλείου ἀδελφόν, ἐπιστάνατα μετὰ τὴν χειροτονίαν» (PG, t. 35, էջ 832—841).

** Հմմտ. Սիրար, 2, 14, 15։

*** Հմմտ. Սաղմ., ԺԸ, 11։

**** Հմմտ. Յովհ., ԺԲ, 36։

***** Դ Բազաւ., Ա, 9։

***** Հմմտ. Սաղմ., ԺԼԲ, 2։

Բ Իսկ արդ՝ բաւականօ՞նք արդեաւր այսոքիւր ձեզ զայլոք գրեաց:
 Եթէ պարտ իցէ՝ արիւնակ իմն իբրեւ զխնամողք կենդանագրացն,
 բազում անգամ ի վերայ արկանեն զգոյնսն, զի կատարելապէ՛ս
 ձեզ զբանիս կերպարան առաջի կացուցանիցեմք: Եւ գրիցեմք ձեզ
 յաքրադոյն եւ յայտնագոյն: Ո՞ արիւնագրացն երեւելագոյն՝ Մով-
 սէս: Ո՞քահանայիցն սրբագոյն՝ Ահարոն: Ոչ ինչ նուազ եղբարք
 առաքինութեամբն, քան թէ մարմնովքն, մանաւանդ մին Աստու-
 ած Փարաւոնի՞* եւ Իսրայէլի վերակացու, եւ արիւնագիր, եւ յամպն
 ի ներքս մտեալ, եւ աստուածայնոց խորհրդոցն տեսող, եւ խոր-
 հրդածու, եւ խորանին ճշմարտութեան, զոր հաստատեցար Տէր,
 եւ ոչ մարդ** , սակայն քահանայք երկոքեան: Քանզի Մովսէս
 ստէ, եւ Ահարոն ի քահանայսն նորա***, զի մին իշխան իշխա-
 նաց, եւ քահանայ քահանայից՝ վարեցեալ աստուածային լեզուաւ
 Ահարոնիւ՛ // ինքն առ Աստուած նմա լինելով****, իսկ միւսն
 զկնի նորա վազվազակի, եւ յոյժ առաւելեալ քան զայլսն արժա-
 նաւորութեամբ, եւ առ Աստուած մերձաւորութեամբ: Երկոքեան տան-
 չեցին զԵզրայտոս, զծովն բաժանելով՝ զԻսրայէլ անցուցին, զթշնա-
 միւսն ընկղմեցին, հաց ի վերուստ ձգեցին, ջուր անհաւատարիմ
 յանապատի զոմն տային եւ զոմն քաղցրացուցանէին: Երկոքեան
 պատերազմեալք յաղթեցին Ամազեկայ տարածմամբ սուրբ ձե-
 ոաց եւ արիւնակաւ խորհրդոց մեծագունի, երկոքեան յերկիր աւե-
 տեաց եւ առաջնորդեալք, եւ փութացեալք: Իսկ արդ ո՞չ արդեաւր
 ծանաթագոյն ձեզ կերպարանն: Ոչ յայտնապէս ձեզ զանուանակիցն
 իմ եւ զհամաշունչն կենդանագիր բանս սպաւորեաց:
 Գ Յայցցանէ ոմն էաւժ զմեզ եւ զաղտնեան ի մէջ էած. ոչ
 զիտեմ եթէ զինչ ախտացեալ, կամ զիարդ շարժեցեալ անարժա-
 նապէս իրոյ Հոգւոյ, քանզի թէպէտեւ խոշորագոյն է բանս, սակայն
 ասացի՞ զամենայն բերէ բարեկամութիւն՝ շարշարելով եւ բժշկե-
 լով: Եւ որ մխիթարելս՝ եկն եւ խելամուտ առնել, եւ հան/բար-
 սեցուցանել Հոգւովն: Մեծ է եւ այժմ, ինձ (քանզի որպէ՛ս ար-
 դեաւր ոչ մեծ, որ ամենայն ձերոց կենաց առաջի հաստատեցի*****),

10
 28բ
 15
 20
 25
 29ա
 30

* Հմմտ. Ելք, է, 1:
 ** Հմմտ. Եբր., Ը, 2:
 *** Հմմտ. Սաղմ., ՂԸ, 6:
 **** Հմմտ. Ելք, Գ, 16:
 ***** Սույն և հետագա փակագծային առանձնացումները բնագրային են:

սակայն, մեղադրեմ, զի քան զպէտսն յետոյ: Որպէ՞ս զկնի չաղ-
 թութեանն ի վերայ ընթացից մարտակցութիւնդ, ո՞վ սիրելեաց
 առաքինիդ եւ մարտակցաց, յետ արէկոծութեանց նաւուղիդդ, եւ
 5 զկնի սպոյն զեղս: Իսկ արդ իբրեւ զեղբարցասէր արդեաւք ամա-
 շեցէ՞ր ի բռնութենէն: Թէ եւ դու իբրեւ զբռնաւոր զժուարացա՞ր
 ընդ անհաւանութիւնն: Զո՞ ի հղբարց բամբասես եւ զո՞ արդեաւք
 թողուս ի բամբասանաց: Բարբառ իմ առ քեզ ինչ ի բանիցն Յով-
 բայ՝ էի ես վշտացեալ եւ առ բարեկամդ, թէպէտեւ ոչ նոյնպիսի.
 եւ ոչ նման աստիւք: Առ ո՞ արդեաւք մերձենացես: Կամ՝ ու՞մ
 10 կամիցիս ազնեի՞: Իսկ արդ՝ ո՞չ արդեաւք որոյ բազում է զարու-
 թիւնն՝: Ո՞չ որոյ յլուվ է իմաստութիւնն՝՝՝՝ եւ հանճար: Քան-
 զի զայս տեսանեմ ի յլուվս այժմ լաւագունիցն կրեալս, որք դիւ-
 րաւ արդեաւք բարձրագունիցն զմեծամեծան ներեն, քան **եթէ**
 29բ նուաստիցն զփոքունս: Զայս արդեաւք դու գիտիցես, զ//ի ոչ ինչ ինձ
 15 պատշաճէ յաղագս քո ոչ բարեացն երեւեցուցանել, որ զքեզ ամե-
 նայն բարոյ սահման եւ արհիսակ զնեմ, եւ միանգամայն ոչ արա-
 գագոյն լեալս ի դատաստանս՝՝՝՝, ի Գրոց խրատեալս: Բայց ես
 զբանն խոստանալ պատրաստ եմ եւ քեզ, եւ ամենայն կամողի
 յաղագս սիրելութեանն իմոյ, **եթէ** անհաւանութեանն, որպէս ո-
 20 մանք անուանեցին, եւ **եթէ** նախախնամութեանն, որպէս զիս ինքն
 հաւանեցուցանեմ, եւ զզուշտութեանն, որպէս զի գիտիցես ոչ յամե-
 նայն ժամ վայրապար բարեկամաւ վարեցեալ եւ անուամար: Այլ
 է ինչ զորս եւ տեսանել կարող, քան զյուրովս լաւագոյն, եւ վստահ
 եղելով, զորս վստահանալ է արժանաւոր եւ երկուցելով, որ ինչ է
 25 երկիւղն, եւ յորոց ոչ երկնչելն, որք միտս ունիս յահաւորագունէն:
 Դ եւ արդ՝ զի՞նչ թուի եւ կամ զի՞նչ լաւագոյն է: Այժմ խոս-
 տանամ զհամարս ձեզ, զա՞յս հրամայէք եւ ո՞չ պախարակէք զժա-
 մանակս (որ տաւն է, այլ ոչ է ատեան): Եթէ զայս՝ յա՞յլ ժա-
 մանակս եւ ի ժողովս յապաղեսցուք: Զի եւ է իսկ երկայնադոյն,
 3030աքան զ//մերձակայ ժամանակս բանս: Իսկ մեք բարբառեսցուք
 ի՞նչ առ ձեզ զտաւնիս արժանաւոր, զի մի անսուաղս զձեզ ար-
 ձակիցեմք մեք, որք եւ այսոցիկ եմք խորտկատուք: Սրբեսցուք

* Հմմտ. Յովբ, ԻԶ, 3:

** Հմմտ. Յովբ, ԻԶ, 2:

*** Հմմտ. Յովբ, ԻԶ, 3:

**** Հմմտ. Մատթ., է, 1, հմմտ. Ա. Կորնթ., Դ, 5:

5 զմեզ ինքեանս, եղբարք, վկայութս մանաւանդ եւ որովք սորաւ
 արեամբ եւ ճշմարտութեամբ սրբեցան: Ազատեսցուք յամենայն
 պղծութենէ մարմնոյն եւ հոգւոյ*, լուսացու՛ք, մաքուրք լերուք,
 մերձ կացուցուք եւ մեր զմարմինս մեր եւ զհոգիս**, պատարագ
 կենդանի, սուրբ, հաճոյ Աստուծոյ, զբանական մեր զաղաւթսն***:

10 Քանզի ոչ ինչ այնպէս մաքրագունին է պատուական, իբրեւ զմաք-
 րութիւնն: Նահատակեսցուք յաղագս նահատակացս, յաղթեսցուք
 վասն յաղթողացս, վկայեսցուք ճշմարտութեանն վասն վկայիցս:

30 Զայս նահատակութեանցս սոցա շնորհեսցուք եւ զմեզ պսակաւորս
 լինել եւ նոցին փառաց ծառանգաւորս, որոց առ մեզ ինքեանս
 գտանին եւ որոց յերկինսն ամբարեալքն են, որոց յիշատակք եւ
 նկարագիրք ոմանք երեւեալքս են: Ընդ իշխանութիւնս եւ ընդ պի-
 30 րութիւնս մարտիրոսք, ընդ աներեւոյթ հալա//ծիւն եւ բռնա-
 ւորսն, ընդ աշխարհակալս խաւարիս այսորիկ, ընդ այսս երկինա-
 15 ւոր եւ որք ընդ երկնաւ եւ շարութիւնքն****, ընդ որս ի ներքս ի մեզ
 եւ ընդ ախտս է պատերազմ, ընդ որս հանապազար արտաբուստ
 ի ներքս խոռվութիւնք անկանին:

20 Եւ Համբերեսցուք սրմտութեանն իբրեւ զազանի եւ լեզուոյ իբրեւ
 երկայալիս սրոյ, եւ զհեշտութիւնսն իբրեւ զհուր շիջուցուք: Դի-
 ցուք լսելեացս զորնս՝ զեղեցկապէս բացեալս, եւ զակն ողջախո-
 հացուցուք. դաստիարակեսցուք զշաւշափումն զկատողեալն, եւ
 զճաշակելիս զաւշտողան, զի մի մահ ելցէ ընդ պատուհանսն մեր,
 վասն զի այսպէս թուի ինձ կոշել զգայարանս, եւ զծաղուն զան-
 շափութիւն ծաղր արասցուք: Մի՛ կրկնեսցուք ծոնք Բահազու*****

25 յաղագս պիտոյիցն եւ մի՛ վասն երկիրդի ոսկեղէն պատկերին եր-
 կիր պագցուք*****: Ի միոջէն եւ եթէ երկիրք՝ երկնշէլ ինչ յԱս-
 տուծոյ առաւել, եւ թշնամանել զպատկերն շարութեամբ: Եւ յամի-
 նայնի զվահանն հաւատոյն առցուք, զի յամենայն նետից շարին

31 Գերժանիցիմք*****: Եւ այն է դժնդակ պատերազմն, // այս է մարտ

30 մեծ, եւ այս յաղթութիւն մեծագոյն*****: Եթէ այսպէս ժողովիցիմք

* Հմմտ. Բ Կորնթ., է, 1:

** Հմմտ. Սայի, Ա, 16:

*** Հմմտ. Հոռվմ., ԺԲ, 1:

**** Հմմտ. Սփես., Զ, 12:

***** Հմմտ. Գ Քաղաւ., ԺԶ, 18:

***** Հմմտ. Գ Քաղաւ., ԺԲ, 18:

***** Հմմտ. Սփես., Զ, 16:

***** Բնագրում ունենք՝ μαζα τρεποσου (էջ 837):

5 եւ ընթանայցեմք՝ ճշմարտապէս ըստ Աստուծոյ* է մեր տաւնս,
ստուգապէս զվկայան պատուեմք, եւ կամ պատուեսցուք, ճշմար-
տապէս պարեմք զյաղթանակսն: Ապա եթէ որավայնի հեշտու-
թիւնս շնորհիցեմք եւ փափկութեանն լիցիմք ժամանակեայք, եւ
10 ի ներքս ամբարիցեմք զթափեալն, եւ զարբեցութեանն տեղի այն-
քիկ, որք ողբախոհութիւնն կարծեն, զիրացն ժամանակս եւ զգոր-
ծոցն, այլ ոչ զի ի վեր ելանելոյն՝ եւ աստուածանալ, եւ դտեսու-
թիւնն այսպէս ասել համարձակեցայց, որում վկայքն միջնորդք
15 ընին, նախ եւ առաջին եւ ոչ զժամանակն ճանաչեմք: Վասն զի՝
զի՞նչ յարդ առ ցորեան: Եւ զի՞նչ փափկութիւն մարմնոյ առ վը-
կայիցն մարտս: Այնորքիկ՝ տեսարանացն, եւ սորա՝ իմոց ժողո-
վոցս. նոքա՝ անժուժկալից, եւ այսորքիկ՝ ողբախոհաց, այնորքիկ՝
մարմնասիրացն, եւ սորա՝ արձակեցելոցն ի մարմնոց: Եւ զկիի
այսորքիկ ակորժեմ իմն ասել համարձակագոյն, բայց խնայեմ ի
15³¹ բճալհոյութենէն՝ պ//ատկառելով ի ձէնչ: Սակայն ոչ զայս պա-
հանջեն ի ձէնչ վկայքս, զի այսպէս ասել շափաւոր է:
20 Զ Արք՝ մի անսրբապէս կատարեսցուք, եղբա՛ւրք, զսրբու-
թիւնս, եւ մի՛ զբարձրագոյնսն նուաստարար, մի՛ անարգապէս
զպատուականսն, եւ մի՛, համառատագոյնս ասել, հողեղենաբար
զհոգեւորսն: Տաւնէ եւ հրեայն, այլ ըստ Գրոյն, տաւնէ եւ հեթա-
նոսն, այլ որպէս հաճոչ է զիւացն: Բայց մեղ, իբրեւ ամենայն
հոգեւորք, զործ, շարժումն, խորհուրդ, բան, մինչեւ ի գնացս եւ ի ըղ-
գեստս, մինչեւ ի հայեցուածս՝ ամենայն բանին ժամանեալ, յարի-
նեսցէ ըստ Աստուծոյ զմարդն. այնպէս տաւնելն եւ զուարթանալն:
25 Ոչ արգելում եւ զհանգիստն, այլ տանջեմ զանշափութիւնն: Եթէ այս-
պէս հաւարիցիմք եւ այսպէս տաւնիցեմք, մեծ է ասելս, թէ եւ մեր
հանդիպիցիմք նոցունց նահատակութեանցն, եւ զնոյն փառս ժառան-
գիցեմք, զի «զոր ակն ոչ ետես, եւ ունկն ոչ լուս»**, եւ ոչ ամարդկա-
յին երբէք միտք տպաւորեցին՝ ըստ իշխանութեան ստեղծանելով
30 զերանութիւնն, զայն զմտաւ ածեմք առաջի կալ մաքրեցելոցն,
32ա // եւ Քրիստոսի պատարագին նմանեցելոց: Այլ եւ զպայծառու-
թիւնն սրբոց վկայիցն տեսանիցեմք, զի ոչ այն փոքր, որպէս եւ
իմ է բանս, եւ ի յուրախութիւնն Տեառն մտանիցեմք, եւ լուսով

* Ըստ Աստուծոյ կապակցութեան զիմաց բնագրում կարգում ենք՝ ԴԵՄՈՒՅԵՆՆԵՆ
(էջ 837):

** Ա կորնթ., Բ, 9, հմտ. Եսայի, ԿԳ, 4:

երանելույ, եւ սկզբնականի Երրորդութեանն, քաջ զիտեմ, պայ-
ծառանայցեմք հաստատագոյն, եւ մաքրագոյն, չոր հաւատացաքն,
եւ զոր խոստովանեցաքն առաջի Աստուծոյ եւ մարդկան, ոչ ինչ
5 երկնշելով եւ ոչ ամաշելով, ոչ յարտաբին թշնամեաց, եւ ոչ որոց
ի մեզ ինքեանս ի սուտ բրիստոսացն, եւ ի պատերազմողաց Հոգ-
ւոյն: Եւ խոստովանեցուք մինչև ի վերջին շունչն բազում համար-
ձակութեամբ զբազում աւանդութիւնսն սրբոց Հարցն, մերձաւորաց
Քրիստոսի, եւ առաջին հաւատոցն, զսննդակիցն մեր ի մանկու-
թենէ խոստովանութիւն, զոր առաջին բարբառեցաք, եւ ընդ որում
10 ի վախճանին երթիցուք գոնեայ, զայն, եթէ ոչ այլ ինչ, աստի տա-
նիցիմք, զբարեպաշտութիւնն:

Է Եւ Աստուած խաղաղութեան, որ հաշտեցոյց զմեզ ինքեան
ընդ խաշին*, ընդ իւր զմեզուք պատճառգմեալսս, եւ «աւետա-
32բ րանեաց զխ//աղաղութիւն հեռաւորեաց եւ մերձաւորաց»**, որոց
15 ընդ արինաւրն եւ որոց արտաբոյ աւրինացն, սիրոյն հայր՝ սէրն,
վասն զի այսոբիւք նախքան այլովքն զուարճանայ կոչեցեալ, զի
արէնագրեացէ եւ անուամբք զեղբայրասիրութիւնն, որ զնոր պա-
տուիրանն ետ այնքան սիրել զմիմեանս, որքան եւ սիրեցեալք
20 եղաք***, որ ետ եւ հղարանալ զեղեցկապէս, եւ ընդ զարու-
թեամբ լինել յաղագս երկիւղի, եւ խուսափել հանգերձ բանիւ, եւ
համարձակել դարձեալ յաղագս բանին, որ եւ զմեծամեծ հաւտսն
հաստատէ, եւ զփորունս մեծացուցանէ ի ձեռն շնորհին, նա, ըստ
բազում քաղցրութեանն իւրոյ, զմեզ մխիթարեացէ յաճախագոյն
մխիթարութեամբն, եւ յառաջ ածցէ հանգերձ հովուաւք ի միասին,
25 ամբողջ ապրեցուցանէ զհաւտս, եւ զձեզ հաստատեցէ յամենայն
դործս բարիս, եւ հոգեւորապէս տանել ընդ վկայիցս հաւանե-
ցուցէ, եւ որ անդ են փափկութիւնքն արժանաւորեցուցէ, ուր ամե-
նայն զուարճացելոցն է բնակութիւն, եւ երեւեալս արդարութեամբ
33ա իւրոց փառացն յազեցուք****, երեւեցելովքս ի Քրիստոս // Յի-
30 ստու՝ ի Տէր մեր, որում փառք եւ պատիւ, եւ զարութիւն յափ-
տեանս յափտենից: Ամէն:

* Հմմտ. Բ Կորնթ. Բ, 18:

** Եփես., Բ, 17:

*** Հմմտ. Յովհ., ԺԳ, 34:

**** Հմմտ. Սաղմ., ԺԶ, 15:

էջ 230

- 1 նորին] D. յեպիսկոպոս A կացելո B.
- 2 վկայս C
- 3 սիրելոյ AC, սիրելո B
- 4 կշեոք ADE. գեղեցկութեան CDE
- 8 փակեալ]+և E. ժամանակաւ E
- 10 զանազանեալ] զննեալ CE. որ]+և BC. եթէ] է թէ C
- 14 ալլ] ABDE անւանել B, անուանել C
- 15 որով B. զաստուածասգեստսն BC
- 17 եթէ]+էի C.
- 18 եկեալ առ մեղ B
- 19 եւ սա[ևս BD. սա] C վայելչագոյն C.
- 20 զիւղ BCE. անուշ B զմուրուս B, զմօրուս C, զմօրուս E.
- 21 սգեստուն AB

էջ 231

- 1 բառականք A, բօականք B. արդօք B, արդեւք C. այսորիկ C
- 2 զխնամօղք DE
- 4 առաջ ADE կացուցանեմք BC.
- 5 ո] ով B, որ C
- 6 Մուսէս B, Մօսէս C. ո] ով B նւաղ B.
- 7 մարմնովք B
- 8 յամբն AB
- 9 խորհրդոյն C. տեսաւդ A, տեսող CDE
- 10 հաստատեաց B
- 11-12 Մովսէս... նորա] Մովսէս և Ահարոն ասէ ի բաճանայս նորա C
- 13 լեզուով C

- 14 Ահարոնիւ] + ւ B. նմա լինելով] նմանելով B
 15 առաւել C + էր C
 16 երկուքեան AD
 17 զԻսրայիլ B. զթշնամիսն ընկղմեցին] BC
 19 երկուքեան AD
 20 ձեռացն B
 21 խորհրդո B, խորհրդոյ C. մեծագունիւ E. երկուքեան AD
 23 ծանոթագոյնս B. կերպարանն] + է BC. ոչ] + ի B.
 24 զհամաշունչ C
 25 դաղտնեն B, դաղտնեաւ C.
 26 գիտեմ] + ես B կամ] և C.
 27 հոգոյն C
 28 բարեկամութիւնն B
 30 հոգովն BC
 31 արդիւր C. հաստատեցի C

էջ 232

- 1 մեղադրիմ E
 2 մարտակցութիւննդ A. մարտակցաց] + ի ABDE
 3 նաւուղիւղդ ABC.
 4 դեղդ B արդիւր] C. ամաչեցեր AC.
 5 թէեւ] և եթէ C զժւարեցար B
 6 յեղբարց ADE, յեղբարցն BC
 7 բանբասանաց C. քեզ] ձեզ ACDE. Յոր C.
 8 էի] և BC եւ] C. բարեկամքդ C
 9 արգօք որոց B.
 10 զօրութիւն C
 12 ի] B. աժմ B. կրեալ B
 13 արդիւր C
 14 նւաստից B զփորունսն BC. զի] + ւ BC
 15 բարեցն C.
 16 բարոյ AC, բարո B
 17 խրատել B, խրատեալ C.
 18 եմ] + աստուստ C կամաղի B.
 19 անհօանութեան B, անհաւանութեան C
 20 անւանիցեն B, անուանիցեն C
 22 յամենայնի B. ժամ] B

- 23 կարողաւ ABDE
 25 երկեղն B. երկնչեւ B
 27 ձեզ] ձեր B.
 28 է] B է] BC. ժամանակ ABDE
 29 ժամանակ B
 31 ինչ] ACDE. արժանաւոր] + ինչ ACDE
 32 խորտկատութիւն D

էջ 233

- 1 վկաօքս B. որով C. սոքա BCE
 3 հոգո B, հոգոյ C լերութ] լիցութ BC
 4 պատարագս E.
 5 սուրբ] B, ի C
 6 ոչ ինչ] զինչ ADE
 7 յաղագոս] վասն B. նահատակացն B.
 8 յաղթողացն B ճշմարտութեամբ C վասն] A.
 9 նահատակութեանց B
 10 նոցին] նորին BC ինքենս B.
 11 յերկինս B. յիշատակ BC, յիշատակս E
 13 հալածիչս C
 15 երկնօրոս B, երկնաւորս C. եւ] B շարութիւնք B.
 16 է] B, ի C
 18 սամտութեանն B. իբրեւ] որպէս B. լեզույ E
 19 իբրեւ] որպէս B
 20 լսելեաց BC
 22 զճաշակելիսն B. զաւշատաւան A, զօշոտօքս B, զօշօտօքսն D
 պատուհանս BC. մեր] BC
 23 զսգաարանսս B, սգալարանս C
 25 երկեղի BC
 26 եթէ երկիցութ] եթէր կիցութ C. եթէ] եթ E
 28 զվահան BC
 29 պատերազմ BC
 30 մեծ] մեզ B. այսմ C

էջ 234

- 1 ըստ] ընդ E
 3 զյաղթականսն B

- 4 հեշտութիւն B. շնորհիցիմք E լինիցիմք C. ժամանակայք B.
 5 ամբարիցիմք E
 7 և աստուածանալ] BC. զտեսութեանն C
 8 միջնորդ C
 9 ճանաչեմ B, ճանաչեն C
 11 մարտսն C իմոց] միոյ C. ժողովոյս C.
 12 անժուժկալիցն BC ողջախոհացն C
 13 մարմնոցն C
 15 հասոութենէդ B, հայհոյութեանն E ձէնջ] մէնջ C. պահանջեն վկայ-
 քս ի ձէնջ E
 17 արդ] այլ B. մի անսրբապէս] միայն սրբապէս B.
 18 և մի] եւս ADE
 19 հողեղինարար E.
 20 հոգևորն BC
 23 սգեստս AB. հայեցածս AB. յամենայն BC
 24 մարդն D. զայնպէս DE
 26-27 և այսպէս... հանդիպիցիմք] C. տօնիցիմք E նահատակութեանց
 C. փառսն C.
 28 զորս C
 29 մարդկաինք B. երբէք] C քստ] ընդ E. իշխանութեանն B.
 30 զայն] զայսոսիկ B, զայնոսիկ C. ածելով C
 31-32 պայծառութիւնս B, զպայծառութիւն C. սրբոյ E. զի]+և BC
 33 և] B. յուրախութիւն D. լուսո AC

Էջ 235

- 1 երանելոյ AC սկսբնական BC. պայծառանայցեմք]+և լուսաորից-
 իմք BC
 3 խոստովանեցար B
 4 արտաբին E յորոց B
 5 հոգոյն C
 7 օանդութիւնս B
 8 զսնդենն B, սնընդակիցն C. մանգութենէ A
 10 վաղջանին B
 10-11 տանիցեմք C
 13 ընդ] ADE ընդ իւր] B պատերազմեալքս C
 14 մերձաւորաց և հեռաւորաց BC

- 16 այսորիկ E. այլաբն A, այլովքս B
17 արէնադրեսցէ] օրէնս դրեսցէ BDE. անուամբ BD. զեզբայրսի-
րութիւն D
20 լինիլ E. երկեղի BC
21 համարձակեալ CE. դարձեալ] C
23 քաղցրութեան C
24 եւ]+ի B
25 ապրեցուցէ B, պահեսցէ C
27 եւ որ անդ... արժանաւորեցուցէ] BC արժանաւորեցուցէ] E.
28 ամենեցուն B. է] ADE
29 յագեցուցէ երևեցելովքս B, յագեցուցէ երևելովքն C
30-31 եւ պատիւ... Ամէն] C յաւիտեանս... Ամէն] B

Պատգործված ձկնաբերի ժամանակագրական ստիստակ*

1	2	3	4	5	6
Ձկնաբերի համարը	Ժամանակը	Վայրը	Քրիչը	Անվանումը	Պատգործված կգ-ը
2684	973	Տարան	Պետրոս	Քր. Նրսացի, Մեկնություն Երզրց կղզին	240 ա. ր., 241 ա
6362	1181	—	Յովանէս վարդա- պետ	Ժողովածու	85 ր
948	1196	—	Յովհաննէս (որդի Սարգիս Բժշկի)	Ժողովածու	156 ա, 231 ր-250 ր
1897	ժԻ	—	Հատրատիտ վարդա- պետ	Ժողովածու	89 ր-92 ր 95 ր-96 ր, 109 ր-112 ր
468	ժԲ-ժԳ	—	Գրիգոր (Փակագիր)	Ժողովածու	96 ա-ր, 115 ր
1013	1227	Սպիտակահան վանք	Սյուրեն կրօնատար	Ժողովածու	41 ա-120 ա 201 ա-241 ր
6196	1237	Եղա՞լի, Խարձի անապատ (Ա), Վերին գետ գիւղ (Բ)	Ներսէս (Ա), Սարգիս (Բ)	Ճարեանի	311 ր-315 ա
469	1260	Մեծքար անապատ	Ստեփաննոս քա- հանայ	Ժողովածու	117 ա, 186 ա, 260 ր

* Համեմատի պատճառով ցանկում չենք արտացոլել Երկրորդ դիւրի Ձկնաբերական համարին վարդանույնների ժամանակատեսիլուն լրամի ձկնաբերը:

7	2	3	4	5	6
823	1266	Երզնկայ	Յովանէս սարկաւազ	Առ Նուարկուսիին ճամբ	9ր-18ա, 27ա-33ա 404
5518	1271	Վանկունք վանք	Յովանէս սարկա- ւազ, Կուստանդին ղղիք	ժողովանու	
5254	1280	Գլուցնտի վանք (Մահկանարկերդ) Հարթաւ	Աւետիս, Գէորդ բա՛նանայ	ժողովանու	75ա, 102ր-107ր
1334	1281	—	Յահան, Բարսեղ, Աբրահամ	ժողովանու	314ր-323ր
4207	1284	Ատանայ	Կուստանդին, Քուսովի	ժողովանու	119ր-127ր
822	1285	—	Երզնկէ սարկաւազ (Գ ժամ)	Բարսեղ Կուս- րացի, Պահոց գիրք	218ա-222ա
4834	1289, 1295	Ա. Քէրթրուս վանք (ՃՃին գիւղաբաղաբ, Ա) Երզնկա (Բ)	Առարկ (Ա) Յակոբ (Բ)	ժողովանու	332
500	1293-1305 Ճիշեհ, 1665	—	Վարդան (Ա) Եղիար (Բ) Սիմեոն (Բ) Մովսէս	ժողովանու	307ա-327ր
1879	ժԳ	—	Գրիգոր որդի Աբասայ, Գիրք դասնաւոց		94ա-95ա, 172ա, 199ա-203ա, 230ր-232ա, 239ա

1	2	3	4	5	6
3710	ժԳ	—	Յովհաննէս Աբրահամայն, Քորոս, Առնիքահանս Վահագնի Ղազար	ժողովածու	364ա
4150	ժԳ	—	Աստուածատուր Զարկոս	ժողովածու	8բ-9բ, 20բ-22բ, 44ա-45ա, 61ա-բ 27բ 1ա-195ա 295ա, 341բ
5596	ժԳ	—	Աստուածատուր	ժողովածու	
5618	ժԳ	—	—	ժողովածու	
2603	ժԳ (1265-ից չէտո)	—	—	ժողովածու	
5452	ժԳ (1266-ից չէտո)	Վանական վար- դարանի վանք	Սարգիս, Յովհաննէս Կրճատուր	ժողովածու	1ա-65բ
1500	ժԳ (1283 թ.)	Գեղարդալ վանք	Մխիթար Աբրահամ- նեցի	Ճարձարիք	57բ-72բ, 724-101ա
59	ժԳ-ժԳ	—	Յովհաննէս Երզն- կացի, Խոնքահանս Յովհաննէս (Ա)	ժողովածու	145բ-153ա
6848	ժԳ, ժԶ	—	Քորոս բաճանալ Նազիկ սարկատուր	Խոճանք	150ա
2607	1300	—	—	ժողովածու	357ա-391ա
4284	1307	—	—	ժողովածու	107ա-114ա, 121ա-125բ
2174	1309	—	Տէր Առաջ Կիլիկոն (ՅանՆ՝ Կելիկոն)	ժողովածու	185ա-196ա
1460	1311	—	—	ժողովածու	244ա, 297ա

1	2	3	4	5	6
627	1314	ձանձի ևուզ	Խաչիկ, Երբանոս	Պիրր լուծանց	116բ
3651	1315, 1615	Ս. Կարապետի վանք (Տարոն, Ա)	Առաբել արեղայ (Ա), Աբրահամ (Ա), Մկրտիչ քահանայ (Բ)	ժողովածու	270ա-284բ
7443	1352-1353, 1375	Քիմնակ (Ղրիմ)	Անտոն քահանայ, Մելիքիզ (Ա), Յովհաննէս (Բ)	ձառնարկ	286բ
1152	1367	Երզն	Պրիգոր քահանայ և որդի՝ Ստեփան- նաս	ժողովածու	136ա
3937	1370	—	Ստեփանոս	ժողովածու	59բ-69բ
1555	1397	Երուսաղիմ	—	ժողովածու	210բ-285ա, 292բ-307ա
437	ԺԳ	Պլամո՞ր	Յասիկ Ելէցի, Սարգիս, Սիմէոն	ժողովածու	107ա-109բ, 116ա-բ
866	ԺԲ	Փոսոյ վանք	Ստեփանոս	ձառնարկ	182ա
1121	ԺԳ	—	Երեմիայ	ժողովածու	198ա, 285բ
1981	ԺԳ	—	Կիլիանոս, Յով- անէս, Մովսիսիկ	ժողովածու	99ա-133բ, 181բ, 183բ
2173	ԺԳ	—	—	Յովհ. Երզնկա- ցի, Մատնես- դուրբիներ	101ա-131բ
5259	ԺԳ	—	Պրիգոր քահանայ, Ստեփանէս,	ժողովածու	6ա-80ա
3787	ԺԳ	—	Աւագ	ձառնարկ	196ա-198բ

1	2	3	4	5	6
3213	ժԳ (1381-ից առաջ ժԳ (1391-ից հետո), ժԵ, ժԶ (1589-ից առաջ) ժԳ, ժԷ	—	Գալիլ վարդա- պետ, Բարսեղ աշակերտ Բարսեղ (Բ)	ժողովածու	6ա, 6Զբ
623	—	—	—	ժողովածու	65ա
3463	—	—	Կիրիսն (Կ), Մխիթար բաճանալ (Կ)	ժողովածու	129բ-130ա
1524	1401	վարդազ	Ավետիս սարկուսազ,	Ճարեհոյր Յովանէս բաճանալ, Յովանէս կրօնասար	329ա-338բ
4670	1401	Ոստան	Սիրոն	Ճարեհոյր	304ա-312ա
996	1442	Սերգիկիկ	Ռ՛աննէս	Ճարեհոյր	298ա-304բ
993	1456	Գիւլ	Ճալախակաց	Ճարեհոյր	258բ
55	1489	Վերին Նորա- վան Երզնկայ	Մառիկոս	Ճարեհոյր	162ա, 304ա-բ
620	1494	Երզնկայ	Գրիգոր Տարծնացի	ժողովածու	150ա-բ
3275	1494	Երզնկայ	Մարգարիտ Բաբեղացի	ժողովածու	152ա
1267	ժԵ	Կապուսի վանք (Երզնկա)	Մազարիտ Բաբեղացի Գևորգ Կրկն, Պետրոս	ժողովածու ժողովածու	341ա

1	2	3	4	5	6
4132	ժԵ	—	Մարտի վարդապետ	ժողովանու	353ա
6481	ժԵ	—	—	ժողովանու	84ա-բ
1712	ժԵ	—	Սահակ կրօնատ	ժողովանու	204ա-205բ, 210ա
582	ժԵ (1443-ից առաջ և հետո)	—	Գալիլ (1443-ից առաջ), Կիրակոս բանասեր (1443-ից հետո)	ժողովանու	39ա, 40ա
3791	ժԵ (1453-ից առաջ)	—	Կարապետ, Տէր Պօղոս, Աբգով- մանկ	ձառեւերիք	36բ, 252ա-261ա
1919	ժԵ, 1683	—	Պետրոս, Ղուկաս (Ա), Վարդան Յոհաննան (Բ)	ժողովանու	128ա-145բ, 146ա-155բ
620	ժԵ-ԺԶ	—	Գրիգոր	Քարտեզիք	150ա
1268	1603	հուլի վիզ	Մկրտիչ բահանայ	ժողովանու	240բ-273ա
84	1614	—	Զարաթիս կրկն- կացի	ժողովանու	261բ
1480	1617	Քաղէ	Վարդան Հիզանցի	Գիրք պատճա- ռաց և լուծ- մանց	217բ-229ա, 304ա
6617	1618	Շօշ	Աւստին	ժողովանու	380ա-384բ
502	1619	Լով	Յոհանէս կրօնատ	ժողովանու	247բ-251ա 92ա-101բ

1	2	3	4	5	7
466	1628	Ա.Վ	Պօղոսանի եաշքո, Եուսոյի Միսրո, Յերիկի Հանգոյ (Ա. մաս), Պևրոս Բերթայի (Ճածկա- ղիտ), Բ. մաս	ժողովածու	115ա, 181բ, 182ա
2642	1663	Նոր Ջուզայ	Մարկոս Երէց	ժողովածու	583ա, 603ա
737	1680	Բազէ (Ա),	Տէր Աբրահամ (Գ)	ժողովածու	81բ
	1711	Կաֆայ, Հրեմոց	Սարգիս Կարկապոս, Գրիգոր Բազէլեցի (Բ)		
	1717	Վանք (Բ),			
	1719	Գլակայ վանք (Գ)			
8194	1638	Սպահան	Անտա	ժողովածու	143ա, 147ա, 148ա
4765	1695	Կ. Պոլիս	Կարապետ Երէց	ժողովածու	56բ-58ա, 69բ-70ա
2909	1696	—	Սրապիոն վարդա- պետ	ժողովածու	105բ-108ա
621	ժէ	—	—	Գէրբ պատճա- նաց և լուծ- մանց	21ա-27բ, 238բ-240ա, 320բ-328բ
1828	ժէ	—	Մարգար Երէց	ժողովածու	292ա-բ
2509	ժէ	—	—	ժողովածու	198բ-199ա
5193	ժէ	—	—	ժողովածու	40ա-69բ
6622	ժէ	—	Պօղոս Գալուս- ցի-Սասնեցի	ժողովածու	168ա

1	2	3	4	5	6
463	ժէ (1628-ից առաջ)	—	Բասիլ	ժողովածու	80ա
10168	ժէ (1632-ից առաջ)	—	—	ժողովածու	88ա-112բ
3509	ժէ (1636-ից առաջ) 1636, 1688	—	Սրբէան (Ա), Ռա- փիլ (Պ)	ժողովածու	79ա-բ
2041	ժէ (1676-ից առաջ)	—	Կարապետ Կրկց	ժողովածու	350ա-բ
571	ժէ (1683-ից առաջ)	—	—	ժողովածու	65բ, 84ա-109ա
464	ժէ, 1734	էջմիածին (Բ)	Սուրբառ Չարապետի (Ա), Յովոր Վարդապետ (Բ)	ժողովածու	95ա
47	1733, 1734	էջմիածին, Երեսնադէմ	—	ժողովածու	285բ
8215	1734, ժէ (1734 -ից հետո)	Գ. Պոլխ (Ա)	Կարապետ Կրկց	ժողովածու	1ա

1	2	3	4	5	6
1466	1750	կարեն	Մեղրայ Գանձակե- ցի	Մեկնութիւնք առ սրա...	1 ա
6938	1763- 1764	Քէրտուպոլիս	Մէլքոն կարենքի	ժողովածու	10 ա-17 ա, 25 ա-29 ա
2851	1782	Կ. Պոլիս	Բարբոն	ժողովածու	83 ր-84 ա
2708	1785	Կ. Պոլիս	—	ժողովածու	225 ր
421	ժԸ	—	—	ժողովածու	85 ա
600	ժԸ	—	—	ժողովածու	146 ր, 150 ա, 156 ա
841	ժԸ	—	—	ժողովածու	12 ա-37 ր
1960	ժԸ	—	—	ժողովածու	17 ա-45 ա
2046	ժԸ	—	Յա՛ւն, Վրկերք	Վկայութեանց ժողովածու	56 ր
3295	ժԸ	—	Եզնկեկ Երէց	ժողովածու	338 ա, 340 ա-378 ր, 383 ր
1156	ժԸ (1751-ից անոսց)	—	—	ժողովածու	143 ա-ր, 234 ա
418	1818	Կ. Պոլիս	Պրկերք ճօճայ	ժողովածու	74 ր
2908	1831	Կ. Պոլիս	Ճանճիկ ակրացու	Քարտղիքք	11 ա-ր

1	2	3	4	5	6
2615	1850	Տփիխա	Ստեփաննոս Գեմիլճօղլեանց	Գրիգոր Աստու- ձարան, Աս Նու- արիսթիան	7ր-12ա (10-19) 17ա-20ա 29-35)
5246	ժԹ 1224	— Ս. Գրիգոր Լուսատրիչ Վանք կամ սահագառ	— Քաղէս կրճատը	Փողոզանոս Ճարճարիք Ա.	43ա 260ր-263ր
ՎՆՆտիկի հավարածուի ձև. N200 (հին թիւ 17)	1637	Երուսաղէմ (Ս. Յակոբ)	Մկրտիչ Ղազարեանց	Ճազարիք Գ.	601ա-604ա

ГРИГОРИИ НИССКИЙ В ДРЕВНЕАРМЯНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

РЕЗЮМЕ

Представленная работа является первым в арменистике монографическим исследованием переведенных на армянский язык сочинений Григория Нисского (335—394). Появлению статей и исследований препятствовало, прежде всего, почти полное отсутствие соответствующих изданий (были напечатаны одна гомилия, два панегирика и несколько не больших фрагментов отдельных гомилий автора (о них см. «Душеполезные сочинения и речи», Константинополь, с. 204—227; Четы-Минен, Константинополь, 1834, с. 241—243; приложение, с. 1—3, «Печать веры», Эчмиадзин, 1914, с. 24—25, 267—276, 289—293, 348). Издание же текстов затруднено разбросанностью произведений по сотням рукописей в том числе и неописанных.

Слов нет, как автор Григорий Нисский уступает наделенному ораторским даром и бурным общественным темпераментом Василию Кесарийскому, также как и красноречивому и поэтически одаренному Григорию Назианзину. Григорий Нисский по складу и сути философ. Тем не менее, сохранившееся в армянских переводах литературное его наследие (панегирики, гомилии, послания, толкования и т. д.) по праву оценено и изучается в арменистике наравне с сочинениями Григория Назианзина и Василия Кесарийского. Имеющиеся попытки обратиться к творениям Григория Нисского как в начальный период, так и в дальнейшем чаще всего сводились к исследованию трудов «трех великих каппадокийцев», сочинения которых были сопоставимы с национальными святынями и оценивались по тем же критериям. Вопросы, поднятые в монографии «Григорий Нисский в армянской литературе», позволяют сделать некоторые обобщения.

Следует сказать, что известные события из жизни и деятельности Григория Нисского (долгое время он был предстоятелем духовных центров Нисы и Севастии, городов, находившихся в Малой Армении), его произведения «чистого учения» и особенно «удобного для вкуса плетения» всегда были в поле зрения нашей средневековой литературы. В сохранившихся стихотворных и прозаических колофонах и записях не раз подчеркивается их злободневность и труднодоступность. Естественно, Григория Нис-

ского знают и упоминают Мовсес Хоренаци, Лазар Парпеци, Себеос, Анания Ширакаци, Степанос Сюнеци, Григор Магистрос, Анания Санахиэци, Григор Тха, Погос Гаронаци, Вардапет Вачакац, Киракос Гандзакэци и многие другие известные авторы.

Армянские книжники не просто переводили, переписывали и распространяли сочинения Григория Нисского, но и деятельность их развивалась в рамках определенной программы. Вокруг этих переводов была создана богатая толковательная литература. Произведения данного жанра были в первую очередь призваны сделать доступными достижения византийской книжности, способствовали их распространению. Эти сочинения и сегодня вызывают интерес как краткие литературно-филологические заметки, сделанные на переводном материале. Интерпретаторами, толкователями, разъясняющими смысл текстов Григория Нисского, выступают автор-составитель уникального армянского средневекового литературного памятника «Книга причин» Григор Абасян, работавший над тем же сборником Давид Кобайреци, книжник-переводчик Симеон Пыгындзаханэци, Ваграм Рабуни, Есан Нчеци, Григор Бджнеци, Вардан Киликэци, Акоп Тагорацци, Киракос Ерзынкаци и другие.

Известно, что единственный принятый в средние века способ размножения и распространения текстов и был невольной причиной путаницы, подмены авторства, особенно при близости имен пишущих и общности затрагиваемых проблем и тем. Именно этим и объяснимы ошибки, возникавшие при осуществлении и распространении армянских переводов произведений «трех великих каппадокийцев». Так, например, Григорию Назианзину атрибуировались гомилии «Епископу Медитию», «Тем, кто утверждает, будто...», автором которых на самом деле является Григорий Нисский. Эта же речь («Тем, кто утверждает, будто...») Григория Нисского в наши дни была издана под именем Давида Анахта. Есть и обратные примеры: средневековая традиция, дошедшая доныне, приписывала сочинение «О природе человека» Григорию Нисскому, тогда как его подлинным автором является книжник IV в. Немесий Эмесский.

Сохранившийся в рукописи № 469 (и в других) Ереванского Матенадарана колофон («Переведены сии писания св. Григория епископа Нисского») в равной мере относится к армянским переводам произведений «О природе человека» (Немесий Эмесский) и «О строении человека» (Григория Нисского), выполненных примерно в 716—717 гг. В данном случае сомнения по поводу переводческой деятельности Степаноса Сюнеци вполне обоснованы. Непосредственные рукописные свидетельства (Степаноса Орбеляца, Мхитара Айриванэци) подтверждают, что при осуществлении

упомянутых переводов в соавторстве со Степаносом Сюнеци выступали Давид ипат и книжник Григор, что и позволило Симеону Пыгындзаханеци записать: «Завершилось сочинение Григория Нисского... написанное переводчиками». А замечание, вошедшее в колофон, приложенное к переводу Степаноса Сюнеци—есть следствие позднейшего искажения, оно не является авторским и для датировки текста не годится.

Сличение полного перевода произведения «О строении человека» и соответствующих фрагментов, вошедших в составленный в VII в. сборник «Печать веры», доказывает существование лишь одного перевода произведения «О строении человека», выполненного в VIII в., следовательно, фрагменты этого сочинения не могли входить в архетип сборника «Печать веры», а были внесены впоследствии.

В V в. труд «О строении человека» еще не был переведен на армянский язык, в противном случае Егише не обращался бы к греческому тексту, эта часть его «Истории» единственный известный нам фрагмент, сохраняющий следы оригинала византийского автора.

Общие пассажи армянского перевода эпитафии «Епископу Мелитио» и «Плача» Мовсеса Хоренаци сами по себе указывают на время перевода данного сочинения (вторая половина V в., 80-ые гг.). Эпитафию отличают интересные синтаксические, лексические и стилистические особенности, а кроме того необычайно важны следы влияния оставленного ею на оригинальные произведения. В армянском переводе этого памятника сохранился ряд словосочетаний, своеобразных оборотов, отмеченных лишь в данном тексте, ряд слов, созданных по канонам словообразовательной системы грекофильской школы, незафиксированных составителями Нового толкового словаря армянского языка.

Хоренаци, использовавший армянский перевод «Эпитафии» Григория Нисского, отвергает принцип дословного заимствования. Даже в сходных пассажах изложение Мовсеса Хоренаци отличается от текста византийского автора не только по материалу, но и по манере изложения, и по отбору смысловых оттенков слов, что обусловлено своеобразием стиля Отца историографии. Мовсес Хоренаци, чаще всего ссылающийся на использованные источники, в данном случае опускает имя автора, так как текст Нисского является сочинением агнографического жанра, а не документальной фиксацией историко-политических событий.

Жанрово-композиционные черты произведения «Святому мученику Христа Феодору» соответствуют типу панегириков, которые принято называть эпитафиями. Язык этого произведения грекофильский армянский. Ряд зафиксированных в данном со-

чинении слов, словосочетаний и выражений неизвестен армянской лексикографии, что проявился со всей очевидностью при сопоставлении оригинального и переводного текстов.

Дословное совпадение греческого оригинала и армянского перевода позволяет увидеть черты определенной общности между этим последним и переводами, именуемым материальными (отнюдь не сгладились, а перенесены в армянский текст даже отдельные разностильные фрагменты оригинала и пассажи, характеризующие качествами стихотворных).

Не отрицая значения официального литературного заказа (сочинение было написано по просьбе Григора Арцруни, 977 г.) можно предположить, что причиной, побудившей Григора Нарекаци взяться за работу над «Толкованием Песни песней» на традиционный ветхозаветный сюжет, явился возросший в X в. интерес к светской беседе на тему жениха и невесты, что и заставило Нарекаци «выявить глубокие тайны, [заключенные] там, что сладки для слуха». Григор Нарекаци прибегает к буквальному заимствованиям из армянского перевода сочинения Григория Нисского. Более того, выясняется, что в рамках аналогичных библейских толкований источником для Григора Нарекаци остается армянский перевод произведения Григория Нисского, а не св. Писание.

Ряд армянских книжников X—XIII вв. часто обращается к гомилиям и посланиям нашего автора, как к «доказательному и готовому оружию» при ведении догматических споров. Следы послания Григория Нисского, озаглавленного «Патриарху Теофилу Александрийскому», сохранившегося в сборнике «Печать веры», свидетельствуют не только о существовании армянского перевода этого памятника, ныне утраченного, но об оставленном им влиянии.

Особенности догматического произведения «Вопрошения и ответы», проявляющиеся в средневековых текстах V—XII вв., кроме культурного, источниковедческого и текстологического значения весьма важны для систематизации сохранившихся армянских редакций, выявления собственно архепита перевода, а также для восстановления утраченного текста.

Вардан Арвелли, обращаясь к армянскому переводу сочинения «О Песни песней» пересказывает, сокращает, распространяет, а в отдельных случаях повторяет текст буквально. Общие фрагменты в сочинениях Григория Нисского и Вардана Арвелли позволяют осуществить взаимное редактирование. Это тем более важно, что оба литературных памятника не изданы и подвергались при переписке искажениям.

В приложении публикуются критические тексты трех сочинений исследуемого автора.

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ի ն ս տ ի տ ու ա ի կ ող մ ի ց 5
Ն ե ր ա ծ ու թ յ ու ց 9

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա

Գ ր ի գ ու ր Ն յ ու տ ա ց ի ն Հ ա յ մ ա տ և ն ա զ ր ի ն ե ր ի վ կ ա յ ու թ յ ու ն ն ե ր ու մ 33

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ժ Ա Ռ Ա Ն Գ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ը

ա) Հ ն զ ի ն ն ա կ ա յ ի ն պ ա տ կ ա ն ե լ ու վ յ ա ն Հ ա ր ց ե ր 50
բ) Ճ ա ո ե ր ի թ ա ր զ մ ա ն ի շ ն ե ր ն ու թ ա ր զ մ ա ն ու թ յ ա ն ժ ա մ ա ն ա կ պ ա ր ա մ ա կ ո ղ Հ ի շ ա տ ա կ ու թ յ ու ն ն ե ր 59
գ) Պ ա հ ա ց ա ն ժ ա մ Հ ա յ ե ր ն թ ա ր զ մ ա ն ու թ յ ու ն ն ե ր ի մ ա տ և ն ա զ ր ի տ ու թ յ ու մ 74

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ժ Ա Ռ Ա Ն Գ Ո Ւ Թ Յ Ա Ն Հ Ե Տ Ա Զ Ե ր Ը (V դ.)

ա) Ն յ ու տ ա ց ի ն Ե զ ի շ ն ա ն ն չ ա կ ց ու թ յ ա ն մ ի զ ր վ ա զ 98
բ) «Ի Մ և ի խ ա տ ու հ ա ի ս կ ու պ ու . . . » ճ ա ո ի Հ ա յ ե ր ն թ ա ր զ մ ա ն ու թ յ ա ն բ ն ու թ յ ի ն ու ժ ա մ ա ն ա կ ր, «Ի Մ և ի խ ա տ ու հ ա ի ս կ ու պ ու . . . » ճ ա ո թ և ո ր ի ն ա ց ու ա զ ր յ ու ր 102
գ) «Ի ս ու ր ր վ կ ա յ ն Ք ր ի ս ա տ ա ի Թ Ն ղ ո ղ ր ո ս » ն ե ր ր ո ղ ի Հ ա յ ե ր ն թ ա ր զ մ ա ն ու թ յ ա ն ր ր ն ու թ յ ի ր 124

Գ Լ Ո Ւ Խ Դ

Ն Յ Ո Ւ Ր Ա Մ Յ Ո Ւ Ճ Ա Ռ Ե ր Ի Յ Ո Ւ Թ Ղ Թ Ե ր Ի Յ Կ Ա Տ Ա Ր Վ Ա Մ Հ Ե Տ Ա Գ Ա Ք Ա Ղ Ո Ւ Մ Ն Ե ր Ը (X-XIII դդ.)

ա) «Ճ ա զ ա զ » Ե ր զ ո յ Ե ր զ ո ղ ի » թ ա ր զ մ ա ն ու թ յ ու ն ր ն ա ր և կ ա ց ու ա զ ր յ ու ր 136
բ) Հ ն ա զ ա ա ո ն չ ա կ ց ու թ յ ու ն ն ե ր ի ը ն զ հ ա ն ու ր զ ն ա հ ա տ ու թ յ ու մ (Ա ն ա ն ի ա Ս ա ն ա Հ ն ե ց ի, ն ե ր ս և ն Ե ն ո ղ հ ա յ ի, Վ ա ր զ ա ն Ա յ զ և կ ջ ի) 146

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե

«Ճ ա զ ա զ » Ե ր զ ո յ Ե ր զ ո ղ ի » մ և կ ն ու թ յ ու ն ր և Վ ա ր զ ա ն Ա ր և կ ջ ջ ի ն 157
Ե գ ր ա կ ա ց ու թ յ ու ց ն ք 177

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ

ա) «Ի Մ և ի խ ա տ ու հ ա ի ս կ ու պ ու . . . » ճ ա ո ի Հ ա յ ե ր ն թ ա ր զ մ ա ն ու թ յ ու ն ր (բ ն ա զ ր ի) 185
բ) «Ի ս ու ր ր վ կ ա յ ն Ք ր ի ս ա տ ա ի Թ Ն ղ ո ղ ր ո ս » ն ե ր ր ո ղ ի Հ ա յ ե ր ն թ ա ր զ մ ա ն ու թ յ ու ն ր (բ ր ն ա զ ր ի) 207
գ) Գ ր ի գ ու ր ն ա զ ի ա ն զ ա ց ու «Ի Գ ր ի գ ու ր ի ո ս հ ա ի ս կ ու պ ու . . . » ճ ա ո ի Հ ա յ ե ր ն թ ա ր զ մ ա ն ու թ յ ու ն ր (բ ն ա զ ր ի) 240
դ) Օ զ տ ա զ ր ծ վ ա մ ձ ն ա ա զ ր ե ր ի ժ ա մ ա ն ա կ ա զ ր ա կ ա ն տ ա խ ա տ ա կ 241
Ա մ վ ու թ ու մ (ս ո ս և ր և ն) 251

ԿԻՄ ՄԱՄԲՐԵՎԻ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՆՅՈՒՍԱՅԻՆ ԶԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

КИМ МАМБРЕВИЧ МУРАДЯН

ГРИГОРИИ НИССКИЙ В ДРЕВНЕАРМЯНСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЕ

Հրատ. խմբագիր Ա. Լ. Սահակյան

Տեխ. խմբագիր Ա. Պ. Շահինյան

Նկարիչ Հ. Ն. Կոճակալյան

Սրբագրիչ Պ. Է. Կեճակյան

Հանձնված է շարվածքի 1.10.92թ.: Ստորագրված է տպագրության 28.09.1993թ.: Չափը 60×84¹/₁₆: Թուղթ N 1: Տառատեսակ «Գրքի սովորական»: Բարձր տպագրություն: Տպադր. 16,0 մամուլ: Հրատ.-հաշվարկ. 14,0 մամուլ: Տպարանակ 500:

Պատվեր N 27: Գինը՝ պայմանագրային:

ՀՀ ԳԱԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 գ.:
Издательство НАН Арм., 375019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

ՀՀ ԳԱԱ հրատարակչության տպարան, 378410, ք. Աշտարակ, 2:

Типография Издательства НАН Арм., 378410, г. Аштарак, 2.

[5077]

[3007-]

A $\bar{\pi}$
83456